

SOCIOLOGICKÝ
ÚSTAV SAV
INSTITUTE FOR SOCIOLOGY OF SAS

VÝSKUM EURÓPSKÝCH HODNÔT 1991 – 1999 – 2008 slovenská a česká spoločnosť

Pramenno-analytická publikácia

Zuzana Kusá – Miroslav Tížik (Eds.)

European *Values* Study

**VÝSKUM EURÓPSKÝCH HODNÔT
1991 – 1999 – 2008
slovenská a česká spoločnosť**

Pramenno-analytická publikácia

Zostavovatelia Zuzana Kusá, Miroslav Tížik

Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied

Výskum európskych hodnôt 1991 – 1999 – 2008 slovenská a česká spoločnosť

Pramenno-analytická publikácia

Zostavovatelia

Zuzana Kusá

Miroslav Tížik

Autori Bohumil Búzik

David Kostlán

Zuzana Kusá

Katarína Strapcová

Miroslav Tížik

Milan Zeman

Recenzent

Daniel Škobla

Publikácie vznikla ako súčasť projektu APVV-529-07 *Slovensko v kľúčových medzinárodných výskumoch: dvadsať rokov premien spoločností* a projektu VEGA 2/7038/27 *Spoločenské nerovnosti a otázka spoločenskej súdržnosti – rozšírenie perspektív*.

Pri citovaní a šírení ktorejkoľvek časti tejto publikácie je nutné uvádzať zdroj a dodržiavať podmienky stanovené normou ISO 690 a autorským zákonom.

Jazyková úprava: Mariana Kožiaková

Technická úprava: Jarmila Štrbavá

© Sociologický ústav SAV

Tlač: IRIS, Vydavateľstvo a tlač, s.r.o., Bratislava 2009

ISBN 978-80-85544-63-3

EAN 9788085544633

OBSAH

Úvod	<i>(Zuzana Kusá)</i>	7
1 Základné hodnoty a pocity v živote	<i>(Miroslav Tížik)</i>	13
1.1.	Základné hodnotové orientácie	13
1.2.	Šťastie, spokojnosť a pocit slobody v rozhodovaní (pocitovanie zdravím)	15
	Tabuľková príloha	20
2. Sociálny kapitál	<i>(Zuzana Kusá, Milan Zeman)</i>	23
2.1.	Združovanie	24
2.2.	Dôvera a sociálny odstup	28
	Tabuľková príloha	32
3. Práca, voľný čas a chudoba		39
3.1.	Práca <i>(Bohumil Búzik)</i>	39
3.2.	Voľný čas <i>(Bohumil Búzik)</i>	49
	Tabuľková príloha	50
3.3.	Názory na príčiny chudoby <i>(Katarína Strapcová)</i>	55
	Tabuľková príloha	59
4. Náboženstvo a spoločenská morálka	<i>(Miroslav Tížik)</i>	60
4.1.	Náboženská príslušnosť a náboženská prax	61
	Tabuľková príloha	67
4.2.	Obsahy náboženských vier a verejná úloha náboženstva	71
	Tabuľková príloha	74
4.3.	Etická a morálna stránka spoločenského života	78
	Tabuľková príloha	79
5. Rodina, manželstvo a spoločnosť	<i>(Zuzana Kusá)</i>	87
5.1.	Manželstvo ako inštitúcia	87
	Tabuľková príloha	91
5.2.	Ideál manželskej rodiny a dilemy párového života a rodičovstva	94
	Tabuľková príloha	100
5.3.	Láska, výchova a vzájomné povinnosti medzi rodičmi a deťmi	104
	Tabuľková príloha	107
6. Národná identita	<i>(David Kostlán)</i>	110
6.1.	Národná hrdosť a postoje k EÚ	110
6.2.	Postoje k cudzincom a charakter občianstvá	113
	Tabuľková príloha	116

7. Politika a spravovanie krajiny (Zuzana Kusá)	120
7.1. Záujem o politiku a politické orientácie.....	120
Tabuľková príloha	134
7.2. Ochota zapojiť sa do protestného konania a názory na revolúciu a terorizmus	137
Tabuľková príloha.....	141
7.3. Dôvera k vybraným inštitúciám a názory na politické systémy.....	143
Tabuľková príloha.....	150
7.4. Predstavy o žiaducej budúcnosti krajiny, hodnotenie rôznych typov politických systémov a posudzovanie vybraných názorov na demokraciu.....	154
Tabuľková príloha.....	161
 8. Spoločenská spravodlivosť, solidarita a životné prostredie (Zuzana Kusá) ..	164
8.1. Predstavy o spoločenskej spravodlivosti	164
Tabuľková príloha.....	173
8.2. Miera znepokojenia životnými podmienkami nerovnako blízkyh skupín	174
Tabuľková príloha.....	185
8.3. Vzťah k životnému prostrediu	187
Tabuľková príloha.....	189
 9. Status a sociálna mobilita (Katarína Strapcová)	191
9.1. Vzdelanie a intergeneračná mobilita.....	191
9.2. Ekonomická aktivita, nezamestnanosť a sociálna pomoc	193
9.3. Ekonomický a kultúrny kapitál	196
Tabuľková príloha.....	199
 Literatúra	202

ÚVOD

Dve desaťročia, ktoré prešli od pádu režimu štátneho socializmu v roku 1989, vyvolávajú potrebu dôkladnejšie uvažovať o zmenách, ktorými prešli naše spoločnosti. K mnohým prácam, ktoré v tejto súvislosti vznikajú, aby mapovali a hodnotili rozsah a dôsledky týchto zmien, pridávame aj túto historicko-porovnávaciu pramennú publikáciu. Predstavujeme v nej porovnanie vývoja názorov a hodnotových orientácií v slovenskej a českej spoločnosti, tak ako ich zaznamenali tri kolá Výskumu európskych hodnôt (European Values Study), ktoré sa uskutočnili v rokoch 1991, 1999 a 2008 v oboch republikách bývalej ČSFR. Touto prácou nadväzujeme na už publikovanú pramennú publikáciu Európsky výskum hodnôt 2008: Slovensko. Tá sa zameriava len na predstavenie údajov z najnovšieho kola zisťovania EVS v roku 2008 a porovnanie názorov v kategóriách obyvateľstva líšiacich sa vekom, vzdelaním, rodom, národnosťou a miestom bydliska.

Výskum európskych hodnôt (skratka EVS) je medzinárodný projekt dotazníkového skúmania hodnôt, ktorý spája veľký počet národných výskumných inštitúcií, ako aj pracoviská spoločenského výskumu a archívy výskumných dát s celoeurópskou pôsobnosťou (Zentral Archiv/GESIS v Kolíne nad Rýnom, CEPIS/INSTEAD Luxemburg a ďalšie). S myšlienkou výskumu porovnávajúceho hodnotové orientácie obyvateľov európskych krajín prišli na konci sedemdesiatych rokov dvadsiateho storočia výskumníci z Katolíckej univerzity Leuven (Belgicko). V období, keď sa v súvislosti s ropnou krízou od európskeho zjednocovania očakávalo najmä posilnenie v ekonomickej oblasti, si leuvenskí výskumníci, tak ako mnohí ďalší, uvedomovali jednostrannosť uvažovania o európskom projekte a potrebu vyvážiť ho sústredením pozornosti na otázku kultúrnych základov európskej integrácie. Aj keď filozofické uvažovanie o základoch európskej kultúry má dlhú tradíciu, novom bolo, že výskumníci z Leuvenu obrátili pozornosť na empirické skúmanie stavu hodnôt, ktoré spájajú obyvateľov európskych štátov.

Projekt európskej integrácie sa v súčasnosti javí ako samozrejmosť našich životov. Projekt mierovej spolupráce Európy sa však sformoval a úspešne rozbehol v storočí, v ktorom Európania zažili dve svetové vojny, masové ničenie, nenávisť voči iným národom, a tiež desaťročia studenej vojny, vzájomného podozrievania a obmedzovania ľudských práv v našej časti rozdelenej Európy. Tento kontext treba mať na zreteli pri otázkach výskumu európskych hodnôt: Majú Európania spoločné hodnoty? Udržiava si Európa kultúrnu jednotu, ktorá sa vyvíjala pod vplyvom kresťanstva a osvietenstva? Sú tradičné náboženské a rodinné hodnoty ešte súčasťou jej každodenného života? Sú úcta k ľudským právam a k zákonu, súcit s chudobnými a hodnota slobody naďalej typické pre Európu? Objavujú sa svetonázory, ktoré možno považovať za alternatívu kresťanstva a humanizmu? A ak áno, čo znamenajú pre jednotu Európy? Tieto a ďalšie otázky, ktoré rozhýbali projekt výskumu európskych hodnôt, vyznievajú ako výraz znepokojenia a obáv o to, či má Európa dostatok kultúrnych zdrojov na pokračovanie v rozbehnutej mierovej spolupráci.

Pôvodná koncepcia projektu pristupovala k hodnotám ako k jadru kultúry, ktoré vytvára jej osobitný charakter (Harding – Phillips 1986, Inghelhart 1990, Ruud de Moor 1995). V tomto zmysle projekt vychádzal z predpokladu, že kultúru krajín Európy spájajú určité základné hodnoty, ktoré môžu byť, napriek vonkajšej rozmanitosti, základom pre ich zbližovanie a spoluprácu. Projekt sa však nezameriaval len na poznávanie hodnôt, ktoré sú pre obyvateľov Európy spoločné. Výskumníci si od začiatku uvedomovali, že hodnoty nie sú statické, a môžu podliehať zmenám tak, ako im podliehajú mnohé oblasti života, ktoré zasahuje vplyv industrializačných a urbanizačných procesov, vývoj technológií, rastúca zamestnanosť žien, rozvoj všeobecného vzdelania, hospodárska a kultúrna globalizácia – aby sme ich vymeno-

vali len pár. Otázka, ako sa menia hodnoty v Európe v dôsledku týchto procesov, bola takisto od začiatku kľúčovou otázkou projektu výskumu európskych hodnôt.

Prvé kolo výskumu európskych hodnôt sa uskutočnilo v roku 1981 a zahŕňalo desať štátov Európskeho spoločenstva. Postupne, vďaka záujmu vedcov v ďalších krajinách, ktorí pri zisťovaní názorov obyvateľstva začali pracovať s rovnakým dotazníkom, sa vytvoril unikátny súbor údajov, ktorý umožňoval porovnávanie dvadsiatich šiestich krajín Európy a Spojených štátov amerických. Výskum európskych hodnôt sa tak stal najväčším komparatívnym spoločenskovedným projektom tých čias.¹

Druhé kolo výskumu európskych hodnôt (1990/1991) sa už uskutočnilo po páde železnej opony, v období priaznivom pre rozširovanie výskumnej spolupráce. V tomto kole už zisťovanie zahŕňalo okrem Švajčiarska a Rakúska aj niektoré krajiny v strednej a východnej Európe, vrátane bývalého Československa. Takéto rozšírenie otvorilo nové možnosti porovnávať vývoj názorových konfigurácií v rôznych častiach Európy a položiť novým spôsobom kľúčovú otázku, či a v akej podobe existuje spoločný hodnotový základ v krajinách Európy, ktoré boli po desaťročia zaťažené autoritárskymi režimami. Podobne to, že vo výskume sú zahrnuté aj Spojené štáty a Kanada, nie je v rozpore so zacielením výskumu na skúmanie európskych hodnôt a ich stability a dynamiky. Porovnávanie vývoja hodnôt v Európe s vývojom v neeurópskych krajinách pomáha osvetliť, ktoré zmeny sú typické pre Európu, a ktoré majú všeobecnejšiu povahu.

Tretie kolo výskumu európskych hodnôt (1999) prebehlo vo všetkých európskych krajinách, vrátane samostatnej Slovenskej republiky, Českej republiky. Jeho súčasťou boli aj republiky, ktoré boli väčšinu dvadsiateho storočia súčasťou Sovietskeho zväzu.

Štvrté kolo výskumu európskych hodnôt (2008) sa uskutočnilo v 46 európskych štátoch a ďalej rozšírilo a zlepšilo možnosť poznávať, v ktorých oblastiach a do akej miery hodnotové orientácie zostávajú stabilné, a v ktorých oblastiach sa menia. Táto komparatívna publikácia je na slovenskej strane prvým krokom, ako využiť túto možnosť.

Projekt EVS, podobne ako aj partnerský projekt WVS, sú príkladom zmeny paradigmy budovania sociálnych vied smerom k otvorenosti, zdieľaniu výskumných zistení, väčšej kontrolovateľnosti narábania s výsledkami výskumov a spoločného precizovania metodológie reprezentatívneho zisťovania. Na webovských rozhraniach oboch projektov (EVS <http://www.europeanvaluesstudy.eu> a WVS www.worldvaluessurvey.org) sú voľne prístupné dáta za všetky krajiny zúčastnené na výskumoch v jednotlivých rokoch s príslušnou metodologickou dokumentáciou a tiež aj možnosti základných on-line analýz. Z týchto stránok je zároveň možnosť získať integrovaný dátový súbor za všetky zúčastnené krajiny a roky výskumu. Výsledky z výskumu EVS 2008 budú voľne prístupné od decembra 2010.

Bohatý porovnávací materiál, ktorý výskum európskych hodnôt zatiaľ priniesol, bol spracovaný v stovkách vedeckých štúdií a desiatkach monografií publikovaných autormi z celej Európy. Longitudinálne analýzy zistení jednotlivých kôl výskumu potvrdzujú, že v Európe prebiehajú hlboké kultúrne premeny. Výraznými procesmi, ktoré ovplyvňujú hodnoty Európanov, sú podľa týchto analýz kultúrna globalizácia, individualizácia, sekularizácia a demokratizácia (Esmer – Petterson 2007). Dokumentované sú aj zmeny v pracovnom étose, pokles politickej dôvery, ale aj zmeny v rodinných hodnotách a populačnej klíme (Rabušic 2000). Zmeny, ktoré zaznamenáva táto pramenná publikácia, sa jej autori snažia ukazovať aj v kontexte týchto procesov, a nie ako osobitosť vývoja slovenskej a českej spoločnosti

¹ Paralelným projektom bol výskum Svetový výskum hodnôt WVS (World Values Survey), ktorý sa v niektorých európskych krajinách realizoval ako súčasť EVS, v iných krajinách, ako napríklad v Československu a neskôr na Slovensku a v Českej republike, prebiehajú oba výskumy samostatne. Podrobnejšie informácie možno nájsť na stránkach Slovenského archívu sociálnych dát SASD (www.sasd.sav.sk).

Zisťovanie EVS bolo zdrojom analýz, ktoré prispeli k poznávaniu nacionalizmu (Dogan 1993), národnej identity a solidarity (Oorschot – Halman 1999) či dobrovoľníctva (Ingelhart 2003), náboženstva a zmien vo vzoroch rodinného života. Zistenia EVS sa využívajú aj v masmediálnych debatách o najrôznejších témach variujúcich od úrovne solidarity s prisťahovalcami po postoje k eutanázii.

Konštrukcia ukazovateľov, ktoré umožňujú korektne porovnávať situáciu v rôznych spoločnostiach, je náročná úloha, aj keď ide o oblasť materiálnej produkcie či príjmy obyvateľstva. Porovnávanie názorov a hodnotových orientácií obyvateľstva rôznych krajín je v mnohých ohľadoch zložitejšie. Tak ako je náročná voľba parametrov, ktorých sledovanie zabezpečí výber reprezentatívnej vzorky obyvateľstva tak, aby bola čo najvernejšou zmenšeninou rôznorodej skladby dospelého obyvateľstva tej-ktorej krajiny, je náročné aj zabezpečenie prekladu otázok do rôznych jazykov tak, aby sa ich význam neodchyľoval od základného dotazníka a zaznamenávané rozdiely medzi krajinami nevznikali v dôsledku posunov významu tej-ktorej otázky počas prekladu. Pri preklade dotazníka EVS do viac ako štyridsiatich jazykov je riziko významových posunov nezanedbateľné. Úsilie o spoľahlivé medzinárodné porovnávanie je preto veľkou výzvou pre rozvoj výskumnej metodológie. Projekt výskumu európskych hodnôt EVS je uznávaný pre vysokú metodologickú náročnosť a vo viacerých oblastiach predstavuje vzorovú kvalitu pre reprezentatívne zisťovania a komparatívne analýzy. Sú to napríklad metodológia výberu vzorky, metódy kvantitatívnej analýzy ale aj metódy integrácie dát z dotazníkového zisťovania s ďalšími druhmi údajov.

Výskum európskych hodnôt podnietil aj dôležité iniciatívy v oblasti elektronického archivovania výskumných databáz a výskumnej dokumentácie. V poslednom výskumnom kole priniesol aj dômyselný systém dokumentácie a archivovania procesu prekladu, ktorý je zárukou prenosu poznatkov medzi generáciami výskumníkov spojených s týmto výskumom.

Slovenská republika a Česká republika sa zapojili do výskumu európskych hodnôt od roku 1991. Tak ako v ostatných krajinách, aj u nás výskum koordinujú a za jeho kvalitu zodpovedajú národní koordinátori. Národným koordinátorom výskumu v Českej republike je od roku 1999 tím profesora Ladislava Rabušica z Fakulty sociálnych štúdií Masarykovej univerzity v Brne. Prvým garantom slovenskej časti projektu bola Inštitút pre sociálne analýzy (neskorší FOCUS). Sociologický ústav SAV a Dr. Zuzana Kusá sú zodpovední za výskum EVS v Slovenskej republike od roku 1999.

Súčasťou prípravy tejto publikácie bolo vytvorenie a analýza integrovaných dátových súborov, ktoré obsahujú zaznamenané odpovede na všetky premenné z dotazníkov vo všetkých troch vlnách EVS osobitne na Slovensku a osobitne v Českej republike. Za kvalitu národných súborov zodpovedajú koordinátori z oboch republík.

Pri medzinárodných porovnávaniach sa ako laici vždy väčšmi zaujíame o porovnanie s určitými spoločnosťami. Sú to spoločnosti, ktoré sú pre nás v nejakom zmysle referenčné, teda spoločnosti, ktorým by sme sa chceli podobať a s ktorými, dalo by sa povedať, kultúrne súťažíme. Porovnávanie slovenskej a českej spoločnosti má však aj ďalšie dôvody. Sú to spoločnosti, ktoré viac ako sedemdesiat rokov spájal spoločný štát, a posledné desaťročie spája prístupový proces a členstvo v Európskej únii. Skúmanie vývoja hodnotových orientácií v slovenskej a českej spoločnosti umožňuje prispieť k objasneniu vzájomných vplyvov politickej organizácie a materiálnych a kultúrnych zdrojov spoločnosti a ich pôsobenia na vývoj zmýšľania obyvateľov.

Porovnávanie slovenskej a českej spoločnosti nie je zaujímavé len z vedeckého hľadiska ako modelový prípad, ktorý umožňuje porovnávať silu politických a ďalších faktorov pri utváraní názorov a hodnotových orientácií obyvateľstva. Toto porovnávanie je aj ľudsky citlivou a pre mnohých stále sentimentálnou záležitosťou. Preto je potrebné upozorniť na určité rozdiely v metodológii a časovaní posledného výskumu EVS, ktorý sa uskutočnil v roku 2008.

Najprv opíšeme časový rámec skúmania EVS v roku 2008, pretože je dôležité, aby sa zohľadňoval nielen pri porovnávaní Slovenska a Českej republiky, ale celkove pri interpretácii rozdielov zaznamenaných v názoroch obyvateľov jednotlivých európskych a ďalších krajín.

Napriek snahe riadiaceho centra EVS (Tilburská univerzita), aby sa terénne zisťovanie uskutočnilo vo všetkých krajinách medzi aprílom a augustom 2008, túto metú sa pre finančné a ďalšie komplikácie darilo dosahovať len časti národných koordinátorov. Vedenie projektu preto uvoľnilo pravidlá a časovú hranicu realizácie národných zisťovaní posunulo na koniec roku 2008. Toto rozhodnutie ešte nepočítalo s finančnou a ekonomickou krízou, a už toľž nie s tým, že do života obyvateľov európskych krajín začne zasahovať s časovým posunom. Dnes už vieme, že kým obyvatelia západnej časti Európy krízu vnímali už v letných mesiacoch, na Slovensku a v Česku sa obavy verejnosti objavili až na konci jesene 2008. Terénne zisťovanie EVS sa však v oboch krajinách realizovalo v inom termíne a zastihlo krajiny v inej nálade. Slovenskí koordinátori sa pokúsi dodržať pôvodný časový limit EVS a terénna časť skúmania prebehla od 14. júla do 19. augusta 2008. Toto obdobie sa na Slovensku vyznačovalo vysokou dôverou v domácu ekonomiku a optimizmom do budúcnosti. V Českej republike sa dotazníkové zisťovanie uskutočňovalo od septembra do decembra 2008. To znamená, že odpovede na otázky, ktoré majú ekonomickú povahu, mohli byť už ovplyvnené rastúcimi obavami z dôsledkov krízy. V tomto svetle by sme mali čítať napríklad údaje o náraste sociálneho odstupu voči zahraničným robotníkom a prisťahovalcom v českej spoločnosti v porovnaní s jej názormi v roku 1999.

Ďalší rozdiel, ktorý mohol čiastočne ovplyvniť výsledky zisťovania, bolo použitie inej metodiky výberu vzorky v oboch republikách. Českí koordinátori použili zvyčajnú metodiku kvótneho výberu formou náhodnej prechádzky. To znamená, že vo vopred určených lokalitách, ktorých skladba dobre reprezentovala sídelné rozloženie obyvateľstva Českej republiky, sa náhodným spôsobom vyhľadávali respondenti určitých kategórií (podľa veku, vzdelania, rodu, atď.) tak, aby ich skladba bola identická s ich zastúpením v populácii Českej republiky. Konkrétne to znamená, že anketár dostal zoznam osôb s určitými charakteristikami, ktoré mal v danej lokalite/okrese vyhľadať. Ak mu medzi respondentmi, ktorí vyplnili dotazník, chýbali napríklad dvaja muži do 25 rokov, vo vyhľadávaní respondentov pokračoval dovtedy, kým nenašiel potrebný typ.

Respondentov v Slovenskej republike vybrali do výskumu metodikou náhodného pravdepodobnostného výberu, ktorú riadiace centrum EVS pôvodne vyžadovalo od všetkých národných tímov. Výber tiež prebiehal viacstupňovo. V prvom kroku – podobne ako vo výbere, ktorý použili v Českej republike – sa vybrali v jednotlivých krajoch sídla rôznej veľkosti tak, aby rovnomerne zastupovali kraje aj veľkostné skupiny obcí. V druhom kroku sa z adresára domácností žijúcich v týchto sídlach na základe náhodne zvoleného číselného poradia vybralo 2700 adries domácností. Anketári navštevovali len tieto vopred vybrané domácnosti (v prípade neprítomnosti návštevu opakovali až štyrikrát), aby pre výskum vybrali jedného člena domácnosti. Adresy ani členovia domácnosti sa nesmeli nahradzovať. Každý pokus o kontakt sa musel podrobne zdokumentovať. Anketári vrátili celkom 1525 vyplnených dotazníkov. Návratnosť bola 56,48%. Pre dátový súbor sa spracovalo 1509 dotazníkov.

Zisťovanie v oboch republikách čelilo problému nižšieho zastúpenia mladých ľudí do 25, resp. 29 rokov medzi respondentmi. Tento problém bol výrazne akútnejší v slovenskej spoločnosti, ktorej život významne ovplyvňuje migrácia za prácou, najmä za prácou do zahraničia. Bývanie mladých ľudí na prechodných adresách mimo miesta ich trvalého pobytu a letné mesiace, ktoré zvyšujú mobilitu mladých ľudí, výrazne znížili šance, že sa náhodným výberom vychádzajúcim z adries bytových domácností podarí zachytiť taký podiel mladých ľudí, ktorý zodpovedá ich proporčnému zastúpeniu v slovenskej spoločnosti.

Nedostatočné zastúpenie určitých kategórií respondentov vo vzorke však nie je neprekonateľným problémom. Toto „podreprezentovanie“ sa rieši matematicko-štatistickou operáciou, ktorá sa nazýva váženie. Laicky povedané, ide o „dofúknuť“ príslušnej kategórie respondentov do proporcií, aké má v celkovej populácii. Toto sa uskutočňuje postupom, ktorý sa dá prirovnáť ku kopírovaniu a vytváraniu replík jednotlivcov, ktoré majú rovnaké názory, hodnoty a záujmy ako pôvodný respondent patriaci do málo zastúpenej skupiny. Ak sa reprezentatívnosť výberového súboru zabezpečuje postupom váženia, znamená to, že názory príslušnej skupiny budú uniformnejšie ako by to bolo v prípade, ak by sa vzorka vytvárala bez použitia

tohto nástroja. V spoločnosti, ktorá je zasiahnutá migráciou do zahraničia tak ako Slovensko, sa však riziku názorového vychýlenia nevyhneme pri použití akéhokoľvek postupu. Nemôžeme totiž predpokladať, že obyvatelia Slovenska, ktorí odišli do zahraničia za prácou alebo štúdiom, majú identické rozloženie názorov, hodnôt a záujmov ako tí, ktorí ostali doma. Bolo by preto správnejšie, keby sme o výskume EVS a ďalších zisťovaniach nehovorili, že reprezentujú celú populáciu SR, ale aby sme namiesto toho pripomenuli, že reprezentujú len prítomných obyvateľov Slovenska. Aj keď formulácia vyznieva malicherne, implikácie neprítomnosti časti obyvateľov Slovenska, sú vážne v mnohých oblastiach.

Longitudinálne skúmanie by nebolo možné bez opakovania rovnakých otázok v skúmaníach, ktoré sa uskutočnili v rôznych rokoch. Aj keď veľká časť otázok zostáva vo výskume európskych hodnôt identická, časť spoločných otázok sa obmieňa a do dotazníka sa pridávajú otázky reagujúce na témy, ktoré rezonujú v poslednej dekáde. Variujú od starostlivosti o seniorov, cez vnímanie hrozby terorizmu, až po osobnú intimitu. Národné tímy majú určitý priestor aj pre zaradovanie vlastných otázok. Nové otázky si vždy vyžadujú vypustiť niekoľko starších otázok, pretože dotazník EVS je rozsiahly a jeho vyplnenie trvá okolo hodiny, čo je horná hranica únosnosti.

V tejto pramennej publikácii predstavujeme, až na niekoľko výnimiek, len odpovede na tie otázky, ktoré sa v slovenskom a českom zisťovaní zopakovali vo všetkých troch uskutočnených kolách EVS.

Koncepcia pramennej publikácie

Publikácia je rozdelená do deviatich tematických kapitol, ktoré sa prekrývajú s hlavnými oblasťami výskumu európskych hodnôt. Každá kapitola má analytickú a tabuľkovú časť. Na analytických textoch, ktoré sú podstatné pre poučené čítanie komparatívnych tabuliek, sa podieľalo šesť autorov, Bohumil Búzik, David Kostlán, Zuzana Kusá, Katarína Strapcová, Miroslav Tížik a Milan Zeman. Ich úlohou nebolo len opísať a porovnať dynamiku názorov a hodnôt v oboch spoločnostiach, ale pokúsiť sa prepojiť zaznamenané hodnotové zmeny so spoločenským kontextom a ponúknuť aj možné objasnenia týchto zmien, prípadne aj ich konkurujúce výklady. Samozrejme, toto maximalistické rámcovanie úlohy je skôr výzvou pre budúce analýzy a v tejto publikácii ponúkame skôr predbežný náčrt smerovania pre analytickú prácu, ktorú je potrebné vykonať. Autori sa mohli svojej analytickej úlohy zhostiť autonómnym spôsobom a uplatniť vlastné autorské preferencie. Táto autonómia nezmenšuje schopnosť textov poslúžiť ako informovaný sprievodca pri čítaní tabuľkovej časti jednotlivých kapitol.

V tabuľkovej prílohe kapitol je v jednoduchých čitateľných tabuľkách predstavená štruktúra odpovedí na jednotlivé otázky v Slovenskej a Českej republike v jednotlivých rokoch. Číslovanie tabuliek vychádza z číslovania otázok v dotazníku EVS z roku 2008. V prípade, že sú použité údaje za otázky, ktoré neboli použité v roku 2008, číslovanie týchto tabuliek bude pokračovaním číslovania tabuliek umiestnených priamo v analytickom texte. Niektoré otázky neboli obsiahnuté vo všetkých troch vlnách EVS na Slovensku alebo v Českej republike. Preto sú v tabuľkách príslušné riadky prázdne alebo vynechané. Pri niektorých otázkach boli v priebehu času upravované ich formulácie, či už v procese prekladu do národných jazykov, prípadne aj z rozhodnutia metodologickej skupiny v EVS, ktorá sa tým pokúša zabezpečiť čo najpresnejšie meranie skúmaného javu. Pri najvýraznejších rozdieloch vo formuláciách otázky na to upozorňuje analytický text alebo v ojedinelých prípadoch komentár pod tabuľkou. Vo väčšine otázok, ktoré využívajú číselné škály, sa v EVS používa desaťstupňová škála. V publikácii ich však v záujme prehľadnejších výsledkov predstavujeme v prepočte na päťstupňové škály.

Časť tabuliek informuje aj o podieloch chýbajúcich odpovedí a odpovedí neviem; vo výpočtoch, ktoré sú zobrazené v iných tabuľkách, nie sú zahrnuté chýbajúce odpovede a odpovede neviem do celku (100%) odpovedí. Týka sa to časti otázok, na ktoré bol podiel chýbajúcich odpovedí a odpovedí neviem menší ako 5%.

Pramenná publikácia nepredstavuje len náčrt dynamiky hodnotových orientácií slovenskej a českej spoločnosti, ako ju zaznamenali tri zisťovania výskumu európskych hodnôt. Súčasne približuje aj osobitný štýl a erudície šiestich sociológov zo Sociologického ústavu SAV, ktorí pracovali na všetkých fázach realizácie výskumu európskych hodnôt v roku 2008. Za možnosť realizovať výskum a publikovať túto pramennú publikáciu vďačíme podpore Agentúry pre vedu a výskum, ktorá financuje projekt APVV-0529-07 *Slovensko v kľúčových medzinárodných výskumoch: dvadsať rokov premien spoločnosti* a Grantovej agentúre Slovenskej republiky VEGA, ktorá financovala projekt VEGA č. 2/7038/27 *Spoločenské nerovnosti a otázka spoločenskej súdržnosti – rozšírenie perspektív*. Naše poďakovanie patrí aj výskumným agentúram, ktoré zabezpečovali metodologicky primeraný výber reprezentatívnej vzorky respondentov a terénny zber dát v jednotlivých rokoch. V roku 2008 patrí osobitné poďakovanie agentúre TNS. V neposlednom rade ďakujeme českým kolegom, profesorovi Ladislavovi Rabušicovi a profesorovi Petrovi Marešovi z Masarykovej univerzity v Brne, ktorí garantujú projekt EVS v Českej republike. Bez ich myšlienky pokúsiť sa na základe troch kôl výskumu európskych hodnôt preskúmať blízkosť a vzdialenosť slovenskej a českej spoločnosti a bez láskavého poskytnutia integrovanej databázy českých zisťovaní EVS by táto pramenná publikácia nemohla vzniknúť.

Zuzana Kusá

vedúca projektu VEGA č. 2/7038/27 *Spoločenské nerovnosti a otázka spoločenskej súdržnosti – rozšírenie perspektív* a koordinátorka EVS v Slovenskej republike

1. ZÁKLADNÉ HODNOTY A POCITY V ŽIVOTE

Miroslav Tížik

1.1. Základné hodnotové orientácie

Výskum EVS obsahoval vo všetkých vlnách približne rovnakú štruktúru tematických okruhov. Hneď úvodné otázky boli zamerané na zisťovanie dôležitosti šiestich sfér života človeka, ktoré tvorili aj základné tematické okruhy dotazníka. Skúmal dôležitosť: 1. práce (Q1A), 2. rodiny (Q1B), 3. priateľov a známych (Q1C), 4. voľného času (Q1D), 5. politiky (Q1E) a 6. náboženstva (Q1F). Kombinácia týchto oblastí života človeka neodzrkadľuje len štruktúru celého dotazníka, ktorý sa v ďalších častiach po blokoch otázok podrobnejšie venuje každému z týchto aspektov sociálneho života, ale umožňuje sledovať dôležitosť jednotlivých sfér života, ktoré môžu byť (trocha zjednodušujúco) umiestnené na kontinuu medzi naj-súkromnejšími (rodina) a verejnými (politika) sférami života človeka. Tento blok otázok zároveň umožňuje sledovať aj to, čo sa v niektorých teóriách modernizácie považuje za základné aspekty hodnôt, či už spájaných s tradičnou spoločnosťou (rodina a náboženstvo), s modernou spoločnosťou (ktorej vyjadrením je práca a politika, prípadne čiastočne aj voľný čas ako fenomén nastupujúci spolu so vznikom moderných priemyselných spoločností), alebo s postmodernou spoločnosťou (keď sa hovorí o postmaterialistických hodnotách voľného času alebo aj o dobrovoľne a slobodne vytváraných priateľských väzbách, ktoré sa nezakladajú na pokrvných príbuzenských väzbách). Hoci sú tieto tri „štádiá“ „prirodzeného“ vývoja spoločnosti od tradičnej k postmodernej v literatúre zvyčajne len ako teoretické a ideálnytypické modely, často sú aj súčasťou ideologických projektov, prípadne zbožným želaním sociológov. Pre potreby vzájomného porovnávania spoločností medzi sebou a v čase sú však tieto základné sféry spoločenských hodnôt vhodnou pomôckou.

Celý úvodný blok v dotazníku EVS zameraný na základné oblasti sociálneho života človeka tvorili otázky, na ktoré bola vo všetkých troch vlnách zo strany respondentov jedna z najnižších mier odmietania odpovedať, prípadne najnižšia tendencia „unikat“ k odpovedi *neviem*. Pri žiadnej z uvedených položiek neprekročil ani v Českej republike ani na Slovensku podiel tých, ktorí sa k otázke nevyjadrili alebo nevedeli odpovedať, hranicu 2,2% (čo bol v roku 2008 v prípade otázky na náboženstvo v rámci Českej republiky najvyšší podiel odmietajúcich za všetky tri vlny). Aj z tohto dôvodu sa v tabuľkách uvádzajú podiely odpovedí za všetkých tých, ktorí sa k otázke vyjadrili, teda bez neodpovedajúcich a bez tých, čo odpovedať nevedeli, ktorých podiel je zo štatistického hľadiska v tomto prípade zanedbateľný.

Výsledky porovnávania vývoja slovenskej a českej spoločnosti ukazujú na niekoľko podobných vývojových tendencií, no zároveň aj na niekoľko dôležitých rozdielov v najzákladnejších štruktúrach hodnôt. Pri pohľade na odpovede *veľmi dôležité*, prípadne aj *skôr dôležité*, je vo všetkých položkách vidieť, že v oboch spoločnostiach zostáva počas celého skoro dvadsaťročného obdobia najdôležitejšou hodnotou *rodina*. Veľmi mierny pokles dôležitosti rodiny v živote českých respondentov je stále na úrovni štatistickej chyby, rovnako ako aj veľmi mierny nárast dôležitosti rodiny na Slovensku. Táto najtradičnejšia hodnota spojená s najosobnejšou sférou života človeka je v oboch spoločnostiach *nie veľmi dôležitá* alebo *nedôležitá* pre štatisticky zanedbateľný počet ľudí (ani v jednej spoločnosti, ani v jednom roku neprekračuje 3% z odpovedí). Dôležitosť rodine pripisuje v oboch spoločnostiach počas celého sledovaného obdobia okolo 97 až 99% opýtaných. V tejto hodnote sú si obe spoločnosti absolútne najpodobnejšie a možno konštatovať, že rodina vo všeobecnosti v nich tvorí jeden z najsilnejších pilierov hodnotových systémov. Takáto vysoká miera zhody ukazuje, že

dôležitosť rodiny nie je tým, čo by diferencovalo niektorú z oboch spoločností na menšie subskupiny alebo demografické kategórie.

Druhou najdôležitejšou hodnotou je v oboch spoločnostiach počas celého skúmaného obdobia *práca*. Pri tejto hodnote je vidieť rozdiel medzi oboma spoločnosťami najmä v tom, ako veľmi a pre akú veľkú časť spoločnosti je práca dôležitá. Na Slovensku respondenti výrazne vo väčšej miere odpovedali, že je pre nich *veľmi dôležitá* (počas celého obdobia takto odpovedalo viac ako 60% respondentov, zatiaľ čo v Česku vidieť pokles tých, ktorí prácu považujú za *veľmi dôležitú* (ich podiel stále klesal z 59% až pod 50% v roku 2008) a pretrvávajú takmer 30-percentný podiel tých, pre ktorých je práca len *skôr dôležitá* (v ČR je to stále okolo 40%). Celkový podiel tých, ktorí pripisujú práci nejakú dôležitosť, v Českej republike v sledovanom období poklesol z 96,5% na 82,7%, na rozdiel od Slovenska, kde je práca dlhodobo dôležitá pre asi 93 až 95% z odpovedajúcich respondentov. Aj keď je vidieť mierne oslabovanie tejto hodnoty považovanej za tradičnú, ktorá bola v období industriálnej moderny ideologicky posilňovaná a neskôr po páde socializmu zasa ideologicky bagatelizovaná, stále je to hodnota, ktorá homogenizuje obe spoločnosti, a tvorí druhý najdôležitejší pilier ich deklarovanej hodnotovej štruktúry. Stabilné pretrvávanie veľkej dôležitosti práce na Slovensku možno spájať nielen s tradičnou odkázanosťou na prácu ako jediného zdroja príjmov na prežitie, ale zrejme najmä s vyššou mierou ohrozenia základných ekonomických istôt pri strate práce, keďže v porovnaní s Českou republikou bola v priebehu celých deväťdesiatych rokov vysoká miera nezamestnanosti vážnym spoločenským problémom, ktorý spôsobil aj vyššiu mieru odchodu za prácou do zahraničia.

Tretím hodnotovým pilierom oboch spoločností sú hodnoty, niekedy označované aj ako „postmaterialistické“, ukazujúce na dôležitosť *priateľov a známych*, tesne nasledované dôležitosťou *voľného času*. S výnimkou ČR, kde v roku 1991 vybralo odpoveď *priatelia a známi* sú *veľmi* alebo *skôr dôležití* spolu 79% respondentov, počas celého obdobia v oboch krajinách dôležitosť tejto hodnoty vyjadriло 85 až 89% respondentov. Rozdiely medzi krajinami v oboch položkách nie sú celkovo významné, spočívajú predovšetkým v miere dôležitosti, akú hrajú priatelia a známi pre respondentov v jednotlivých krajinách. Zatiaľ čo na Slovensku je tendencia odpovedať expresívnejšie a prikláňať sa k silnejšiemu zdôrazneniu dôležitosti (*sú veľmi dôležití*), v Českej republike je o niečo silnejšia tendencia vyjadriť dôležitosť miernejšie (*sú skôr dôležití*). Z hľadiska vývoja je vidieť, že v oboch spoločnostiach (hoci výraznejšie v českej), rastie podiel vyhranených, pre ktorých sú priatelia a známi *veľmi dôležití*. Podobne v oboch spoločnostiach narástla aj skupina tých, pre ktorých je voľný čas *veľmi dôležitý*. Aj keď sú obe uvedené hodnoty veľmi dôležité len pre menej ako polovicu populácie oboch krajín, skupina tých, ktorí ich považujú za *častočne* alebo úplne nedôležité, je v oboch spoločnostiach dlhodobo nízka. Ani tieto hodnoty nie sú preto tými, ktoré by diferencovali českú alebo slovenskú spoločnosť, a možno ich považovať za tretí pilier spoločenského systému hodnôt.

Skutočne výrazne diferencujúcou hodnotou je až dôležitosť *náboženstva*, ktoré je v rebríčku hodnôt oboch spoločností počas celého sledovaného obdobia na piatom, predposlednom mieste. Dôležitosť náboženstva v živote jednotlivcov najvýraznejšie odlišuje slovenskú a českú spoločnosť. Na základe výsledkov však tiež vidieť, že táto hodnota neodlišuje len obe krajiny, ale v prípade Slovenska rozdeľuje populáciu takmer na dve rovnaké polovice, s miernou prevahou tých, pre ktorých je náboženstvo dôležité. Aj na základe tohto hľadiska nemožno považovať náboženstvo na Slovensku za homogenizujúcu, ale skôr za diferencujúcu hodnotu, ktorá je jedným zo základov rozdeľovania (či štiepenia) spoločnosti, čo podrobnejšie uvidíme aj v časti zameranej na analýzu náboženského života. V českej spoločnosti zasa naopak – náboženstvo spoločnosť prevažne homogenizuje, no v negatívnom význame – pre asi tri štvrtiny populácie je nedôležité. Zatiaľ čo na Slovensku je podiel tých, pre ktorých je náboženstvo *veľmi*, ale aj *skôr dôležité*, dlhodobo približne rovnaký (okolo 55%), v Českej republike sa podiel takýchto respondentov znížil (z asi 28% v roku 1991) na súčasných asi 18%.

Najmenej dôležitou je v oboch spoločnostiach počas celého obdobia výskumu *politika*. Obe spoločnosti sú si veľmi podobné aj podielom tých, pre ktorých je, ale aj tých, pre ktorých nie je politika dôležitá, a obe spoločnosti sa podobajú aj postupujúcim trendom depolitizácie verejností. V súčasnosti je v oboch spoločnostiach homogenizujúcou hodnotou skôr nedôležitosť politiky (viac ako 75% respondentov v roku 2008 považuje politiku za *nie veľmi* alebo *vôbec dôležitú*, čo je v oboch spoločnostiach od roku 1991 nárast o 11 až 13%).

Celkovo možno na základe vyhodnotenia tohto súboru úvodných otázok v dotazníku EVS vidieť, že počas celého sledovaného obdobia pretrvávajú veľmi malé rozdiely v základných hodnotových orientáciách slovenskej a českej spoločnosti, s jedinou výnimkou, ktorou je dôležitosť náboženstva. Dôležitosť náboženstva ako jediná hodnota výraznejšie odlišuje od seba slovenskú a českú spoločnosť a zároveň je významným diferencujúcim faktorom vnútri slovenskej spoločnosti. Druhým rozdielom, no už nie takým výrazným, je postupujúce oslabovanie dôležitosti práce a posilňovanie hodnoty priateľstva spolu s dôležitosťou voľného času v českej spoločnosti, čo naznačuje tendenciu príklonu k postmaterialistickým hodnotám. V tomto sa odlišuje od slovenskej spoločnosti, v ktorej štruktúra základného hodnotového systému zostáva dlhodobo stabilná, a zachováva si charakter spoločnosti „hodnôt prežitia“, ak by sa takto dal využiť koncept Rolanda Ingleharta (napríklad Inglehart 1977, 1990 alebo Inglehart - Baker, 2000).

Aj keď ide v tejto úvodnej časti o vyhodnotenie len jediného bloku otázok s veľmi všeobecným zameraním, výsledky môžu slúžiť na testovanie viacerých rozšírených predstáv o rozdieloch a podobnostiach v charaktere a vývoji slovenskej a českej spoločnosti po roku 1990. Prvým záverom môže byť, že v základných hodnotových systémoch sú si obe spoločnosti veľmi podobné. Potvrdzuje sa predstava „náboženskejšieho“ Slovenska, ktorú však treba korigovať o doplnenie konštatovania, že v otázke dôležitosti náboženstva je slovenská spoločnosť rozpoltená. Česká spoločnosť zasa vykazuje pri zdôrazňovaní nedôležitosti náboženstva vysokú mieru homogenity. Druhým záverom je čiastočné potvrdenie predstavy o postupnom posune českej spoločnosti k postindustriálnemu typu s postmaterialistickými hodnotami, no táto tendencia je zatiaľ len malá, pri zachovaní dominancie tradičných hodnôt rodiny a práce. Tretím záverom môže byť súhlasné upresnenie rozšírenej predstavy o konzervativizme slovenskej spoločnosti, keďže jej výraznou charakteristikou je nevýrazná zmena, teda možno ju označiť ako spoločnosť so stabilizovaným a reproduktujúcim sa systémom základných hodnôt rodiny a práce. Aj keď tieto prvotné výsledky poukazujú na veľké podobnosti oboch spoločností pri zdôrazňovaní dôležitosti rodiny a práce, podrobnejšie porovnávanie rôznych aspektov oboch sfér v nasledujúcich častiach ukáže na rozdiely, ktoré sú medzi oboma spoločnosťami skôr na úrovni každodenných situácií, ako v rovine základných celospoločenských hodnotových systémov.

1.2. Šťastie, spokojnosť a pocit slobody v rozhodovaní (pocit'ovanie zdravia)

V prvom bloku otázok zameranom na sledovanie dôležitosti šiestych základných sfér života človeka šlo o meranie systémov deklarovaných spoločných hodnôt, ktoré spoločnosť za istých okolností stmelujú, prípadne môžu byť, v prípade spoločenských pohybov a radikálnych zmien, zdrojom spoločenských konfliktov. Paralelne s vývojom a zmenou systémov spoločných hodnôt sa však mení, no nie vždy priamoúmerne, aj subjektívne prežívanie vlastného života jednotlivcov, ich vzťah k sociálnemu svetu alebo k sebe samému. Vo výskume EVS sa opakovane použili tri otázky určené na sledovanie subjektívneho prežívania sociálneho života jednotlivca – pocity šťastia (Q3), pocit slobody v rozhodovaní (Q10) a pocit spokojnosti so životom ako takým (Q11)². V národnom module EVS na Slovensku sa v roku 1991 a 2008 použila aj otázka merajúca subjektívne hodnotenie vlastného zdravia (Q4).

² Pôvodná 10 stupňová škála v otázkach Q10, Q11 je v tabuľkách prerátaná na 5 stupňovú.

Tieto otázky umožňujú širokú paletu podrobnejších analýz, napríklad je možné sledovať, ako súvisí miera pocitov spokojnosti alebo šťastia s hĺbkou náboženskosti, s peňažnými príjmami a celkovou ekonomickou situáciou, so vzťahom a dôverou k druhým a podobne. V prípade týchto otázok je bežné považovať ich za premenné diferencujúce spoločnosť. Ich výsledná miera môže byť ovplyvňovaná zmenami v iných sférach subjektívneho sveta človeka (zmena zamestnania alebo rodinného stavu, zmena v príjmoch a podobne), prípadne samotné môžu ovplyvňovať to, ako človek prežíva niektoré iné dimenzie svojho života (napríklad aký bude mať vzťah k náboženstvu, pocit z práce a podobne). Analýza výsledkov reprezentatívnych vzoriek spoločností v troch časových obdobiach však umožňuje porovnávať tieto premenné ako súčasť systému spoločenských hodnôt a očakávaných vzorov reakcií a odpovedí na konkrétne sociálne situácie.

Pred samotným porovnávaním zmien a rozdielov medzi oboma krajinami v subjektívnom prežívaní života je veľmi dôležité zdôrazniť, že na niektoré z týchto otázok mal významne väčší počet respondentov problém odpovedať. V prípade tohto súboru otázok sú preto údaje v tabuľkách vyrátané z odpovedí všetkých respondentov, vrátane tých, ktorí na otázky neodpovedali, nevedeli alebo odmietli odpovedať. Aj keď sa ako problémový pri zodpovedaní týchto otázok ukázal len rok 1991, aj to len v Českej republike, z dôvodov presnosti a možnosti primeraného porovnávania sa pri každej otázke vyhodnocovali odpovede všetkých opýtaných respondentov.

Pociťovanie šťastia

Pri posúdení všetkých okolností v živote sa prevažná väčšina respondentov v oboch republikách považuje za *celkom* alebo *veľmi šťastných*, a to v priebehu celého skúmaného obdobia od roku 1991 po súčasnosť. Podiel tých, ktorí sa považujú za šťastných (aj celkom aj veľmi), vzrástol v Českej republike za sledované obdobie po miernom poklese koncom deväťdesiatych rokov zo 77% v roku 1991 na súčasných 84,2 % a na Slovensku z 56,7% v roku 1991 na súčasných 80,2%. Zatiaľ čo na začiatku deväťdesiatych rokov bolo tých, ktorí sa považovali za šťastných v Českej republike oproti Slovensku výrazne viac, v súčasnosti je to už len mierna percentuálna prevaha (pôvodne bol rozdiel medzi republikami asi 20%, v súčasnosti sú to už len 4%). Napriek predstavám o „dobe temna“ na Slovensku po vzniku samostatnej Slovenskej republiky v roku 1993 šíreným aj medzi sociológmi, tieto údaje ukazujú, že subjektívne prežívanie šťastia na Slovensku rástlo priebežne, prinajmenšom potreba prezentovať sa takto pred anketármi. Rozdiel medzi krajinami je však v miere pocitu šťastia, pričom na Slovensku práve po roku 1999, keď sa realizovala druhá vlna EVS, nastal výraznejší nárast tých, ktorí sa považujú za *celkom šťastných*, na rozdiel od Českej republiky, kde podiel celkom šťastných viac-menej stagnuje. V súčasnosti sú podiely odpovedajúcich respondentov, ktorí sa vyjadrili, že sú veľmi alebo celkom šťastní, takmer identické.

Spokojnosť so životom

Ak sa však pozrieme na alternatívny spôsob merania spokojnosti s vlastným životom, teda keď sa nebude merať miera *pocitu šťastia*, ale miera *spokojnosti so životom*, v tejto otázke sa už ukazujú podstatné rozdiely od výsledkov predchádzajúcej otázky. Tak ako mala v roku 1991 veľká skupina respondentov v Českej republike problémy odpovedať na otázku, rovnako tak to bolo obdobie, keď najmenšia časť českej populácie z celého sledovaného obdobia vyjadrovala *spokojnosť so svojím životom* (posledné dva stupne škály spokojnosti v tabuľke – spolu 28,3%) a tiež najväčšia skupina ľudí „utekala“ v odpovediach do neutrálneho streda. Na Slovensku už v roku 1991 viac ako polovica respondentov vyjadrila nejakú mieru spokojnosti so svojím životom (57,6%). Nasledujúce spoločenské zmeny sa však odrazili vo vnímaní vlastného života ľuďmi. V oboch spoločnostiach je vidieť až do súčasnosti pokračujúci výrazný nárast podielu spokojných. Zatiaľ čo v českej spoločnosti kontinuálne rastie podiel spokojných (na súčasných takmer 69%), na Slovensku je vidieť na konci deväťdesiatych rokov dočasné výrazné zníženie podielu spokojných (pod úroveň 50%),

potom však tento podiel za necelých 10 rokov narástol nad pôvodnú úroveň, až na súčasných takmer 70,4% z výskumnej vzorky. Stabilitu však česká spoločnosť ukazuje vo veľkosti podielu tých, ktorí vyjadrujú čiastočnú alebo veľkú nespokojnosť so svojím životom, keď po miernom zmenšení tejto skupiny v roku 1999 sa ich množstvo do roku 2008 vrátilo na pôvodnú úroveň (na 12,8% z opýtaných). Opačnú tendenciu možno sledovať na Slovensku, kde sa skupina nespokojných po výraznom náraste z asi 15% až na takmer 25% v roku 1999 zmenšila na súčasných asi 12%. V oboch spoločnostiach sú najpočetnejšou skupinou práve tí, ktorí vyjadrujú čiastočnú spokojnosť, čo je v tabuľke možnosť č. 4, pričom v prípade rastu podielu spokojných je tento nárast viditeľný aj medzi čiastočne, aj medzi úplne spokojnými, teda v oboch možnostiach odpovedí na ľavej strane tabuľky.

Pociťovanie slobody v rozhodovaní sa

Tretou otázkou merajúcou subjektívne prežívanie života v spoločnosti bola otázka zameraná na sledovanie miery pocitu, akú *veľkú možnosť máte slobodne sa rozhodovať a usmerňovať svoj život*.³ Aj na túto otázku mala v roku 1991 veľká časť respondentov v Českej republike problémy odpovedať jednoznačne. Viac ako štvrtina opýtaných nevedela alebo na otázku neodpovedala a ako vidieť z tabuľky, zo skupiny tých, ktorí odpovedali, až 43,2% (31% zo všetkých opýtaných) „ušlo“ do neutrálneho stredu škály, t. j. medzi krajné póly *žiadnu* a *veľmi veľkú možnosť*. V českej spoločnosti sa udržiava takmer konštantný podiel neutrálne odpovedajúcich, z tretiny opýtaných v rokoch 1991 a 1999 sa ich podiel mierne znížil na súčasných 26,7% zo všetkých opýtaných. S výnimkou roku 1991, keď česká verejnosť pri tejto otázke vyjadrovala vysokú mieru nerozhodnosti, vo všetkých ostatných kolách výskumu sa v oboch krajinách vyjadrila viac ako polovica opýtaných v zmysle, že majú *veľkú* alebo *veľmi veľkú* možnosť slobodného rozhodovania sa v živote. Z hľadiska dynamiky vývoja je v Českej republike po počiatočných rozpakoch vidieť stabilizáciu subjektívne slobodných na úrovni asi 56% respondentov, na rozdiel od Slovenska, ktoré sa po poklese v roku 1999 na 49% podielu tých, ktorí pociťujú veľkú alebo veľmi veľkú slobodu rozhodovania, v roku 2008 vrátilo opäť na pôvodných asi 58%. Pri porovnávaní je však zaujímavé sledovať, že zatiaľ čo v Českej republike je od roku 1999 stály podiel tých, ktorí majú pocit, že majú *veľmi veľkú možnosť slobodného rozhodovania* (asi 20% z opýtaných), na Slovensku sa skupina týchto subjektívne najslobodnejších po zmenšení z 28,2% na 16,5% v roku 1999 už na pôvodnú úroveň nedostala, ale zostala na úrovni necelých 24%. Na Slovensku sa však priebežne rozširovala skupina tých, ktorí pociťujú *čiastočnú slobodu v rozhodovaní*. Zároveň sa po raste počtu subjektívne neslobodných až na takmer 20% v roku 1999 vrátil ich podiel v súčasnosti na identický s rokom 1991, teda na necelých 13%. Naopak, v Českej republike po miernom znížení podielu nespokojných pod 10% v roku 1999, sa ich podiel do súčasnosti zvýšil až na takmer 16%.

Pohľad na zmeny v odpovediach na tieto tri otázky si vyžaduje hľadať nejaké možné vysvetlenia alebo prinajmenšom hypotézy vysvetľovania. Teoreticky možno hovoriť o troch základných prístupoch, ktoré sa už využívajú pri opise zmien v oboch spoločnostiach. Prvým prístupom je vysvetľovanie zmien na Slovensku predstavou zlomu spojeného s „koncom mečiarizmu“ po voľbách v roku 1998. Odpovede na druhú a tretiu otázku, ukazujúce na

³ Pri porovnávaní výsledkov treba mať na pamäti mierne odlišné formulácie otázky v jednotlivých rokoch na Slovensku. V EVS 1991 otázka znela: „Niektorí ľudia majú pocit úplne slobodného rozhodovania a kontroly nad svojím životom a iní majú pocit, že svoj život ovplyvňovať nemôžu – nech robia, čo robia. Prosíme Vás, vyjadrite na nasledujúcej škále, nakoľko podľa Vás môžete ovplyvňovať svoj život.“ V EVS 1999 otázka znela: „Niektorí ľudia majú pocit, že sa slobodne rozhodujú a riadia si svoj život, iní si zas myslia, že svoj život a to, čo sa s nimi stane, nemôžu nijako ovplyvniť. Vyjadrite prosím, na stupnici svoj názor, akú veľkú možnosť máte slobodne rozhodovať o svojom živote a riadiť jeho priebeh“. V roku 2008 bola položená otázka: „Niektorí ľudia majú pocit, že sa slobodne rozhodujú a majú život vo vlastných rukách a iní zase, že svoj život a to, čo sa s nimi stane, nemôžu nijako ovplyvniť. Vyjadrite prosím, na tejto stupnici, akú veľkú možnosť máte slobodne sa rozhodovať a usmerňovať svoj život.“ Vo všetkých rokoch sa odpovede umiestňovali na 10 stupňovej škále.

pokles pocitu spokojnosti a subjektívneho prežívania slobody v rozhodovaní ukazujú obdobie okolo roku 1999 ako obdobie zhoršovania subjektívneho prežívania vlastného života. Bolo to aj obdobie najvyššieho nárastu nespokojných a subjektívne neslobodných. Priebežný rast podielu šťastných, spokojných a subjektívne slobodných v Českej republike, ktorá takýto typ politického obdobia nezažila, akoby potvrdzoval túto často propagovanú hypotézu. Druhou hypotézou vysvetlenia zmien vo vnímaní vlastného života sú zmeny v ekonomickej prosperite krajín. Na Slovensku, kde práve po roku 1993 nabrali ekonomické problémy a problémy nezamestnanosti na intenzite, nastal až v období okolo roku 2000, keď sa začala aj zreteľnejšie znižovať miera nezamestnanosti, začiatok výraznejšieho ekonomického rastu. Treťou možnou a často využívanou hypotézou vysvetľovania výrazne rastúceho pozitívne prežívaného života je nárast medzinárodnej akceptácie Slovenska po roku 1999, čo bolo spojené so vstupom Slovenska do NATO, Európskej únie a do ďalších medzinárodných štruktúr. Po období „mediálnej a medzinárodnej“ stigmatizácie vývoja na Slovensku to mohli byť dôležité faktory pri sebaužívaní časti verejnosti na Slovensku. Veľkosť podielu takýchto respondentov však naznačuje, že ide len o „malú veličinu“ (pri otázke spokojnosti a subjektívneho prežívania slobody asi o 10% opýtaných). Je to podiel, ktorý početne síce nie je veľmi veľký, no v určitých obdobiach môže mať vplyv na zmenu celkového obrazu spoločnosti alebo jej atmosféry.

Tieto tri indikátory subjektívneho prežívania kvality života ukazujú na zvyšujúcu sa podobnosť oboch spoločností, ktoré ešte na začiatku deväťdesiatych rokov, v čase koexistencie v spoločnej federácii, vykazovali výrazne rozdielnu mieru subjektívnych pocitov šťastia, spokojnosti a slobody. Zatiaľ čo v čase spoločnej federácie sa česká spoločnosť prejavovala výrazne silnejším prežívaním pocitu šťastia v živote, bola to zároveň spoločnosť, ktorá sa ťažšie vyrovnávala s otázkami spokojnosti v živote a s pocitmi slobody v rozhodovaní, v ktorých nielenže vykazovala nižší podiel pozitívnych odpovedí oproti Slovensku, ale bola tu veľmi vysoká miera neodpovedajúcich alebo nerozhodných odpovedí. Hoci v oboch spoločnostiach zostáva subjektívne pociťovanie šťastia najrozšírenejším pocitom (nasledovaným pocitmi spokojnosti a pocitmi slobody v rozhodovaní), respondenti v oboch spoločnostiach prežívajú v súčasnosti najvyhranenejšie pocity spokojnosti (okolo 30% úplne spokojných), nasledované pocitmi slobody rozhodovania (vyše 20% respondentov uviedlo, že má veľmi veľký pocit slobody rozhodovania) a až na treťom mieste sú pocity šťastia, pričom za veľmi šťastných sa v oboch spoločnostiach považuje v súčasnosti len necelých 15% odpovedajúcich respondentov. Tak ako sa prejavila dlhodobá podobnosť oboch spoločností v základných hodnotových systémoch, tak sa ukazuje rozdiel v otázke subjektívneho prežívania vlastného života vnútri týchto hodnotových systémov. V „dynamickejšie“ hodnotovo meniacej sa českej spoločnosti sa prejavujú miernejšie zmeny v subjektívnom prežívaní života (s tendenciou rastu podielu nespokojných) ako v hodnotovo „stabilizovanejšej“ slovenskej spoločnosti, kde sú v otázkach subjektívneho prežívania života výraznejšie zmeny k pozitívnejšiemu alebo negatívnejšiemu vnímaniu. Akoby slovenská spoločnosť, závažnejšie konfrontovaná s ekonomickými a politickými problémami, zároveň citlivejšie reagovala na tieto dôležité faktory fungovania kolektívneho života.

Hodnotenie vlastného zdravotného stavu

Zaujímavé je porovnanie vývoja subjektívnych pocitov v živote s posudzovaním vlastného zdravotného stavu. Žiaľ, údaje umožňujú porovnávať len výsledky za Slovenskú republiku z rokov 1991 a 2008. A keďže na otázku v oboch vlnách nevedelo alebo odmietlo odpovedať zanedbateľné množstvo respondentov (v r. 1991 – 2,5% a v 2008 len 0,8%), v tabuľke sú uvedené výsledky za odpovede len tých, ktorí odpovedali na ponúknuté možnosti. Pri tejto otázke treba upozorniť na dôležitú okolnosť sťažujúcu porovnávanie zistení za oba

sledované roky. Nielenže boli položené mierne odlišne formulované otázky, ale respondenti si vyberali z odpovedí na inak formulovaných verbálnych škálach⁴.

Pri interpretácii výsledkov však treba zdôrazniť, že chýba medziobdobie sledované v roku 1999, keď sa údaje o pociťovaní šťastia, spokojnosti a slobody v rozhodovaní čiastočne oproti roku 1991 znižovali a po ňom sa opäť zvýšili. Vcelku však podľa výsledkov vidieť celkový nárast pozitívneho hodnotenia prežívania vlastného života v porovnaní so začiatkom deväťdesiatych rokov vo všetkých troch indikátoroch. Paralelne s týmto zlepšovaním subjektívneho pocitu zo života sa zlepšuje aj hodnotenie vlastného zdravotného stavu. Podiel tých, ktorí ho považujú za *dobrý* alebo *veľmi dobrý*, vzrástol z 50% v roku 1991 na súčasných 59,5%, pričom celý nárast podielu sa týka skupiny tých, ktorí hodnotia svoje zdravie najlepšie. Nejde o žiadne zázračné uzdravovanie dobrým pocitom alebo vierou. Ako vidieť, podiely tých, ktorí hodnotia svoje zdravie ako *nie dobré* alebo *vôbec nie dobré*, zostali stabilné, len v skupine tých, ktorí ho hodnotili ako *priemerné*, nastal úbytok respondentov v prospech tých, ktorí hodnotia svoje zdravie ako *dobré* alebo *veľmi dobré*. Pri podrobnejšom sledovaní vzťahu medzi premennou *pociťovanie vlastného zdravotného stavu* a premennou *súčasný pocit šťastia* respondenta, rovnako ako aj premennou *pocit spokojnosti so životom*, ale aj premennou *pocit možnosti rozhodovať sa v živote slobodne*, sa v roku 1991 ukázala tendencia, že čím silnejší pocit šťastia, úspechu a slobody v živote, tým je aj hodnotenie vlastného zdravia lepšie. V roku 2008 je tento vzťah ešte výraznejší a rovnako vidieť, ako s rastúcim pocitom šťastia rastie aj pocit dobrého zdravotného stavu a naopak. V prípade vzťahu týchto premenných nemožno hovoriť o kauzálnom vzťahu, v ktorom by pocity šťastia zlepšovali zdravotný stav, alebo naopak, že pocity šťastia, slobody rozhodovať sa alebo spokojnosti závisia len od zdravotného stavu. Náchylnosť pozitívnejšie vnímať svoje zdravie v prípade optimistickej spoločenskej klímy sa týka predovšetkým tých ľudí, ktorí nemajú zlý zdravotný stav, netrpia teda vážnymi alebo dlhotrvajúcimi chorobami. Takíto ľudia môžu svoje neutrálne hodnotenie zmeniť na pozitívne pod vplyvom širšej spoločenskej klímy, na rozdiel od ľudí konfrontovaných s bolesťou, utrpením alebo obmedzeniami vyplývajúcimi z prítomnosti choroby. V prípade tých, ktorí majú horší zdravotný stav, je možné predpokladať, že práve ten je zdrojom ich nižšej spokojnosti so životom a možnosťami, ktoré ponúka. Pravdepodobne ani zmena širšej spoločenskej atmosféry ich nedokáže zbaviť negatívne pociťovaného bremena spojeného s rôznymi druhmi ochorení a postihnutí.

⁴ V roku 2008 bola položená otázka „Ako by ste celkovo popísali váš súčasný zdravotný stav? Povedali by ste, že je: 1 – veľmi dobrý, 2 – dobrý, 3 – priemerný, 4 – nie dobrý, 5 – vôbec nie dobrý“. V EVS 1999 nebola otázka položená. V roku 1991 otázka znela: „Keď zvážite všetky okolnosti, aký je Váš súčasný zdravotný stav? Povedali by ste, že je ... : 1 – Veľmi dobrý, 2 – Dobrý, 3 – Slušný, 4 – Zlý, 5 – Veľmi zlý.“ V tabuľkovej prílohe sú výsledky za rok 1991 prispôbené variantom odpovedí v roku 2008.

Tabuľková príloha ku kapitole 1.

Q1A-Q1F Povedzte prosím, aké dôležité sú vo Vašom živote:

(Q1A) Práca					
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité	Vôbec nie dôležité
1991	ČR	59,3	37,2	2,6	0,9
	SR	65,1	30,2	2,9	1,8
1999	ČR	53,0	40,6	5,3	1,1
	SR	61,4	31,7	4,8	2,0
2008	ČR	43,4	39,3	10,5	6,9
	SR	62,9	30,0	4,9	2,2

(Q1B) Rodina					
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité	Vôbec nie dôležité
1991	ČR	86,1	11,9	1,5	0,4
	SR	87,6	10,9	1,0	0,4
1999	ČR	84,7	13,6	1,5	0,2
	SR	87,5	10,5	1,6	0,5
2008	ČR	81,1	16,2	2,3	0,4
	SR	89,6	9,2	0,9	0,3

(Q1C) Priatelia a známi					
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité	Vôbec nie dôležité
1991	ČR	21,3	57,4	20,1	1,2
	SR	29,6	55,5	14,1	0,8
1999	ČR	26,6	59,7	13,3	0,4
	SR	33,8	53,9	11,5	0,8
2008	ČR	39,6	50,5	9,1	0,8
	SR	46,7	43,0	9,4	1,0

(Q1D) Voľný čas					
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité	Vôbec nie dôležité
1991	ČR	21,6	53,4	22,2	2,9
	SR	29,1	50,0	17,7	3,2
1999	ČR	21,0	58,1	19,3	1,6
	SR	32,1	48,0	16,2	3,8
2008	ČR	35,6	50,6	12,1	1,7
	SR	33,9	50,7	13,5	1,9

(Q1E) Politika					
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité	Vôbec nie dôležité
1991	ČR	8,6	28,0	42,6	20,9
	SR	5,7	27,7	43,3	23,3
1999	ČR	6,5	24,9	49,0	19,6
	SR	5,1	24,2	42,1	28,7
2008	ČR	5,0	15,1	40,6	39,2
	SR	4,4	18,3	46,5	30,8

(Q1F) Náboženstvo					
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité	Vôbec nie dôležité
1991	ČR	10,2	17,5	34,6	37,7
	SR	27,8	26,5	26,9	18,8
1999	ČR	7,3	12,4	34,0	46,4
	SR	27,2	30,2	22,9	19,6
2008	ČR	6,2	12,5	24,2	57,0
	SR	26,7	29,4	23,5	20,4

Q3 Súčasný pocit šťastia respondenta

Q 3 Keď posúдите všetky okolnosti, môžete o sebe povedať, že ste...						
		Veľmi šťastný	Celkom šťastný	Nie veľmi šťastný	Vôbec nie šťastný	Nevie/ neodpovedal
1991	ČR	6,9	70,1	18,8	2,2	2,5
	SR	6,3	50,4	33,2	4,5	5,6
1999	ČR	10,9	74,9	12,6	1,4	0,3
	SR	8	60,9	24,3	4,7	2,0
2008	ČR	14,4	69,8	12,6	1,6	1,6
	SR	14,4	65,8	16,2	2,1	1,6

Q10 Sloboda rozhodovania a usmerňovania života

Q10 Akú veľkú možnosť máte slobodne sa rozhodovať a usmerňovať svoj život							
		1 – vôbec žiadnu	2	3	4	5 – veľmi veľkú	Nevie/ neodpovedal
1991	ČR	4,2	7,7	31	14,2	14,6	28,3
	SR	5,8	7	26,2	29,6	28,2	3,2
1999	ČR	2,8	6,4	31,1	38,7	20,2	0,8
	SR	6	13,4	29,2	32,4	16,5	2,4
2008	ČR	4,5	12,1	26,7	35,7	20,3	0,8
	SR	4,1	8,6	25,6	34,4	23,8	3,0

Q11 Spokojnosť so svojim životom

Q11 Keď zoberiete do úvahy všetky okolnosti, ako ste v súčasnosti spokojný so svojim životom?							
		1 – nespokojný	2	3	4	5 – spokojný	Nevie/ neodpovedal
1991	ČR	3,6	9,2	27,4	15,6	12,7	31,5
	SR	6,3	9	25,9	29,7	27,9	1,2
1999	ČR	2,4	7,4	23,4	43,6	22,9	0,3
	SR	7,5	17	28,4	33,3	12,8	1
2008	ČR	3	9,8	17,6	38,9	29,8	0,9
	SR	3	8,1	18,1	37,8	31,5	1,3

Q4 Súčasný zdravotný stav respondenta

Q4 Ako by ste celkovo popísali váš súčasný zdravotný stav? Povedali by ste, že je:					
Len Slovensko	Veľmi dobrý	Dobrý	Priemerný	Nie dobrý	Vôbec nie dobrý
1991	9,8	40,2	35,4	11,7	2,9
2008	19,6	39,9	26,3	11,0	3,3

2. SOCIÁLNY KAPITÁL

Zuzana Kusá, Milan Zeman

V tejto kapitole predstavujeme zistenia EVS o vývoji sociálneho združovania, sociálneho odstupu a všeobecnej dôvery. Tieto témy zastrešujeme pojmom sociálny kapitál. Pojem sociálneho kapitálu pri analýze vývoja českej a slovenskej spoločnosti nemožno opomenúť. Patril a patrí medzi kategórie, ktoré mali v uplynulých dvoch desaťročiach dôležité miesto v snahách porozumieť, aké sú podmienky, bariéry a šance demokratického vývoja v spoločnostiach, ktoré sa snažia pretvoriť sa či prerodiť po tom, čo sa zbavili autoritárskych režimov (Kabele 1998, 2005). Sociálny kapitál však nie je dôležitým pojmom len v transformujúcich sa spoločnostiach. V globálnom meradle patrí medzi najpopulárnejšie pojmy spoločenských vied a žurnalistiky poslednej dekády 20. storočia (Rhodstein – Stolle 2003). Presadzovali ho významní nadnárodní aktéri ako Svetová banka. Vo svojich projektoch boja s chudobou definuje sociálny kapitál ako inštitúcie, vzťahy, postoje a hodnoty, ktoré riadia medziľudské interakcie a prispievajú k ekonomickému a sociálnemu rozvoju⁵. (World Bank 1998:1)

Sociálny kapitál sa vymedzuje ako miera dobrovoľného združovania, medziľudská dôvera a dodržiavanie noriem solidarity a reciprocity. Predpokladá sa, že jeho tri „zložky“: dôvera v iných ľudí, dobrovoľné združovanie a solidarita sa navzájom posilňujú. Bádania zhromaždili veľkú empirickú podporu tézy, že spoločenstvá s vysokým sociálnym kapitálom lepšie ekonomicky a spoločensky prosperujú (Putnam 1995), keďže dôverujúci ľudia s množstvom vzťahov a premostňujúcich väzieb môžu konať bez prietahov a rýchlejšie dosahovať svoje ciele (Knorringa – Staveren 2006: 24).

Ak rozdiely v prosperite spoločností s rôznou mierou sociálneho kapitálu ilustrujú početné štúdie, menej presvedčivé a najmä oveľa protirečivejšie sú výsledky bádania, ktoré sa pokúšajú objasňovať podmienky rozvoja sociálneho kapitálu. V otázke, čo prispieva k jeho posilneniu či obnove, nepanuje konsenzus a výsledky empirických zisťovaní sú protirečivé. Časť literatúry pripisuje dôležitosť kultúre, kultúrnej tradícii spoločnosti (Putnam, Fukuyama) a pochybuje o možnostiach štátu pozitívne ovplyvniť rozvoj sociálneho kapitálu. Naopak, autori ako Uslaner (2002), Rhodstein a Stolle (2003) sa snažia dokázať, že štát môže svojou politikou rôznymi spôsobmi – napr. vyššou transparentnosťou a zlepšovaním všeobecného prístupu k sociálnemu zabezpečeniu a verejným službám – podporovať rozvoj sociálneho kapitálu.

Sú tu aj ďalšie menej optimistické teórie, pokiaľ ide o vývoj združovania a rozvoj občianskej spoločnosti. Napríklad koncepcie masovej spoločnosti očakávajú úpadok občianskej spoločnosti a jej premenu na spoločnosť individuálnych spotrebiteľov. Táto zmena je dôsledkom prevládnutia elektronických médií a obrazovej informácie nad čítaným slovom. Aj tento výklad má empirickú podporu. Pokles miery združovania zaznamenali v posledných desaťročiach vo všetkých západných demokraciách.

Domáce výklady nevychádzali z tohto pesimistického výkladu. Na začiatku deväťdesiatych rokov sa predpokladalo, že pozitívna zmena je možná, ale slovenskej a českej spoločnosti potrvá dlhší čas, kým sa zbavia averzie voči zhora predpísovaným organizačným formám a naučia sa využívať možnosti otvorenej spoločnosti. Aj generačná výmena podporovala optimizmus v otázke regenerácie sociálneho kapitálu: v českej a slovenskej spoločnosti

⁵ V novšej definícii na svojej webovej stránke Svetová banka označuje sociálny kapitál ako „normy a siete, ktoré uľahčujú kolektívne konanie“

vstupovali do dospelosti silné ročníky narodené v sedemdesiatych rokoch, ktoré neboli zaťažené skúsenosťou povinného členstva v spoločenských a politických organizáciách a mohli život spoločnosti ovplyvniť vyššou dôverou a družnosťou.

2.1. Združovanie

Združovanie a dobrovoľníctvo predstavujú dôležitú dimenziu sociálneho kapitálu a aj spôsob jeho empirickej evidencie. V EVS sa združovanie a dobrovoľníctvo zisťuje na základe vyjadrenia sa respondentov o ich členstve alebo nečlenstve v pätnástich typoch organizácií, vrátane „inej“ organizácie. Anketári zaznamenávajú aj spontánne uvádzanú odpoveď „nie som členom žiadnej organizácie“ (tabuľka Q5a). Podobne sa postupuje aj pri zisťovaní dobrovoľnej práce respondentov pre organizácie.

Porovnanie miery združovania v jednotlivých rokoch na Slovensku a v Českej republike ukazuje, že ani v jednej spoločnosti sa optimistické očakávania nenaplnili. Dvadsaťročný vývoj neviedol k vyššej miere združovania. Naopak, miera združovania v oboch spoločnostiach klesala (tabuľky Q5aA až 5aO) a podiel spontánnych informácií, že respondent nie je členom žiadnej organizácie, ďalej rástol (tabuľka Q5a).

Spontánne informovanie o neorganizovaní však dáva značne posunutý obraz o stave občianskeho združovania v oboch spoločnostiach. Nižšia miera spontánneho priznávania vlastnej neorganizovanosti medzi slovenskými respondentmi nekorešponduje s vyššou mierou ich členstva v organizáciách. Naopak, miera členstva bola na Slovensku v roku 2008 takmer vo všetkých organizáciách výrazne nižšia ako v Česku, kde sa v porovnaní s rokom 1999 udržiava pomerne vysoký podiel členov športových, kultúrnych ale aj náboženských organizácií. Najväčší rozdiel medzi Slováckmi a Čechmi bol v roku 2008 v členstve vo vzdelávacích, hudobných, kultúrnych činnostiach (SR: 4%, ČR: 9,9%), v ekologických organizáciách (SR: 1,9%, ČR: 6,4%) a osobitne v členstve v športových kluboch a združeniach voľného času (SR: 7,6% a ČR: 22,1%).

Pokles členstiev v konkrétnych organizáciách signalizuje, že pokles miery združovania bude na Slovensku výrazne vyšší, ako to naznačuje spontánne informovanie o neorganizovaní. Tabuľka Q5aB ukazuje, že v rozpätí rokov 1999 až 2008 klesol dokonca aj podiel respondentov, ktorí sú členmi náboženských organizácií, a to o viac ako polovicu. Toto zistenie ide proti záverom viacerých autorov, napríklad J. Majchráka. Jedným z argumentov spomenutého autora je napríklad údaj o členskej základni katolíckeho Spolku sv. Vojtecha, ktorá mala mať v roku 2002 114 000 členov (oproti 2 180 v roku 1992), „čo ho zaraďuje k najväčším vzdelávacím MVO na Slovensku.“ (Majchrák 2004: 362). Toto vykazované členstvo sa však nemusí prekrývať s osobne prežívaným pocitom členstva. Napríklad za člena je v spomínanom Spolku sv. Vojtecha považovaný a ako člen formálne vykazovaný každý predplatiteľ Katolíckych novín. Títo predplatelia sa nepochybne identifikujú ako čitatelia katolíckej tlače. Je však veľmi otáznne, či sa subjektívne považujú za členov organizácie.

Aby sme získali jasnejší obraz o vývoji združovania v oboch spoločnostiach, vytvorili sme odvodený ukazovateľ miery účasti na združovaní, ktorý meria prítomnosť alebo neprítomnosť členstva v spoločenských organizáciách každého respondenta. Počet členstiev sa môže pohybovať od 0 po 15, no pre potreby tejto jednoduchšej analýzy rozlišujeme len medzi dvoma skupinami respondentov: respondentmi, ktorí nie sú nikde organizovaní, teda majú nulové členstvo, a respondentmi s členstvom v jednej alebo viacerých organizáciách. Intenzitu členstva meranú počtom členských organizácií teraz nesledujeme.

Porovnávanie podľa tohto ukazovateľa ukázalo v slovenskej a českej spoločnosti niekoľko výrazných rozdielov. Po prvé, spoločnosti sa líšia otvorenosťou, s ktorou priznávajú neúčast' na organizovanom združovaní. V roku 2008 len polovica slovenských respondentov, ktorí nie sú nikde organizovaní, spontánne priznala, že nie sú členmi žiadnej organizácie. V českej vzorke svoju neorganizovanosť spontánne priznali štyria z piatich neorganizovaných respondentov. Pokúsili sme sa zistiť, čo prispieva k odlišnej spontánnosti informovania o tejto

otázke. Rod ani vzdelanie tu nezohrávajú úlohu. V oboch spoločnostiach však najmladšie vekové kategórie (do 24 rokov v SR a do 29 rokov v ČR) významne častejšie spontánne zmieňujú svoju neorganizovanosť. To by mohlo naznačovať, že spontánne priznávanie neorganizovanosti súvisí skôr s priamočiarosťou mladého veku, ako s určitým kultúrnym vzorom, napríklad so zlou povestou organizovanosti, od ktorej sa treba dištancovať. Česká spoločnosť sa však od slovenskej spoločnosti neodlišuje vekovou štruktúrou, a preto rozdiel medzi oboma spoločnosťami nemožno vysvetľovať „úprimnosťou mladosti“. Zdá sa, že vysvetľovanie tohto rozdielu horšou povestou, ktorú má organizovanie sa v českej spoločnosti, nemožno taktiež použiť, pretože zlá povest organizovaného združovania je menej pravdepodobná v spoločnosti, v ktorej je miera združovania významne vyššia a združovanie, napríklad v oblasti športu, má úctyhodnú historickú tradíciu..

Ďalšími významnými rozdielmi slovenskej a českej spoločnosti sú rozdiely v celkovej účasti na organizovanom združovaní a rozdiely v dynamike jej vývoja. Členom aspoň jednej organizácie bolo v roku 1991 62% českých a 55% slovenských respondentov, v roku 1999 59% českých a 65% slovenských respondentov a v roku 2008 43% českých a len 26% slovenských respondentov. Vývoj teda v českej spoločnosti vychádzal z vyššieho základu a miera účasti na združovaní klesá postupne. Na Slovensku vo vývoji združovania zaznamenávame skoky. V roku 1999 sa miera združovania zvýšila a v roku 2008 sa redukuje na polovicu.

Dramatický vývoj zaznamenaný EVS korešponduje s oficiálne vykazovanými počtami členov niektorých organizácií len čiastočne. Oficiálne údaje o vývoji počtu členov vo vybraných organizáciách na Slovensku prináša tabuľka 2.1. Údaje v tabuľke sú len za Slovenskú republiku, pretože česká štatistická ročenka údaje o počte členov organizácií neuvádza.⁶

Tabuľka 2.1. Počet členov telovýchovných jednot a klubov a členov ZTŠČ

	1993	1994	1996	1998	2001	2005
Počet členov telovýchovných jednot a klubov	343485	325036	316776	304186	313254	321329
Počet členov Združenia technických a športových činností (ZTŠČ)	nezist'.	83772	60 439	nezist'.	48954	22160

Zdroj: Štatistická ročenka SR; vybrané ukazovatele telesnej kultúry

V ktorých kategóriách respondentov sa pokles združovania prejavil najviac? Dajú sa určité kategórie považovať za opory občianskej spoločnosti a ak áno, ide o rovnaké kategórie v slovenskej aj českej spoločnosti? Sú mladšie ročníky väčšmi náchylné združovať sa v organizáciách alebo je členstvo v organizáciách skôr vecou staršej generácie? Darí sa organizačnému životu skôr v menších sídlach?

Odpoveď na poslednú otázku je záporná. EVS 1991 a 1999 ani v jednej spoločnosti nezaznamenal rozdiely v miere združovania medzi respondentmi žijúcimi v rôznych kategóriách sídiel. Znamená to, že v obciach rôznej veľkosti, v najmenších obciach aj v mestách nad sto tisíc obyvateľov bol podobný podiel respondentov, ktorí stáli bokom od organizačného života. Ak spomínané dve zisťovania ukázali, že veľkosť sídla neovplyvňuje združovanie občanov, podľa zistení EVS 2008 sa v oboch spoločnostiach situácia zmenila. Účasť na združovaní bola významne vyššia u slovenských aj českých respondentov žijúcich v sídlach nad 100 tisíc obyvateľov v porovnaní s národným priemerom.

⁶ Štatistické ročenky oboch republík majú v časti venovanej športu odlišnú štruktúru informácií. Česká štatistická ročenka, na rozdiel od slovenskej, informuje o výške pridelených štátnych dotácií pre športové organizácie.

Na Slovensku si rozdiel medzi mierou združovania respondentov žijúcich vo veľkých a malých obciach zaslúži osobitnú pozornosť, pretože s výnimkou najväčších miest bol pokles účasti na združovaní najmä v porovnaní s jeho nárastom v roku 1999 markantný. Malé obce (do 2000 obyvateľov) sa síce neodchyľujú v miere združovania od slovenského priemeru, ale faktom je, že podiel respondentov žijúcich v malých obciach, ktorí sa združujú v nejakej organizácii, klesol na polovicu – zo 64% v r. 1999 na 28%. Takýto pokles môže mať závažné dôsledky na akcieschopnosť malých obcí, osobitne na zlepšovanie životných podmienok v týchto obciach. Táto možnosť je v súčasnom období takmer výhradne postavená na projektovom základe a združovanie občanov sa čoraz častejšie vyžaduje ako podmienka predkladania projektov (Kusá – Kostlán 2009).

Vyššiu mieru združovania v najväčších mestách vysvetľuje najmä ich odlišná vzdelanostná štruktúra s vyšším podielom obyvateľov s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním. Tí, ako ďalej ukážeme, majú najvyššiu mieru združovania a teda (takto definovaného) sociálneho kapitálu.

Zisťovania potvrdili určité rodové, vekové a najmä vzdelanostné rozdiely medzi respondentmi líšiacimi sa mierou združovania. Podľa prvých dvoch zisťovaní EVS sa v oboch spoločnostiach muži častejšie združovali ako ženy a tento rodový rozdiel bol v českej spoločnosti výraznejší. V roku 2008 sa rodový rozdiel v oboch spoločnostiach zmiernil. V prvých dvoch zisťovaniach EVS sa v oboch spoločnostiach miera združovania líšila aj podľa veku. Vyššiu mieru združovania mali respondenti v ekonomicky produktívnom veku a najmladšie a najstaršie vekové kategórie mali vyšší podiel neorganizovaných respondentov. Na Slovensku sa vekové rozdiely v združovaní v roku 2008 vyrovnali, no v Česku bol aj v roku 2008 medzi najmladšími respondentmi vyšší podiel neorganizovaných ako národný priemer.

V oboch spoločnostiach boli v miere združovania najvyššie rozdiely medzi respondentmi s nerovnakým vzdelaním. Všetky zisťovania potvrdzujú, že úplné stredoškolské vzdelanie znamená pozitívny zvrät v miere združovania: respondenti s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním sú významne častejšie členom nejakej organizácie ako respondenti so základným a nižším stredoškolským vzdelaním. Rozdiel v miere združovania respondentov s nerovnakým vzdelaním sa v oboch spoločnostiach vyvíja rozdielne a z rozdielnej východiskovej situácie. V roku 1991 sa slovenskí a českí respondenti so základným vzdelaním v miere združovania významne nelíšili (SR: 46%, ČR: 48%), o vyššiu mieru združovania v českej spoločnosti sa pričiňovala vyššia miera združovania českých respondentov so stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním. V Česku sa rozdiel v účasti na združovaní medzi ľuďmi s rôznym vzdelaním postupne zmiernuje, pretože združovanie medzi ľuďmi so základným vzdelaním neklesá tak strmo ako združovanie ľudí s vyšším vzdelaním. Ak v roku 1991 bolo v Česku členom aspoň jednej organizácie 48% respondentov so základným vzdelaním a takmer 90% respondentov s vysokoškolským vzdelaním, v roku 2008 bolo členom aspoň jednej organizácie takmer 41% respondentov so základným vzdelaním a 52,4% respondentov s vysokoškolským vzdelaním. Rozdiel v miere združovania českých respondentov s najvyšším a najnižším vzdelaním sa v roku 2008 zmenšil absolútne aj relatívne.

Vývoj na Slovensku má inú povahu. Na Slovensku sa členstvo v spoločenských organizáciách rapidnejšie znižuje vo všetkých vzdelanostných kategóriách a rozdiely v organizovanosti respondentov s rôznym vzdelaním, naopak, narastajú: Ak v roku 1991 bolo členom aspoň jednej organizácie 46% slovenských respondentov so základným vzdelaním a 68% slovenských respondentov s vysokoškolským vzdelaním, v roku 2008 to bolo necelých 16% respondentov so základným vzdelaním a 41% respondentov s vysokoškolským vzdelaním. Na Slovensku sa v roku 2008 vysokoškolsky vzdelaní respondenti združovali dvakrát častejšie ako respondenti so základným vzdelaním a ich takto meraný sociálny kapitál bol dvakrát vyšší.

To znamená, že nožnice účasti na združovaní ľudí s vyšším a nižším vzdelaním sa v slovenskej a českej spoločnosti pohybujú nerovnako. Kým v českej spoločnosti sa privierajú, v slovenskej spoločnosti sa roztvárajú. Toto roztváranie možno pokladať za negatívny jav.

Aj keď združovanie v organizáciách nevyčerpáva všetky formy združovania (pozri údaje v tabuľkách Q19_sk a Q20_sk za rovnaké obdobie, ktoré nesignalizujú pokles neformálneho združovania), pokles združovania ľudí s nižším vzdelaním môže zoslabovať ich schopnosť mobilizovať sa a využívať kolektívne formy pri presadzovaní svojich záujmov.

Vyššia miera združovania u ľudí s vyšším vzdelaním nie je slovenskou a českou osobitosťou, je to univerzálnejší jav. Stredoškolské a vysokoškolské vzdelávanie sa spája s vyššou mierou disponibilného času a paletou príležitostí na združovanie sa v organizáciách. Tieto možnosti sú značne rozsiahlejšie v porovnaní s tými, ktoré sa núkajú človeku nastupujúcemu po skončení povinnej školskej dochádzky do práce. Práca vyžadujúca vyššie vzdelanie navyše častejšie vyžaduje členstvo vo vzdelávacích či profesiových organizáciách.

Dôvody úpadku združovania

Takmer polovičný pokles združovania zaznamenaný na Slovensku v roku 2008 v porovnaní s predchádzajúcim zisťovaním EVS si vyžaduje aspoň pokus o vysvetlenie. Jeho súčasťou však musí byť aj pokus o objasnenie zaznamenatej vysokej miery združovania na Slovensku v roku 1999.

Do úvahy prichádza niekoľko možných vysvetlení odlišnej dynamiky poklesu združovania na Slovensku. Každé je len čiastkové a hypotetické a osvetľuje len časť z pravdepodobne súčasne pôsobiacich okolností.

Prvé vysvetlenie sa týka materiálno-technických podmienok občianskeho združovania, ktoré sa mohli v roku 1999 a v roku 2008 významne líšiť. V roku 1999 bola pravdepodobne domáca a najmä zahraničná podpora občianskeho združovania výrazne vyššia ako v roku 2008. Môžeme tiež predpokladať, že podpora prúdiaca z rôznych zahraničných nadácií bola na konci deväťdesiatych rokov na Slovensku oveľa štedrejšia ako v Českej republike, ktorá bola zaradená medzi stabilizované demokracie, kým Slovensko bolo pre pripisované problémy s nedostatočnou demokraciou cieľovou krajinou pre finančnú pomoc. Zahraničné injekcie, ktoré mohli stimulovať zaznamenanú vysokú mieru združovania v roku 1999, počas prístupového procesu do EÚ prestávali pôsobiť a programové financovanie je pre množstvo drobných organizácií príliš zložitá, aby im umožnilo prežiť. Aj preto v roku 2008 EVS zaznamenáva spomínaný úpadok združovania.

Ďalšie dôležité vysvetlenie, ktoré sčasti potvrdzujú aj ťažkosti aplikácie náhodného výberu v roku 2008 spomínané v úvode publikácie, vychádza z poznatkov o vysokej miere migrácie obyvateľstva Slovenska po roku 2004 (Bahna 2009a, 2009b). Migrácia začala rásť vďaka otvoreniu hraníc po vstupe do EÚ a pracovné možnosti v zahraničí tak kompenzovali nedostatok domácich pracovných príležitostí (v roku 2007 pracovalo v zahraničí takmer 8% pracujúcich). Rástla však aj domáca migrácia do takzvaných pólov rastu vďaka finančným stimulom pre veľké zahraničné investície (Kia a ďalšie automobilky). Dá sa odôvodnene predpokladať, že aj domáca migrácia za prácou má zväčša dočasný charakter spojený s oddelením od rodiny a bývaním v podnájdoch či ubytovniach bez ukotvovania sa v novej komunite. Zoslabujú sa však aj väzby s pôvodnou komunitou, pretože na ich udržiavanie nezostávajú možnosti. Vysoká miera odchádzky za prácou tak mohla prispievať k atrofii združovania, ktorá bola zaznamenaná v roku 2008.

Odchod významnej časti mladých ľudí zo Slovenska do zahraničia významne zasiahol zisťovanie EVS 2008. Vo vzorke bolo zachytených trikrát menej respondentov vo veku od 18 do 24 rokov ako je ich podiel podľa oficiálnej štatistiky odvodzovanej zo Sčítania ľudu 2001. Reálna prítomnosť mladých ľudí v mieste ich trvalého bydliska bola teda v čase konania výskumu trikrát nižšia, ako predpokladá štatistika. Nižšia prítomnosť mladých ľudí určite vplýva na profil aktivít v mieste trvalého bydliska. Odchádzanie za prácou do zahraničia môže mať okrem priameho zníženia miery združovania pre neprítomnosť ešte aj ďalší nepriamy negatívny efekt. Môžeme totiž azda trochu špekulatívne, no nie nereálne predpokladať, že medzi tými, ktorí zvolili odchod za prácou do zahraničia, môžu byť väčšmi zastúpené agilné osobnostné typy, ktoré zvyknú byť iniciátormi rôznych kolektívnych aktivít.

Odchod takýchto osobností mohol narušiť aj chod samotných záujmových organizácií a viesť k utlmeniu ich činnosti.

2. 2. Dôvera a sociálny odstup

Dôvera

Ďalšou dimenziou sociálneho kapitálu je dôvera. EVS skúma dva typy dôvery. Jednak skúma dôveru ako všeobecný vzťah k druhým ľuďom a vnímanie ich dôveryhodnosti ako takých. Táto dôvera sa označuje ako všeobecná alebo spoločenská dôvera. Ďalej skúma aj dôveru v rôzne spoločenské organizácie a inštitúcie. Tu sa zaoberáme len všeobecnou dôverou. Dôverou v inštitúcie sa zaoberáme v kapitole 6 nazvanej Politika a spravovanie krajiny.

Najprv je potrebné objasniť rozdiel medzi všeobecnou dôverou a takzvanou čiastkovou, partikulárnou dôverou. Čiastková dôvera je dôverovanie, ktoré sa opiera o osobnú skúsenosť so spoľahlivosťou nám známych ľudí či kategórií osôb. Viazne sa na konkrétne osoby a je ohraničená týmito osobami či situáciami (Uslaner 2002). EVS teda skúma prvý typ dôvery – všeobecnú, či spoločenskú dôveru. Všeobecná dôvera je, slovami Piotra Sztompku, ochota staviť v interakcii s neznámymi ľuďmi na ich dôveryhodnosť (Sztompka 2001). Všeobecná dôvera sa meria podielom osôb, ktoré v danej populácii súhlasia s tvrdením, že „ľuďom vo všeobecnosti možno dôverovať“ a uprednostnia ho pred tvrdením, že „v styku s druhými ľuďmi opatrnosti nikdy nie je nazvyš“.

Tabuľka Q7 dokumentuje, že v roku 1991 bola v oboch spoločnostiach podobná miera všeobecnej dôvery. V nasledujúcich rokoch sa však medzi slovenskou a českou spoločnosťou vytvorili rozdiely v miere dôvery. V českej spoločnosti sa všeobecná dôvera udržiavala na rovnakej úrovni a v roku 2008 vzrástla. Na Slovensku miera všeobecnej dôvery klesala (v roku 1999 bola miera všeobecnej dôvery na Slovensku významne nižšia ako európsky priemer) a jej pokles sa v roku 2008 nezastavil. Rozdiely v miere dôvery medzi oboma spoločnosťami sú značné: v slovenskej spoločnosti je miera všeobecnej dôvery v súčasnosti dvaapokrát nižšia ako v českej spoločnosti. (Pozri aj Džambazovič – Tížik 2008)

Pokles všeobecnej dôvery (a rast opatrníckeho postoja voči neznámym ľuďom) bol pritom na Slovensku súbežný s rastom individuálneho optimizmu a pocitu šťastia.

V oboch spoločnostiach respondenti s vysokoškolským vzdelaním deklarujú významne vyššiu mieru všeobecnej dôvery v ľudí ako respondenti s nižším vzdelaním. Náskok vysokoškolákov v miere všeobecnej dôvery sa v Česku v roku 2008 stráca. Na Slovensku takúto stratu rozdielu zaznamenalo zisťovanie EVS 1999. Tu treba zdôrazniť, že vzdelanosťná „niveľizácia“ všeobecnej dôvery je skôr odchýlkou od univerzálneho vzoru. Vzťah vzdelania a dôvery je však komplikovaný. Dan Ryšavý upozorňuje, že prísne logicky vzaté by vyššie vzdelanie malo viesť skôr k príklonu k výroku o opatrnosti, pretože viac vedieť znamená mať aj viac pochybností. Podobne ako Sztompka preto predpokladá *vplyv ďalších činiteľov, ktoré sa vyskytujú spolu so vzdelaním*. Predpokladá, že to nie je ani tak vzdelanie, ako istota zamestnania, finančné zabezpečenie a moc, ktoré vzdelaným ľuďom dovoľujú podstupovať riziko dôvery. Majú sa totiž o čo oprieť, ak ich stávka na dôveru vyjde naprázdno. (Ryšavý 2001)

Záhadu, prečo niektoré krajiny dôverujú väčšmi ako iné, sa darí vysvetliť len čiastočne. Arts, Halman a van Oorschot (2003) sa domnievajú, že vyššiu mieru dôvery podporuje vyššia občianska participácia (meraná členstvom a prácou v dobrovoľných organizáciách, frekvenciou účasti na spolkovej činnosti a kontaktov s priateľmi). Podľa ich zistení majú byť oba komponenty sociálneho kapitálu významne pozitívne spojené. Naše zisťovanie podporuje túto hypotézu len rozporuplne. Medzi všeobecnou dôverou a združovaním nebol na Slovensku v roku 1991 žiaden vzťah, v roku 1999 sa objavil slabý pozitívny vzťah a slabý pozitívny

vzťah sme zaznamenali aj v roku 2008.⁷ V českej spoločnosti sa objavoval slabý pozitívny vzťah medzi dôverou a združovaním v rokoch 1991 a 1999, no v roku 2008 sa takýto vzťah neobjavil.

Súvislosť medzi mierou dôvery a účasťou na združovaní je obojsmerným vzťahom. Ľudia, ktorí sa dobrovoľne rozhodnú pracovať pre spoločenskú organizáciu, majú pravdepodobne sklon väčšmi dôverovať ľuďom ako tí, ktorí takéto rozhodnutie nikdy neurobili. Na druhej strane práca s druhými posilňuje dôveru, no môže ísť predovšetkým o čiastkovú dôveru ku konkrétnym osobám, a nie o všeobecnú dôveru. Čiastková dôvera stojí v mnohých prípadoch proti nej. Čulý skupinový život prebieha aj v relatívne uzavretých skupinách, ktorých členovia si navzájom silno dôverujú, no veľmi málo dôverujú ľuďom za hranicami skupiny. Medzi takéto skupiny patria napríklad náboženský fundamentalisti a rasisti, ktorí sa vyznačujú vysokou spoločenskou aktivitou, no nízkou všeobecnou dôverou a ich činnosť je pre všeobecnú dôveru navyše osobitne škodlivá (Rothstein – Uslaner 2005: 10).

V EVS 2008 boli pridané nové otázky, ktoré majú prispieť k pochopeniu zdrojov nerovnakej spoločenskej dôvery. Aj tieto otázky sú dilematické, no majú podobu desaťstupňovej škály, na ktorej má respondent umiestniť svoj názor. Odpovede na ne predstavujeme transformované na päťstupňovú škálu (tabuľka Q8 a Q9). Tabuľka Q8 informuje o predstavách slovenských a českých respondentov o čestnosti druhých ľudí. Krajnými bodmi škály sú na jednej strane názor, že väčšina ľudí pristupuje k iným ľuďom zištne a jeho protipólom je viera, že ľudia sa väčšinou snažia správať čestne.

Tabuľka Q9 ukazuje, akú majú ľudia na Slovensku a v Česku predstavu o prirodzenom sebecke, resp. altruizme ľudí. Jej krajnými bodmi škály sú názory, že ľudia sa väčšinou starajú len o seba, a naopak, že ľudia sú väčšinou ochotní pomáhať druhým. Obe tabuľky potvrdzujú, že v českej spoločnosti, ktorá má vyššiu mieru dôvery, sú ľudia v menšej miere presvedčení o nečestnosti druhých a ich sklone sledovať len vlastné egoistické záujmy.

Sociálny odstup

Zisťovanie sociálneho odstupe, ktorý môžeme mať voči iným ľuďom preto, lebo patria do kategórie, s ktorou sa viažu určité stereotypné očakávanie, máva rôzne podoby, no vždy je veľmi citlivou záležitosťou. Aj na Slovensku už viacerí bádatelia upozorňovali na riziko, že zisťovanie sociálneho odstupe môže nezámerné prispievať k jeho posilňovaniu. Takýto výsledok má na svedomí otázka, ktorá svojou formuláciou respondentovi naznačuje, že má možnosť legitímne odmietnuť susedstvo s konkrétnymi ľuďmi len preto, že patria do určitej kategórie. Aj hypotetická možnosť, ktorú dáva výskumník respondentovi v dobrej viere, že jeho výskum prispeje ku kritickej reflexii sociálneho odstupe, sa pre respondentov stáva reálnou a legitímnou voľbou. Otázky, ktoré sa objavujú v prieskume verejnej mienky, respondenti totiž oprávnené považujú za otázky položené v súlade so zákonom a etikou.

Výskum európskych hodnôt preto pri zisťovaní sociálneho odstupe postupuje veľmi opatrne, aby sa vyhol navodeniu nepatričnej situácie voľby, v akej sa respondent ocitne, keď sa ho anketár osobitne pýta na jeho „súhlas“ so susedstvom každej kategórie osobitne. Respondentovi sa v EVS predloží zoznam rôznych kategórií osôb a následne ho vyzvú, aby povedal, či sú medzi uvedenými kategóriami také, ktoré by si neželal mať za susedov. Ešte korektnejší postup zisťovania, v ktorom sa situácia voľby nevytvára, volil Eurobarometer 296 (2008). V tomto zisťovaní sa síce respondenti vyjadrovali postupne k susedstvu ľudí z každej uvedenej kategórie, no odpovedali pritom na otázku, či by sa – ak vôbec – zmenil komfort ich bývania, ak by mali za susedov ľudí uvedenej kategórie.

⁷ V roku 2008 dôvera najvýznamnejšie súvisela s účasťou na združovaní u slovenských respondentov do 24 rokov. Mladí, ktorí sú členmi aspoň jednej organizácie alebo hnutia, „všeobecne dôverujú“ trikrát častejšie ako tí mladí, ktorí sa nezúčastňujú na združovaní.

Výsledky zisťovania sociálneho odstupu voči ľuďom konkrétnych kategórií v slovenskej a českej spoločnosti v troch vlnách výskumu EVS predstavujú tabuľky Q6A až Q60. Podľa týchto údajov si slovenská a česká spoločnosť trvale udržujú najvyšší odstup voči trom kategóriám: ľuďom s kriminálnou minulosťou, ťažkým alkoholikom a drogovým závislým. Tieto tri kategórie si za susedov neželá vo všetkých rokoch viac ako 70% respondentov. Nadpriemerne vysoký sociálny odstup prejavovali obe spoločnosti vo všetkých rokoch voči Rómom a slovenská spoločnosť aj voči ľuďom chorým na AIDS a homosexuálom. V oboch spoločnostiach však oproti roku 1991 klesol deklarovaný sociálny odstup voči týmto trom kategóriám respondentov, v českej spoločnosti bol však deklarovaný odstup voči Rómom v roku 2008 vyšší ako bol v roku 1999.

Aj keď celkový rozsah otvorene deklarovaného odstupu klesá, niektoré skupiny sa stávajú väčšími nežiaducejšími. Na Slovensku k nim patria predovšetkým pravicoví a ľavicoví extrémisti, ktorí boli ešte v roku 1999 pre slovenských respondentov skôr nejasnou kategóriou, a v Česku sú to – najmä v porovnaní s rokom 1999 – Moslimovia a zahraniční robotníci, teda kategórie, ktoré sa objavujú v masmediálnom diskurze predovšetkým v spojení s negatívnou agendou.

Vzdelanie a vek pomerne významne ovplyvňujú mieru sociálneho odstup. Respondenti s vyšším vzdelaním, ale aj mladší respondenti disponujú zvyčajne rozsiahlejšími poznatkami o jednotlivých skupinách a nepovažujú za primerané rozhodovať sa na základe stereotypov o jednotlivých sociálnych kategóriách. Respondenti s vyšším vzdelaním sú súčasne oveľa citlivejší voči pravidlám korektného verejného jazyka. To ich vedie – bez ohľadu na to, čo si „skutočne myslia“ – k väčšej zdržanlivosti pri vyjadrovaní sociálneho odstup. Neplatí to však pri všetkých posudzovaných kategóriách. Slovenskí aj českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním prejavujú významne menší odstup od ľudí inej rasy, no v miere odstup od ľudí s kriminálnou minulosťou, ťažkých alkoholikov, prisťahovalcov, narkomanov a ľudí chorých na AIDS sa nelíšia od respondentov s nižším vzdelaním. Kým v českej spoločnosti sa respondenti s rôznou výškou vzdelania nelíšia v zmieňovaní homosexuálov ako neželaných susedov, na Slovensku vzdelanie zaväži: slovenskí respondenti so základným a nižším stredoškolským vzdelaním majú výrazne väčší sociálny odstup od tejto kategórie ako respondenti s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním. Ani v jednej spoločnosti vzdelanie nemá vplyv na prejavovanie odstup od Rómov. Slovenskí a českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním deklarujú sociálny odstup od Rómov v rovnakej miere ako respondenti s nižším vzdelaním. Vyššie vzdelanie na Slovensku a v Česku teda nestačuje pre to, aby ľudia prestali pristupovať k Rómom ako ku kategórii, ktorej odmietanie sa všeobecne toleruje, a tak ako pri kategórii „ľudia inej rasy“ chápali, že jej paušálne odmietanie je prejavom diskriminujúceho postoja.

V roku 2008 vek slovenských respondentov ovplyvňoval mieru sociálneho odstup len v prípade homosexuálov. Respondenti mladší ako 34 rokov uvádzali homosexuálov ako neželaných susedov významne zriedkavejšie ako slovenský priemer. V sociálnom odstupe voči ostatným kategóriám sa slovenskí respondenti rôzneho veku nelíšia. Starší českí respondenti deklarujú v porovnaní s mladšími respondentmi vyšší odstup od chorých na AIDS a respondenti nad 60 rokov vo všetkých troch zisťovaniach najčastejšie zmieňovali homosexuálov ako nežiaducich susedov. Starší českí respondenti tiež častejšie zmieňujú pravicových extrémistov ako neželaných susedov. V názoroch na susedstvá s ostatnými kategóriami vek nezohráva žiadnu úlohu.

Aj naše skúmanie ukázalo, že vzťah sociálneho odstup, všeobecnej dôvery a združovania je rozporný. Vyššia všeobecná dôvera a vyššia miera združovania nemusia vždy prispievať k väčšej otvorenosti voči iným a k prekonávaniu stereotypných názorov spojených s rôznymi kategóriami. Respondenti, ktorí deklarovali vyššiu všeobecnú dôveru v ľudí, majú menší sociálny odstup len voči niektorým kategóriám. Vo všetkých zisťovaniach dôverujúci slovenskí respondenti menej často odmietali susedstvo ľudí inej rasy, susedstvo ťažkých alkoholikov, Moslimov, ľudí chorých na AIDS, homosexuálov a Rómov a v roku 2008 menej často odmietali aj susedstvo drogových závislých. Respondenti so všeobecnou dôverou

a respondenti, ktorí sú v styku s druhými opatrni, sa na Slovensku nelíši v miere sociálneho odstupu voči pravicovým a ľavicovým extrémistom, početným rodinám, zahraničným robotníkom a Židom.

Možno zhrnúť, že spomínaný nárast sociálneho odstupu od kriminalizovaných kategórií neprotirečí celkovej tendencii klesajúceho deklarovania sociálneho odstupu. V oboch spoločnostiach v priebehu dvoch desaťročí badateľne narástol zmysel pre politickú korektnosť vo vyjadrovaní názorov. S menšou istotou môžeme tvrdiť, že s rastúcou politickou korektnosťou sa zvýšilo aj uvedomenie si dôsledkov, ktoré má nahrádzanie poznania konkrétnych ľudí skupinovými stereotypmi a diskriminujúcim zaobchádzaním.

Tabuľková príloha k kapitole 2.

Q5aA-Q5aO Členstvo respondenta v dobrovoľných organizáciách, hnutiach

		(Q5aA) Organizácie sociálnych služieb		(Q5aB) Náboženské alebo cirkevné organizácie	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	4,8	95,2	5,8	94,2
	SR	4,2	95,8	13,9	86,1
1999	ČR	6,5	93,5	6,6	93,4
	SR	6,6	93,4	16,7	83,3
2008	ČR	5,4	94,5	5,4	94,6
	SR	2,6	97,4	7,1	92,9

		(Q5aC) Vzdelávacie, umelecké, hudobné alebo kultúrne činnosti		(Q5aD) Odbory	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	5,7	94,3	23,5	76,5
	SR	5,5	94,5	21,0	79,0
1999	ČR	10,3	89,7	10,5	89,5
	SR	6,9	93,1	15,8	84,2
2008	ČR	9,6	90,4	5,1	94,9
	SR	3,9	96,1	4,1	95,8

		(Q5aE) Politické strany a hnutia		(Q5aF) Komunitné organizácie, pre sociálne otázky	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	5,1	94,9	1,5	98,5
	SR	2,6	97,4	2,8	97,2
1999	ČR	3,6	96,4	3,2	96,8
	SR	6,6	93,4	8,1	91,9
2008	ČR	2,7	97,3	2,4	97,6
	SR	1,1	98,9	2	98

		(Q5aG) Organizácie na ochranu ľudských práv, rozvoj krajín tretieho sveta		(Q5aH) Ekologické organizácie	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	0,5	99,5	6,8	93,2
	SR	0,4	99,6	5,6	94,4
1999	ČR	0,7	99,3	6,6	93,4
	SR	0,2	99,8	2,6	97,4
2008	ČR	0,9	99,0	6,2	93,8
	SR	0,3	99,7	1,8	98,2

		(Q5aI) Odborné a profesionálne spoločnosti, združenia		(Q5aJ) Práca s mládežou (záujmové krúžky, kluby, organizácie a pod.)	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	6,5	93,5	4,9	95,1
	SR	6,4	93,6	3,1	96,9
1999	ČR	5,8	94,2	7	93
	SR	4,9	95,1	6,6	93,4
2008	ČR	4	96	5,1	94,9
	SR	1,7	98,3	2,8	97,2

		(Q5aK) Športové kluby a združenia voľného času		(Q5aL) Ženské organizácie a spolky	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	17,5	82,5	4	96
	SR	11,1	88,9	4,2	95,8
1999	ČR	22,8	77,2	2,5	97,5
	SR	17,6	82,4	6,9	93,1
2008	ČR	22,5	78,5	2,9	97,1
	SR	7,4	92,6	1,9	98,1

		(Q5aM) Mierové hnutia a organizácie		(Q5aN) Organizácie zamerané na podporu zdravia a zdravého života	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	1,5	98,5	6,8	93,2
	SR	1,6	98,4	6,2	93,8
1999	ČR	1,3	98,7	5,9	94,1
	SR	0,3	99,7	4,4	95,6
2008	ČR	1,0	99	3	97
	SR	0,5	99,5	3,2	96,8

		(Q5aO) Iné organizácie a spolky		(Q5a) V žiadnej (spontánne)	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	7	93	34,7	65,3
	SR	4,3	95,7	43,0	57
1999	ČR	8,7	91,3	39,3	60,7
	SR	7,8	92,2	23,8	76,2
2008	ČR	4,3	95,7	48	52
	SR	4,3	95,7	37,1	62,9

Q5bA-Q5bO Vykonávanie neplatennej dobrovoľnej práce pre:

		(Q5bA) Organizácie sociálnych služieb		(Q5bB) Náboženské alebo cirkevné organizácie	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	2	98	1,6	98,4
	SR	2,6	97,4	5,2	94,8
1999	ČR	3,4	96,6	2,8	97,2
	SR	6,1	93,9	13,1	86,9
2008	ČR	3,5	96,5	3,2	96,8
	SR	1,5	98,5	3,7	96,3

		(Q5bC) Vzdelávacie, umelecké, hudobné alebo kultúrne činnosti		(Q5bD) Odbory	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	2,5	97,5	6	94
	SR	2,8	97,2	4,5	95,5
1999	ČR	5,8	94,2	2,9	97,1
	SR	5,6	94,4	5,7	94,3
2008	ČR	5,2	94,8	3	97
	SR	1,9	98,1	1,1	98,9

		(Q5bE) Politické strany a hnutia		(Q5bF) Komunitné organizácie, pre sociálne otázky	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	1,8	98,2	0,7	99,3
	SR	1,4	98,6	1,7	98,3
1999	ČR	2,1	97,9	2	98
	SR	4,8	95,2	6,7	93,3
2008	ČR	1,5	98,5	1,4	98,6
	SR	0,6	99,4	1,1	98,9

		(Q5bG) Organizácie na ochranu ľudských práv, rozvoj krajín tretieho sveta		(Q5bH) Ekologické organizácie	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	0,1	99,9	2,8	97,2
	SR	0,2	99,8	2,9	97,1
1999	ČR	0,4	99,6	3,2	96,8
	SR	0,2	99,8	2	98
2008	ČR	0,7	99,3	3,8	96,2
	SR	0,1	99,9	1,1	98,9

		(Q5bI) Odborné a profesionálne spoločnosti, zdrúženia		(Q5bJ) Práca s mládežou (záujmové krúžky, kluby, organizácie a pod.)	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	1,8	98,2	2,9	97,1
	SR	2,9	97,1	1,3	98,7
1999	ČR	2,4	97,6	5,7	94,3
	SR	2,9	97,1	5,6	94,4
2008	ČR	2,1	97,9	4	96
	SR	0,9	99,1	1,5	98,5

		(Q5bK) Športové kluby a zdrúženia voľného času		(Q5bL) Ženské organizácie a spolky	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	7,3	92,7	1,3	98,7
	SR	5,7	94,3	1,7	98,3
1999	ČR	10,5	89,5	1,1	98,9
	SR	13,4	86,6	4,7	95,3
2008	ČR	11,1	88,9	2	98
	SR	3,1	96,9	1,1	98,9

		(Q5bM) Mierové hnutia a organizácie		(Q5bN) Organizácie zamerané na podporu zdravia a zdravého života	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	0,2	99,8	2,9	97,1
	SR	0,1	99,9	2,6	97,4
1999	ČR	0,2	99,8	3,1	96,9
	SR	0,2	99,8	3,7	96,3
2008	ČR	0,9	99,1	1,8	98,2
	SR	0,4	99,6	2,1	97,8

		(Q5bO) Iné organizácie a spolky		(Q5b) V žiadnej (spontánne)	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	4,3	95,7	51,1	48,9
	SR	2,2	97,8	53,6	46,4
1999	ČR	4,4	95,6	63,5	36,5
	SR	6,1	93,9	35,3	64,7
2008	ČR	3,5	96,5	56	44
	SR	2,0	97,9	87,8	12,2

Q19_Sk Venovanie sa vybraným činnostiam – stretnutie s priateľmi

		(Q19_sk) Stretnutia s priateľmi				
		Každý týždeň	1 – 2 krát mesačne	Niekoľkokrát ročne	Nikdy	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	46,1	33,7	15,1	3,8	1,2
	SR	45,2	34,2	17,3	2,9	0,4
2008	ČR	-	-	-	-	-
	SR	51,5	30,9	13,6	3,2	0,7

Q21_sk Venovanie sa vybraným činnostiam – stretnutie s ľuďmi z Vášho cirkevného zboru alebo náboženského spoločenstva

		(Q21_sk) Frekvencia: Stretnutie s ľuďmi z vášho cirkevného zboru alebo náboženského spoločenstva				
		Každý týždeň	1 – 2 krát mesačne	Niekoľkokrát ročne	Nikdy	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	5,5	3,9	7,9	62,8	19,9
	SR	20,6	10,1	11,7	56,3	0,1
2008	ČR	-	-	-	-	-
	SR	13,7	8,1	10,4	62,3	5,6

Q22_sk Venovanie sa vybraným činnostiam – stretnutie s ľuďmi v kluboch, spolkoch alebo dobrovoľných združeniach (Šport, kultúra, miestne združenia)

		(Q22_sk) Frekvencia: Stretnutia s ľuďmi v kluboch, spolkoch alebo dobrovoľných združeniach (šport, kultúra, miestne združenia)				
		Každý týždeň	1 – 2 krát mesačne	Niekoľkokrát ročne	Nikdy	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	14,1	13,5	19	44,2	9,2
	SR	14,4	16,5	21,7	45,3	2,1
2008	ČR	-	-	-	-	-
	SR	5,3	8,5	17,3	64,1	4,8

Q6A-Q6O Nechcení susedia

Nechcení susedia		(Q6A) Ľudia s kriminálnou minulosťou		(Q6B) Ľudia odlišnej rasy	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	70,2	29,8	24,5	75,5
	SR	73,3	26,7	28,4	71,6
1999	ČR	63,9	36,1	9,9	90,1
	SR	81,5	18,5	17	83
2008	ČR	60,2	39,7	20,5	79,5
	SR	62,1	37,9	12,8	87,2

Nechcení susedia		(Q6C) Ľavicoví extrémisti		(Q6D) Ťažkí alkoholici	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	31,9	68,1	80,9	19,1
	SR	26,5	73,5	75,9	24,1
1999	ČR	30,9	69,1	75,5	24,5
	SR	18,8	81,2	80,3	19,7
2008	ČR	32	68	67	33,9
	SR	28,7	71,2	69,2	30,8

Nechcení susedia		(Q6E) Pravicoví extrémisti		(Q6F) Mnohočlenné rodiny	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	30,7	69,3	14	86
	SR	26,5	73,5	17,8	82,2
1999	ČR	28,9	71,1	8,6	91,4
	SR	17,4	82,6	10	90
2008	ČR	34,5	65,5	18,5	81,5
	SR	27,8	72,3	5,6	94,4

Nechcení susedia		(Q6G) Citovo nevyrovnaní ľudia		(Q6H) Moslimovia	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	27,2	72,8	22,8	77,2
	SR	30,1	69,9	26,3	73,7
1999	ČR	18,8	81,2	15,2	84,8
	SR	21,9	78,1	24,5	75,5
2008	ČR	21,9	78	27,3	72,7
	SR	22,1	77,9	20,9	79,1

Nechcení susedia		(Q6I) Prist'ahovalci alebo zahraniční robotníci		(Q6J) Ľudia, ktorí majú AIDS	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	23	77	50	50
	SR	22,9	76,8	57,6	42,4
1999	ČR	19,4	80,6	20,6	79,4
	SR	22,9	77,1	44,7	55,3
2008	ČR	28,7	71,3	36,1	63,9
	SR	15,5	84,5	37,9	62,1

Nechcení susedia		(Q6K) Drogovo závislí ľudia		(Q6L) Homosexuáli	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	78	22	51,4	48,6
	SR	74,1	25,9	61,8	38,2
1999	ČR	73,3	26,7	19,7	80,3
	SR	79,3	20,7	44	56
2008	ČR	68,3	31,7	19,5	80,4
	SR	73,2	26,8	31,1	68,9

Nechcení susedia		(Q6M) Židia		(Q6N) Rómovia	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	13,3	86,7	73,4	26,6
	SR	26,6	73,4	71,1	28,9
1999	ČR	4,4	95,6	39,9	60,1
	SR	9,9	90,1	77,2	22,8
2008	ČR	11,3	88,7	52,7	47,3
	SR	11,8	88,2	44,5	55,5

Q7 Dôvera v iných ľuďí

Súhlas s výrokom		(Q7) Dôvera v iných ľuďí		
		Väčšine ľudí možno dôverovať	Opatrnosti v styku s druhými ľuďmi nikdy nie je nazvyš	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	24,9	72,3	2,8
	SR	20,0	75,5	4,5
1999	ČR	23,4	74,7	1,8
	SR	15,2	81,8	3,0
2008	ČR	29,1	66,3	4,5
	SR	12,5	81,9	5,6

Q8 Predstavy o čestnosti

		(Q8) Myslíte si, že väčšina ľudí by sa vás pokúsila využiť, ak by mali príležitosť, alebo by sa snažili byť čestní?					
		1 – väčšina ľudí by sa ma pokúsila využiť	2	3	4	5 – väčšina ľudí by sa snažila byť čestná	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	16,9	22,1	27,7	20,5	10,0	4,1
	SR	13,8	24,2	34,4	17,9	6,4	3,2

Q9 Predstavy o nezištnosti

		(Q9) Povedali by ste, že ľudia sa väčšinou snažia pomáhať druhým, alebo sa väčšinou starajú len o seba?					
		1 – ľudia sa väčšinou starajú o seba	2	3	4	5 – ľudia sa väčšinou snažia pomáhať druhým	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	21,4	27,7	28,9	15,7	4,8	1,3
	SR	27,4	28,3	27,6	10,2	5,0	1,4

3. PRÁCA, VOLNÝ ČAS A CHUDOBA

3.1. Práca

Bohumil Búzík

V každej učebnici sociológie sa dočítame, že práca je popri slobode, rovnosti či láske k blížnemu najtypickejší ideál európskych spoločností. Je to ideál, ktorý sprostredkováva jednotlivcovi určité videnie sveta a dáva individuálnemu správaniu význam. Zároveň sa však v sociologickej literatúre stretáme s konštatovaným, že súčasné spoločnosti prechádzajú aj v oblasti práce prudkými zmenami. Pri popise zmien súčasných moderných spoločností vystupuje, popri iných spoločenských fenoménoch, aj práca ako spoločenský fenomén na ktorom sa táto zmena prejavuje najvýraznejšie. Spomedzi mnohých autorov možno uviesť napríklad Ulricha Becka, Zygmunta Baumana, a Gilles Lipovetskeho, ktorí popisujú súčasné spoločenské zmeny aj prostredníctvom popisu zmien v práci. Napríklad Ulrich Beck popisuje súčasnú spoločnosť ako „rizikovú spoločnosť“, v ktorej dochádza k „deštandardizácii v oblasti pracovnej doby a pracovného priestoru“. (Beck 2004: 228) Riziková spoločnosť je podľa neho charakteristická „rozdvojeným trhu práce v závislosti od štandardizovaných a deštandardizovaných noriem nasadenia pracovnej sily (v časovom, priestorovom a sociálne právnom ohľade). Týmto spôsobom dochádza k novému rozštiepeniu trhu práce na jednotný normálny pracovný trh industriálnej spoločnosti a flexibilný a pluralizujúci trh neúplných zamestnaní existujúci v rizikovej spoločnosti, pričom tento druhý trh práce sa neustále rozširuje a stále viac prevláda nad trhom prvým.“ (Beck, 2004: 229) Jednotný normálny pracovný trh podľa Becka charakterizuje „vysoký stupeň štandardizácie vo všetkých podstatných dimenziách, ktoré predstavujú pracovná zmluva, miesto práce a pracovná doba.“ (Beck 2004: 225) V ňom je práca koncentrovaná na určitom mieste, ktorým sú spravidla veľké podnikové organizácie a ktoré je jasne oddelené od domova. Pracovná doba v týchto podnikoch je súčasťou plánovania a investovania do pracovnej sily a je celoživotnou celodennou prácou. V takomto systéme práce sú jasne „stanovené hranice medzi prácou a nepracou, ktoré sa dajú priestorovo a časovo vyznačiť, ale umožňujú tiež vyjadriť sociálny a právny predel medzi nezamestnanosťou a zamestnaním.“ (Beck 2004: 226) Pre flexibilný a pluralizujúci trh podľa Becka prestáva byť samozrejmé, že pracovná kooperácia znamená že sa „spoločne pracuje na jednom mieste“ (Beck 2004: 226) a v pevnom pracovnom čase. Beck zároveň upozorňuje, že s rozširovaním časovej a priestorovej flexibility zárobkovej práce sa spája aj „privatizácia zdravotných a psychických rizík práce. Normy platné v oblasti ochrany práce sa pri decentralizovaných formách práce vymykajú verejnej kontrole a výdavky spojené s ich porušovaním alebo zachovávaním sa presúvajú na samotných pracovníkov; podobne podniky ušetria aj na nákladoch spojených s centrálnou organizáciou zárobkovej práce, od nákladov na budovy až po výdaje na údržbu elektronického vybavenia“. (Beck 2004: 227)

Francúzsky sociológ Gilles Lipovetsky (Lipovetsky 1996) spája zmeny v oblasti práce s procesom individualizácie. Proces individualizácie chápe ako proces vyvážovania sa z kolektívnych väzieb. Podľa Lipovetskeho boli doteraz individualistické práva vyvažované (a obvykle aj kontrolované) morálnymi a kolektívnymi záväzkami. *„Imperatív pokroku a solidarity prostredníctvom práce bol nahradený individualistickým kultom prítomnosti, legitimitou úsilia o šťastie a slobodu.“* V rámci tohto procesu mizne priorita poslušnosti pred nárokmi jednotlivca. Etika práce sa individualizuje. Táto individualizácia etiky práce je podľa Lipovetskeho súčasťou širších spoločenských procesov. Podľa neho prežívame nebývalý kultúrny obrat. Ako imperatív číslo jedna sa nám všade predkladá znovu oživenie hodnôt a pocit zodpovednosti. Žijeme v spoločnosti, hovorí Lipovetsky, v ktorej na jednej strane existuje

diskurz upozorňujúci na úpadok hodnôt, cynický individualizmus a „koniec každej morálky“, a na strane druhej je to oživenie záujmu o hodnoty a etiku. Lipovetsky však odmieta interpretáciu, že oživenie záujmu o hodnoty je jednoduchou reakciou na ich úpadok. Obľúba etiky v súčasnosti vedie k prehodnoteniu súdov, ktoré individualizmus bezvýhradne spájali s nemorálnosťou, a k dopĺňaniu neoindividualistického modelu, ktorý bol definovaný príliš povrchno a bez toho aby obsahoval akékoľvek morálne otázky. Ide o nový vzťah k hodnotám, o nové spôsoby spoločenskej regulácie morálky. Pretože pri ich popise nemôžeme použiť ani model tradičnej náboženskej morálky, ani model morálky modernej s jej laickými a prísnymi povinnosťami, ide podľa Lipovetskeho o „etiku tretieho typu“. V oblasti práce sa tento kultúrny obrat prejavuje miznutím predstavy o práci ako povinnosti voči spoločenstvu, ktoré nás obklopuje a ako o obeti nadradenému záujmu spoločenstva. Stráca sa nadržanosť záväzku nad individuálnymi právami, stráca sa prvenstvo úsilia a sebazaprenia pred individuálnym právom⁸.

Na iné aspekty spoločenskej zmeny, ktoré sa dotýkajú práce upozornil Zygmunt Bauman. (Bauman 2002) Podľa neho bolo práci v industriálnej dobe pripisované zavádzanie poriadku a pokroku. Práca bola v tomto období kolektívnym úsilím, ktorého sa mal zúčastňovať každý člen spoločnosti, pretože ich morálne zdokonaľuje a zavádza etické normy do spoločnosti. „Pracovnej sile bola prisúdená hlavná úloha v ambícii modernej doby – podmaniť si, ovládať a kolonizovať budúcnosť“. (Bauman 2002: 219) Avšak v súčasnosti sú časové úseky označované pojmom budúcnosť stále kratšie a menia sa na jednotlivé epizódy. Význam každej jednej epizódy v slede epizód je treba objaviť. Aj ľudská práca sa štiepi do seba uzavretých epizód, tak ako celý ľudský život. Práca sa z oblasti budovania poriadku a snahy ovládnuť budúcnosť presúva do oblasti hry. Práca sa stáva skôr stratégiou hráča, ktorý si dáva krátkodobé úlohy. Ide o bezprostredný efekt každého jednotlivého ťahu. Výsledky práce musia byť vhodné k okamžitej spotrebe priamo na mieste. (Bauman 2002: 222) Z hľadiska charakteru práce táto zmena znamená, že práca sa stále častejšie mení na jednorazový akt. Práca je tak zbavená svojich „eschatologických dekorácií a je odtrhnutá od svojich metaforických koreňov, stratila ustálený význam“. (Bauman 2002: 227) Podľa Baumana práca už nie je považovaná za etický základ spoločnosti, získala prevažne estetický význam. Očakáva sa, že práca nám bude potešením bez ohľadu na výsledky, ktoré to prináša spoločnosti, národu, alebo blízky, či budúcej generácii. (Bauman 2002: 223)

Uvedené teoretické interpretácie súčasných zmien práce vytvárajú širší teoretický rámec pre interpretovanie zmien v hodnote práce medzi rokmi 1991 až 2008 v slovenskej a českej spoločnosti.

Údaje z Európskeho výskumu hodnôt v českej a slovenskej spoločnosti za roky 1991, 1999 a 2008 umožňujú porovnávanie práce tak v čase, ako aj v priestore. Práca ako hodnota bola a je v oboch spoločnostiach vysoko hodnotená. Občania Českej, ako aj Slovenskej republiky považujú prácu v porovnaní s inými hodnotami za druhú najdôležitejšiu hodnotu po rodine (porovnávanie hodnôt rodina, priatelia a známi, práca, voľný čas, politika a náboženstvo pozri podrobnejšie v kapitole 1 Základné orientácie).

Materiálne, sociálne a sebarealizačné aspekty práce

Práca sa dá chápať veľmi rôzne. Prácou môže byť tak dobrovoľná činnosť bez nároku na odmenu, ako aj trest v podobe nútenej práce. Podobne prácou sú aj rôzne činnosti v domácnosti pri zabezpečovaní fungovania rodiny či svojpomocná činnosť napr. pri stavbe a údržbe vlastného domu alebo pestovanie ovocia a zeleniny pre vlastnú spotrebu. Najčastejšie sa však práca stotožňuje so zamestnaním. V takom prípade možno identifikovať rôzne aspekty práce. V priebehu rokov 1991 až 2008 sa vo výskume európskych hodnôt sledovalo 20 aspektov práce ako zamestnania. Iba trinásť z nich sa však vyskytlo

⁸ Procesy individualizácie ako druh organizácie modernej spoločnosti u nás systematicky skúma Mária Suríková (pozri napr. Suríková 2007; 2008).

vo všetkých výskumoch v rokoch 1991, 1999 a 2008. Boli to: dobrý zárobok; výhodný pracovný čas; dlhšia dovolenka; práca, v ktorej sa netreba naháňať; príjemní spolupracovníci; istota práce; práca užitočná pre spoločnosť; možnosť stretávať nových ľudí; práca vyhovujúca individuálnym schopnostiam; zaujímavá práca; práca, v ktorej sa dá niečo dosiahnuť; zodpovedná práca a práca, v ktorej je možnosť uplatniť osobnú iniciatívu. Týchto trinásť aspektov práce ako zamestnania nám okrem porovnania ich významu, ktorý im dávajú respondenti v Českej a Slovenskej republike (ČR a SR), dáva aj možnosť sledovania premenlivosti a dynamiky ich vývoja. Obraz dynamiky aspektov práce získame porovnaním počtu respondentov, ktorí jednotlivé aspekty práce označili ako dôležité v časových obdobiach, keď sa uskutočnil výskum. Ich porovnaním získame poradie jednotlivých aspektov práce.

Ak porovnáваме českú a slovenskú spoločnosť z hľadiska podobnosti alebo odlišnosti hodnotenia dôležitosti jednotlivých aspektov práce, tak tieto dve spoločnosti boli k sebe najbližšie v roku 1991. Významnejšie rozdiely v dôležitosti rôznych aspektov práce medzi týmito dvoma spoločnosťami boli v roku 1991 iba v štyroch aspektoch práce – v dôležitosti zaujímavosti práce (Q14L) o 8,5 percentuálnych bodov, v dôležitosti užitočnosti vykonávanej práce pre spoločnosť (Q14G) o 7,5 percentuálnych bodov, v dôležitosti možnosti uplatnenia osobnej iniciatívy v zamestnaní (Q14F) o 7 percentuálnych bodov a v dôležitosti dobrého zárobku (Q14A) 6,1 percentuálnych bodov.

Z ostatných aspektov práce sa žiaden nepriblížil ani k 5-percentnému rozdielu. V prípade spomínaných aspektov práce bol okrem dobrého zárobku vždy väčší počet českých respondentov, ktorí ich označili ako dôležité. Nielen z hľadiska relatívnej početnosti, ale aj z hľadiska poradia jednotlivých aspektov práce si boli obe spoločnosti v roku 1991 veľmi blízke. Poradie jednotlivých aspektov práce v ČR a SR bolo v roku 1991 takmer rovnaké.

Po sedemnástich rokoch, v roku 2008, sa z hľadiska hodnotenia dôležitosti jednotlivých aspektov práce obe spoločnosti už výrazne odlišovali. V tomto roku sa rozdiely medzi slovenskou a českou spoločnosťou v hodnotení dôležitosti väčšiny aspektov práce zväčšili. Tieto rozdiely sa netýkali iba relatívnej početnosti, ale aj odlišných aspektov práce, v ktorých boli rozdiely výraznejšie ako v roku 1991. Možno povedať, že vo vyššie uvedených štyroch aspektoch, v ktorých sa tieto spoločnosti odlišovali v roku 1991, sa v roku 2008 zbližili v dvoch aspektoch a ešte viac vzdialili v ďalších dvoch aspektoch. Zníženie rozdielov nastalo v prípade zaujímavosti práce a práce vykonávanej pre spoločnosť. Rozdiely sa ešte viac zväčšili v aspekte uplatnenia osobnej iniciatívy v zamestnaní a v aspekte dobrého zárobku. Rozdiel medzi ČR a SR v dôležitosti toho, aby bola práca zaujímavá poklesol z 8,5% v roku 1991 na 1,8% v roku 2008, a v dôležitosti užitočnosti práce vykonávanej pre spoločnosť zo 7,5% v roku 1991 na 4,2% v roku 2008 (Q14G). Rozdiel vo význame dôležitosti toho, aby v zamestnaní bola možnosť uplatniť osobnú iniciatívu (Q14F) narástol medzi rokom 1991 a 2008 len nevýznamne a podobne nevýznamný bol nárast rozdielu v zdôrazňovaní dôležitosti dobrého zárobku (Q14A). V oboch spoločnostiach sa zvýšil podiel respondentov, ktorí tieto aspekty práce považujú za dôležité, no v prípade Slovenska bol prírastok omnoho väčší.

Slovenskí a českí respondenti sa v roku 2008 najviac odlišovali v hodnotení dôležitosti zamestnania, v ktorom sa dá niečo dosiahnuť (Q14J). Kým v roku 1991 nebol v tomto aspekte práce medzi ČR a SR takmer žiaden rozdiel (0,5%), v roku 2008 stúpol tento rozdiel na 10,7 percentuálnych bodov. Celé zväčšenie rozdielu vytváral iba prírastok slovenských respondentov, ktorí ho označili ako dôležitý. Zatiaľ čo v prípade ČR hodnotenie tohto aspektu práce zostalo na podobnej úrovni (47,6% v roku 1991 a 46,8% v roku 2008), počet slovenských respondentov, ktorí ho hodnotili ako dôležitý, výrazne vzrástol (zo 47,1% v roku 1991 na 57,5% v roku 2008). Ďalšie dva aspekty práce, v ktorých sa výraznejšie zväčšil rozdiel v hodnotení aspektov práce v roku 2008 oproti roku 1991 medzi ČR a SR boli: práca, v ktorej sa netreba naháňať (z 0,1% v roku 1991 na 10,1% v roku 2008) (Q14C) a zodpovedná práca (z 2,4% v roku 1991 na 8,6% v roku 2008) (Q14K). Oproti roku 1991 vzrástol v roku 2008 v oboch spoločnostiach počet respondentov, ktorí prácu, v ktorej sa

netreba naháňať považujú za dôležitý aspekt práce, no v ČR bol tento rast omnoho výraznejší (v SR vzrástol z 35,8% v 1991 na 37,3% v roku 2008 a v ČR z 35,7% v roku 1991 na 47,4% v roku 2008). V druhom aspekte práce – zodpovednosti práce – vznikol rozdiel v jej hodnotení rastom podielu respondentov SR (z 38,9% v roku 1991 na 46,5% v roku 2008) a stabilným hodnotením v prípade respondentov ČR (40,6% v roku 1991 a 37,9% v roku 2008). Rozdiel medzi ČR a SR bol aj v tom, že v ČR boli tri aspekty práce (dlhšia dovolenka – 17,8%; dobrý zárobok – 15,6%; práca, v ktorej sa netreba naháňať – 11,7%), v ktorých výrazne (t. j. nad 10%) vzrástol počet respondentov, ktorí ich označili ako dôležité. V SR bolo takýchto aspektov sedem (možnosť uplatniť iniciatívu – 17%, dlhšia dovolenka – 16,5%, dobrý zárobok – 16,5%, výhodný pracovný čas – 15%, práca, v ktorej sa dá niečo dosiahnuť – 10,4%, zaujímavá práca – 12,3%). V SR sa nevyskytol v roku 2008 žiaden aspekt práce, v ktorom výrazne (t. j. nad 10%) poklesol počet respondentov, ktorí ho označili ako dôležitý. Jediné aspekt užitočnosti práce pre spoločnosť sa približoval takémuto hodnoteniu (-9,3%). V ČR boli takéto aspekty dva – práca užitočná pre spoločnosť (-12,6%) a práca vyhovujúca individuálnym schopnostiam (-12,2%).

Rozdiely medzi ČR a SR v hodnotení dôležitosti aspektov práce v roku 2008 však neboli výsledkom postupného a plynulého rastu rozdielov. Rozhodujúci rok z hľadiska zväčšenia rozdielov medzi ČR a SR v hodnotení dôležitosti jednotlivých aspektov práce bol rok 1999. Oproti roku 1991 sa v roku 1999 dôležitosť jednotlivých aspektov práce výrazne zmenila. Táto zmena bola omnoho výraznejšia v prípade SR, ako v prípade ČR. Kým v roku 1991 boli výraznejšie rozdiely v už vyššie spomínaných štyroch aspektoch práce (zaujímavosti práce, užitočnosti vykonávanej práce pre spoločnosť, možnosti uplatnenia osobnej iniciatívy v zamestnaní a v dobrom zárobku), v roku 1999 boli omnoho výraznejšie rozdiely v ôsmich aspektoch práce. Najväčší rozdiel medzi ČR a SR bol v roku 1999 v hodnotení dôležitosti istoty, že respondent nepríde o pracovné miesto (o 19,7%) (Q14D), dôležitosti dobrého zárobku (o 17,1%) (Q14A), práce, v ktorej sa netreba naháňať (o 17,1%) (Q14C), príjemných spolupracovníkoch na pracovisku (o 12,8%) (Q14B), výhodného pracovného času, ktorý poskytuje vykonávané zamestnanie (o 12,5%,) (Q14E), stretávania nových ľudí pri výkone práce (o 10,6%) (Q14I), vykonávania práce užitočnej pre spoločnosť (o 8,4%) (Q14G) a vykonávania zodpovednej práce (o 7,6%) (Q14K). Z týchto aspektov práce bol iba jeden (dobrý zárobok) taký, kde bol výraznejší rozdiel medzi ČR a SR aj v roku 1991 a v roku 1999 ešte výraznejšie vzrástol (o 11% – na 17,1%). Druhým aspektom práce, v ktorom boli výraznejšie rozdiely medzi ČR a SR v roku 1991, a zostali aj v roku 1999 – bolo vykonávanie práce užitočnej pre spoločnosť. V tomto aspekte sa však rozdiely oproti roku 1991 výraznejšie nezväčšili, iba v roku 1999 pretrvali v takmer rovnakom rozsahu. Vo všetkých ostatných vyššie uvedených aspektoch sa rozdiely medzi ČR a SR v roku 1991 pohybovali v rozpätí od 0,1% po 1,8%. V týchto aspektoch práce bol počet respondentov, ktorí označili tieto aspekty práce ako dôležité, v roku 1999 nižší alebo rovnaký ako v roku 1991. V oboch spoločnostiach bol v roku 1999 takmer rovnaký rozdiel v prípade hodnotenia dôležitosti možnosti uplatniť osobnú iniciatívu v zamestnaní. Rozdiel medzi ČR a SR bol 7% v roku 1991 a 6,3% v roku 1999, s tým, že v roku 1999 v oboch spoločnostiach sa zmenšil podiel respondentov, ktorí hodnotia tento aspekt práce ako dôležitý. Z hľadiska rozdielov obe spoločnosti zostali takmer rovnaké v hodnotení zamestnania, v ktorom sa dá niečo dosiahnuť (0,5% v roku 1991 a 1,9% v roku 1999), ako aj zamestnania, ktoré poskytuje dlhšiu dovolenku (rozdiel 3,7% v roku 1991 a 1,7% v roku 1999) (Q14H) a vykonávania práce, ktorá vyhovuje schopnostiam respondenta (4,1% v roku 1991 a 0,7% v roku 1999) (Q14M). V prípade aspektov práce, v ktorých rozdiely medzi ČR a SR zostali v roku 1999 takmer rovnaké ako v roku 1991, bol počet tých, ktorí ich považujú za dôležité, výrazne nižší ako 50%. Iba v prípade vykonávania práce, ktorá vyhovuje individuálnym schopnostiam človeka (Q14M), bol počet tých, ktorí v oboch spoločnostiach hodnotili tento aspekt práce ako dôležitý, väčší ako 50%. Respondenti označovali ako najmenej dôležité také zamestnanie, ktoré poskytuje dlhšiu dovolenku (Q14H). Oproti roku 1991 klesol v roku 1999 v oboch spoločnostiach vo väčšine aspektov práce podiel tých, ktorí ich považujú za dôležité.

V slovenskej spoločnosti bol tento pokles omnoho výraznejší ako v českej. Najviac pokleslo v roku 1999 v SR hodnotenie dôležitosti práce užitočnej pre spoločnosť (Q14G) – o 19,8%, vykonávania zamestnania, kde má respondent možnosť stretávať nových ľudí (Q14I) – o 19,1%), vykonávania zodpovednej práce (Q14K) – o 17,5%, zamestnania, v ktorom sa práca vykonáva bez naháňania (Q14C) – o 17,3%), príjemných spolupracovníkov na pracovisku (Q14B) – o 15,6% a práce, v ktorej možno niečo dosiahnuť (Q14J) – 10,9%. Na druhej strane výrazne (t. j. viac ako o 10%) vzrástol počet slovenských respondentov, ktorí považujú za dôležitú stránku zamestnania istotu, že nepríde o miesto (Q14D) – o 16,3% a dobrý zárobok (Q14A) – o 15,2%. Možnosť uplatniť iniciatívu na pracovisku (Q14F) je v prípade slovenskej spoločnosti jediný aspekt práce, v ktorom v rozpätí rokov 1991 až 1999 nenastala takmer žiadna zmena.

V českej spoločnosti medzi aspekty práce, ktorých dôležitosť medzi rokmi 1991 a 1999 výrazne poklesla, patria: práca užitočná pre spoločnosť – o 18,9%, zodpovedná práca – o 11,6%, práca vyhovujúca individuálnym schopnostiam (Q14M) – o 11,3% a vykonávanie zamestnania, kde má respondent možnosť stretávať nových ľudí (Q14I) – o 10,2%. Medzi aspekty práce, v ktorých nastal v roku 1999 výrazný vzostup počtu respondentov (t. j. o viac ako 10%), ktorí ho považujú za dôležitý, nemožno v českej spoločnosti zaradiť žiaden. Mierny prírastok zaznamenal iba dobrý zárobok (o 4,2%) (Q14A). Na rozdiel od slovenskej spoločnosti je v prípade českej spoločnosti viac takých aspektov práce, ktoré sa oproti roku 1991 nemenili. Patria sem: práca, v ktorej sa netreba naháňať (Q14C), dlhšia dovolenka (Q14H) a istota, že respondent nepríde o miesto (Q14D).

Vo všetkých EVS zisťovaniach v rokoch 1991, 1999 a 2008 bol v oboch spoločnostiach na prvom mieste *dobrý zárobok*. Zároveň počet tých, ktorí dobrý zárobok označovali za dôležitý aspekt práce, stále rástol (Q14A). V českej spoločnosti vzrástol medzi rokmi 1991 až 2008 počet respondentov, ktorí považovali dobrý zárobok za dôležitý, o 15,6% a v slovenskej spoločnosti o 16,5% (Q14A). V každom roku výskumu označovalo dobrý zárobok za dôležitý aspekt práce vždy viac respondentov v SR, ako v ČR. Rozdiel medzi ČR a SR je aj v tom, že kým v prípade SR najväčší prírastok dôležitosti dobrého zárobku bol medzi rokmi 1991 a 1999 (zo 75,8% v roku 1991 na 91% v roku 1999, t. j. o 15,2%), v prípade ČR bol najväčší prírastok dôležitosti dobrého zárobku medzi rokmi 1999 a 2008 (zo 73,9% v roku 1999 na 85,3% v roku 2008, t. j. o 11,4%). V slovenskej spoločnosti je dobrý zárobok dominantným aspektom práce nielen z hľadiska počtu ľudí, ktorí ho ako dôležitý označujú (75,8% v roku 1991, 91% v roku 1999 a 92,3% v roku 2008), ale aj vzhľadom na odstup medzi početnosťou označenia dôležitosti dvoch po sebe nasledujúcich aspektov práce. Vo všetkých sledovaných rokoch patril dobrý zárobok k tým aspektom práce, od ktorého mal nasledujúci aspekt najväčší odstup – v dvoch po sebe nasledujúcich aspektoch práce z hľadiska počtu respondentov, ktorí ho označili za dôležitý. V roku 1991 bol v SR zo všetkých aspektov práce najväčší odstup medzi dobrým zárobkom a dôležitosťou príjemných spolupracovníkov v zamestnaní (75,8% a 66,7%, t. j. 9,1%), v roku 1999 medzi dobrým zárobkom a dôležitosťou istoty, že respondent nepríde o prácu (91% a 71,9%, t. j. 19,1%) a v roku 2008 medzi dobrým zárobkom a dôležitosťou zaujímavej práce (92,3% a 67,9%, t. j. 24,4%). Dobrý zárobok patrí síce medzi tie aspekty práce, ktoré sú na prvom mieste v poradí z hľadiska početnosti aj v ČR, no z hľadiska odstupu medzi ním a nasledujúcim aspektom nemá také dominantné postavenie, ako v prípade SR. Iba v roku 2008 patrila dôležitosť dobrého zárobku v ČR medzi tie aspekty práce, od ktorého mal nasledujúci aspekt práce (dôležitosť príjemných spolupracovníkov v zamestnaní) najväčší odstup (85,3% a 71,4%, t. j. 13,9%). Na rozdiel od SR, v ČR sa menia aspekty práce, medzi ktorými sú najväčšie odstupy v dvoch po sebe nasledujúcich aspektoch práce. V roku 1991 to boli dôležitosť práce, v ktorej sa netreba naháňať a dôležitosť zamestnania, v ktorom možno mať dlhšiu dovolenku (35,7% a 18,8%, t. j. 16,9%), v roku 1999 to boli dôležitosť istoty, že respondent nepríde o prácu a dôležitosť práce, v ktorej sa dá niečo dosiahnuť (52,2% a 38,1%, t. j. 14,1%) a v roku 2008 už spomínaná dôležitosť dobrého zárobku a dôležitosť príjemných spolupracovníkov v zamestnaní.

Žiaden iný aspekt práce nemal súčasne v oboch spoločnostiach takúto systematickú tendenciu. Žiadnu inú systematickú tendenciu nemožno zistiť ani v jednotlivých republikových súboroch. Okrem práce užitočnej pre spoločnosť, práce, ktorá vyhovuje individuálnym schopnostiam človeka, možnosti stretávať nových ľudí na pracovisku a zodpovednej práce mali všetky ostatné aspekty práce v oboch spoločnostiach v roku 2008 rovnaké alebo vyššie hodnoty ako v roku 1991. V prípade zodpovednej práce považovalo za dôležitý tento aspekt práce v roku 2008, oproti roku 1991, viac slovenských respondentov a menej českých (Q14K). Práca užitočná pre spoločnosť, práca, ktorá vyhovuje schopnostiam človeka, a možnosť stretávať nových ľudí na pracovisku sú tie aspekty práce, v ktorých síce medzi rokmi 1999 a 2008 nastal rast počtu respondentov, ktorí ich označili za dôležité, no tento rast nebol taký veľký, aby prekonal pokles medzi rokmi 1991 a 1999. Výraznejší pokles bol v SR medzi rokmi 1991 a 2008 v aspekte užitočnosti práce (o 9,3%). V prípade ČR bol výrazný pokles v tomto období v dvoch aspektoch práce – práci vyhovujúcej schopnostiam (o 11,5%) a v práci užitočnej pre spoločnosť (o 11,1%).

Práca je činnosť, ktorá v sebe integruje mnohé stránky spoločenského života. Nie je iba zdrojom materiálno-ekonomického života človeka, ale viaže sa aj na určité miesto, ktoré označujeme ako pracovisko. Pracovisko je miesto, kde prežijeme veľkú časť života s inými ľuďmi, ktorých sme si nevybrali za svojich spolupracovníkov dobrovoľne, a preto je dôležité mať príjemných spolupracovníkov. Pracovisko je miesto, kde utvárame priateľstvá a spoznávame nových ľudí. Popri tomto sociálnom rozmere práce je práca miesto, kde získavame uznanie a môžeme uplatniť svoje schopnosti. Všetky skúmané aspekty práce možno rozdeliť do troch skupín – na materiálno-ekonomické, sociálne a seberealizačné aspekty práce. Medzi materiálno-ekonomické aspekty môžeme zaradiť dobrý zárobok, výhodný pracovný čas, dlhšiu dovolenku, prácu, v ktorej sa netreba naháňať a istotu práce. Príjemní spolupracovníci, istota práce, práca užitočná pre spoločnosť, možnosť stretávať nových ľudí a zodpovedná práca tvoria sociálne aspekty práce. K seberealizačným aspektom práce možno zaradiť prácu vyhovujúcu individuálnym schopnostiam, zaujímavú prácu, prácu, v ktorej sa dá niečo dosiahnuť a prácu, v ktorej je možnosť uplatniť osobnú iniciatívu. Z hľadiska takto rozčlenených aspektov práce však nemožno ani v českom, ani v slovenskom súbore sledovať nejakú tendenciu nárastu alebo poklesu významu niektorého z aspektov práce.

Okrem týchto aspektov práce Európsky výskum hodnôt zahŕňa zisťovanie ešte ďalších aspektov, ktoré sa však uskutočnili buď iba v jednej krajine alebo iba v jednom roku. V ČR sa v rokoch 1991 a 1999 sledovali ako aspekty práce možnosť pracovného postupu a prestíž v zamestnaní. V rozpätí rokov 1991 až 1999 vzrástol počet tých, ktorí možnosť pracovného postupu označili ako dôležitý aspekt práce o 50,2% (z 25,5% v roku 1991 na 75,7% v roku 1999). Nielenže to je najväčší nárast početnosti respondentov spomedzi všetkých aspektov práce medzi dvoma výskumami, ale v roku 1999 dosiahol vyššiu hodnotu ako dobrý zárobok (73,9%) (Q14A), ktorý mal v tomto roku v ČR najviac označení ako dôležitý aspekt práce. Prestíž v zamestnaní patrí naproti tomu medzi tie aspekty práce, ktoré v roku 1999 zaznamenali v ČR pokles.

Ďalšie štyri aspekty práce boli vo výskume oboch krajín iba v roku 2008. Boli to: naučiť sa niečo nové (Q14N), ohľaduplnosť k rodinnému životu (Q14O), možnosť spolurozhodovať o dôležitých veciach (Q14P) a so všetkými ľuďmi na pracovisku sa zaobchádza rovnako (Q14Q). Okrem rovnakého zaobchádzania so všetkými ľuďmi na pracovisku, ďalšie tri aspekty práce označilo ako dôležité viac slovenských ako českých respondentov. Tieto rozdiely sa pohybujú od 4,6% v prípade možnosti spolurozhodovania o dôležitých veciach, po 7,9% v prípade ohľaduplnosti k rodinnému životu. Okrem možnosti spolurozhodovať o dôležitých veciach, by ostatné tri aspekty práce z hľadiska početnosti respondentov, ktorí ich označili ako dôležité, boli v strede poradia dôležitosti všetkých aspektov práce. Možnosť spolurozhodovať o dôležitých veciach by v roku 2008 bola v oboch spoločnostiach posledná v poradí aspektov práce s najmenším počtom respondentov (30,4% v ČR a 35% v SR), ktorí ju označili ako dôležitú (Q14P). Dôležitosť rovnakého zaobchádzania so všetkými ľuďmi na pracovisku je jediným z týchto štyroch aspektov práce, ktorý označilo viac českých ako slovenských respondentov (Q14Q).

Spokojnosť so zamestnaním a miera samostatného rozhodovania

Otázka o dôležitosti jednotlivých aspektov práce bola položená všetkým respondentom. V čase výskumu však neboli všetci respondenti zamestnaní. Štruktúru výskumného súboru z hľadiska zamestnanosti ukazuje tabuľka Q15. V rokoch 1999 a 2008 bola štruktúra výskumných súborov podľa ekonomickej aktivity v oboch republikách takmer totožná. V rokoch 1999 a 2008 táto otázka slúžila zároveň ako filtračná otázka pre rozdelenie súboru pri skúmaní spokojnosti so zamestnaním respondentov (Q16) a mierou ich možnosti samostatne sa rozhodovať vo svojom zamestnaní (Q17). Ako ukazuje porovnanie týchto troch tabuliek, v roku 1991 sa spokojnosť so zamestnaním a možnosť samostatne sa rozhodovať zisťovala u všetkých respondentov, bez ohľadu na to, či boli, alebo neboli zamestnaní. V rokoch 1999 a 2008 sa otázka o spokojnosti so zamestnaním a možnosťou samostatne sa rozhodovať v zamestnaní týkala iba zamestnaných respondentov. Preto je zmysluplné pozorovať posuny v spokojnosti so zamestnaním a v možnosti samostatne sa rozhodovať iba v rokoch 1999 a 2008.

Kým v roku 1999 bol rozdiel medzi oboma republikami u tých, ktorí boli nespokojní (veľmi nespokojní + nespokojní) so svojím terajším zamestnaním minimálny (t. j. 2,3%), rozdiel medzi spokojnými (spokojní + veľmi spokojní) so svojím zamestnaním bol výrazný (t. j. 9,8%) (Q16). V ČR bolo 69,2% a v SR 59,4% spokojných so svojím zamestnaním. V porovnaní oboch republikových súborov bol najväčší rozdiel medzi veľmi spokojnými. V roku 1999 bolo v ČR veľmi spokojných so svojím zamestnaním 30,8% respondentov a v SR takmer o polovicu menej (15,9%). V roku 2008 zostal rozdiel medzi nespokojnými respondentmi ČR a SR rovnaký ako v roku 1999 (t. j. 2,3%). Rovnaký bol aj podiel spokojných v ČR a SR. Znamená to, že v porovnaní s rokom 1999 v roku 2008 rozdiely medzi ČR a SR takmer zmizli. Zmenil sa aj pomer podielov veľmi spokojných. Na rozdiel od roku 1999, v roku 2008 stúpol počet veľmi spokojných respondentov v SR tak, že prevýšil respondentov ČR (Q16). Obrátil sa aj pomer v kategórii veľmi nespokojní. V roku 1999 respondenti SR mierne prevyšovali respondentov ČR. V roku 2008 bolo mierne viac respondentov ČR veľmi nespokojných so svojím zamestnaním.

Podobné zmeny možno sledovať aj v súvislosti s tým, do akej miery sa môžu zamestnaní občania *samostatne rozhodovať vo svojom zamestnaní* (Q17). V roku 1999 bol podiel tých, ktorí mali veľkú a veľmi veľkú možnosť samostatne rozhodovať v zamestnaní v súbore ČR vyšší (49,7%), ako v súbore SR (40,1%). Rozdiel medzi ČR a SR bol teda v tomto roku 9,6%. Najväčší rozdiel medzi týmito dvomi súbormi bol v kategórii veľmi veľkej možnosti samostatne sa rozhodovať v zamestnaní. V roku 1999 deklarovalo veľmi veľké možnosti samostatne sa rozhodovať 23,9 % respondentov ČR a 14,8% respondentov SR. Podiel respondentov konštatujúcich malú alebo žiadnu možnosť samostatne sa rozhodovať bol v českom súbore nižší ako v slovenskom (25,6% v ČR a 33,8% v SR). V roku 2008 sa rozdiely medzi ČR a SR zmenšili a obrátili. V tomto roku väčší podiel Slovákov ako Čechov deklaroval veľké a veľmi veľké možnosti samostatne sa rozhodovať (50,4% v ČR a 53,8% v SR). Zároveň sa obrátil pomer a znížil rozdiel aj v prípade malých a vôbec žiadnych možností samostatne sa rozhodovať. Podiel respondentov za SR je v týchto kategóriách odpovedí menší, ako v ČR (27,7% v ČR a 24,6% v SR). Aj v kategórii odpovedí veľmi veľká možnosť rozhodovať sa nastal v roku 2008 obrát oproti roku 1999 v prospech SR. Mieru, do akej sa môžu respondenti samostatne rozhodovať, označilo ako veľmi veľkú 26,8% slovenských a 18,4% českých respondentov.

Morálne aspekty práce

Obe skúmané spoločnosti prešli vo svojej histórii obdobím „budovania socialistickej spoločnosti“. Z hľadiska práce to boli spoločnosti, kde bol Sviatok práce, hrdinovia práce a práca vyzdvihované ako najvyššie hodnoty. Podľa dobovej ideológie práca zušľachtľovala, existoval tu pracujúci ľud, tabule cti najlepších pracovníkov, ako aj pozdrav Čest práci. Záhaľka sa odsudzovala a trestala ako trestný čin a ohrozenie spoločnosti. Toto ideologické

zbožšťovanie práce počas celého obdobia budovania socializmu bolo však v rozpore s každodennými pracovnými skúsenosťami ľudí, s nespravodlivosťou odmeňovania za prácu a pravidelnými nedostatkami organizácie práce, využívaním pracovnej iniciatívy a dobrovoľnej práce na kompenzovanie problémov vyplývajúcich z permanentného zlyhávania „dodávateľsko-odberateľských vzťahov“, ktoré vyplývali z centralizovaného typu byrokraticko-administratívneho riadenia. Počiatočné očakávania kladené na spoločenskú zmenu po roku 1989 sa preto zameriavali aj na nápravu týchto deformácií.

Ako však ukazujú niektorí autori (Bauman 2002; Beck 2004; Lipovetsky 1999), takéto „náboženstvo práce“ nebolo typické len pre socialistov, ale aj pre liberálov v kapitalistických krajinách. I tu bola práca v centre spoločenského diskurzu, v podobe viery v prácu ako osloboditeľku a šíriteľku civilizácie, kde lenivosť bola „zločinom proti spoločnosti“, plodiace nebezpečenstvo pre toho, kto sa jej oddá, aj pre kolektív, ktorého je členom. Práca sa vychaľovala ako každodenný výraz solidarity každého so všetkými, nutný na uskutočnenie pokroku ľudstva. Očakávalo sa, že každý by mal prácou splatiť dlh a prispieť k rozvoju ľudského druhu a svojho národa. V čase, keď sa postkomunistické spoločnosti otvárali týmto spoločnostiam, prebehla však v spoločnostiach západného typu z hľadiska práce zásadná zmena. Práca sa stále menej spája s predstavou individuálnej a kolektívnej povinnosti. Mnohé z ideológie práce sa stalo minulosťou. Ako na to poukazuje G. Lipovetsky (1999), v súčasných západných spoločnostiach už nik „neoslavuje cnosti trpezlivosti a vytrvalosti, nikto nevyučuje každodennej odvahe či mravnému príkazu byť užitočný kolektívu“. Z tohto hľadiska je zaujímavé zistiť z empirických dát, čo sa deje s prácou ako morálnou hodnotou v spoločnosti, ktorá sa transformuje.

Na otázky, ktoré zaraďujeme pod morálne aspekty práce, mohli odpovedať všetci respondenti. Tieto otázky však boli iba vo výskume v rokoch 1999 a 2008. Zisťovali mieru súhlasu s názormi na prácu vo vzťahu k jednotlivcovi a spoločnosti. V oboch skúmaných spoločnostiach väčšina respondentov súhlasí (úplne súhlasí + skôr súhlasí) s názorom, že človek musí mať prácu, aby mohol úplne rozvinúť svoje nadanie a vlohy (Q18A). Ak však porovnáme obe spoločnosti z hľadiska času, ich vzájomný vývoj medzi rokmi 1999 a 2008 je protikladný. Kým v ČR v rozpätí rokov 1999 až 2008 nastal pokles počtu respondentov, ktorí s týmto názorom súhlasia (zo 79,5% v roku 1999 na 72,9% v roku 2008), v SR počet súhlasiacich respondentov rástol (zo 67,2% v roku 1999 na 83,6% v roku 2008). Tieto protikladné pohyby medzi oboma krajinami sú hlavne v kategórii odpovedí „Úplne súhlasím“. V slovenskom súbore tak mierne poklesol podiel tých, ktorí skôr nesúhlasia s tým, že človek potrebuje mať prácu, aby mohol úplne rozvinúť svoje nadanie a vlohy. Napriek týmto posunom rozdiel v podiele súhlasiacich medzi ČR a SR zostáva rovnaký.

V názore, či je ponižujúce dostávať peniaze bez toho, aby ich človek zarobil prácou (Q18B), nie je taká jednoznačná prevaha tých, ktorí s týmto názorom súhlasia (úplne súhlasím + skôr súhlasím), ako v ostatných morálnych aspektoch práce. Iba v prípade slovenského súboru v roku 1999 bol podiel súhlasiacich (úplne súhlasím + skôr súhlasím) nadpolovičný (53,6%)

V roku 2008 podiel súhlasiacich s názorom, že je ponižujúce dostávať peniaze bez toho, aby si ich človek zarobil prácou (Q18B), v slovenskom súbore – v porovnaní s rokom 1999 – klesol o 6%. V rozpätí týchto dvoch rokov zároveň vzrástol o 6,4% podiel tých, ktorí sú v tejto otázke nerozhodní (ani súhlas, ani nesúhlas). V tejto otázke sa rozdiely medzi ČR a SR v roku 2008 znížili (zo 6,8% v roku 1999 na 0,9% v roku 2008). V roku 2008 mierne narástol podiel tých, ktorí nemali jasný názor na túto otázku aj v ČR (z 23,4% v roku 1999 na 28,2% v roku 2008). Od roku 1999 do roku 2008 zároveň poklesol v ČR podiel tých, ktorí skôr nesúhlasili s týmto názorom (z 25,8% na 18,8%). Kým v ČR zostal v rozpätí rokov 1999 až 2008 podiel všetkých súhlasiacich na rovnakej úrovni (necelých 47%), v SR nastal mierny pokles (z 53,6% v roku 1999 na 47,6% v roku 2008).

Približne rovnaký celkový súhlas je v oboch súboroch v názore, že ľudia, ktorí nepracujú, zlenivejú. V slovenskom súbore je však výrazne väčší podiel tých, ktorí s ním úplne súhlasili, tak v roku 1999, ako aj v roku 2008 (Q18C). Respondenti v ČR uprednostnili v oboch rokoch variant odpovede – skôr súhlasím. V oboch národných súboroch stúpol v roku 2008 podiel

tých, ktorí nemali vyhranený názor na túto otázku (ani súhlas, ani nesúhlas). Celkový podiel tých, ktorí súhlasili s otázkou, má v oboch národných súboroch klesajúcu tendenciu (v ČR zo 79% v roku 1999 na 67,2% v roku 2008 a v SR zo 78,9% v roku 1999 na 70,1% v roku 2008).

O celkovej klesajúcej tendencii súhlasných odpovedí v oboch národných súboroch možno hovoriť aj v prípade tvrdenia, že práca je povinnosť, ktorú máme voči spoločnosti (Q18D). Od roku 1999 do roku 2008 v oboch spoločnostiach poklesol podiel tých, ktorí súhlasia (úplne súhlasím + skôr súhlasím) s týmto názorom, no v prípade ČR je tento pokles omnoho výraznejší (zo 62,8% na 51,8%), ako v SR. Je to dôsledkom poklesu v kategórii odpovede skôr súhlasím a rastom podielu tých, ktorí nemajú vyhranený názor (ani súhlas, ani nesúhlas) na túto otázku (z 19,5% na 29,6%). Pokles podielu súhlasných odpovedí (úplne súhlasím + skôr súhlasím) v oboch národných súboroch bol zároveň sprevádzaný rastom rozdielu medzi nimi (z 0,3% na 9,5%).

Pokles súhlasných odpovedí (úplne súhlasím + skôr súhlasím) v oboch národných súboroch ČR a SR možno sledovať aj v uprednostňovaní práce pred voľným časom (z 55,7% v roku 1999 na 48,3% v roku 2008 v ČR a zo 61,1% na 58,1% v SR) (Q18E). Práca je však v oboch spoločnostiach výrazne prvoradejšia, ako voľný čas. Aj napriek tomu, že pokles podielu súhlasných odpovedí je väčší v prípade súboru ČR, ako v súbore SR, podiel súhlasiacich ostáva v súbore SR v oboch skúmaných obdobiach vyšší, ako v súbore ČR. Tento pokles sa v prípade SR neprejavil ako rast podielu nesúhlasiacich s uprednostňovaním práce pred voľným časom. V oboch súboroch sa prejavil pokles súhlasiacich v raste nerozhodných (ani súhlas, ani nesúhlas).

Rozdiely medzi ČR a SR, ktoré boli už v roku 1999, sa v roku 2008 zväčšili iba mierne (z 5,4% na 9,8%). Najväčší podiel na týchto rozdieloch mal výrazný pokles tých, ktorí skôr súhlasia s tým, že práca by mala byť prvoradá, aj keď to znamená menej voľného času v českom súbore (zo 43,1% v roku 1999 na 31,8% v roku 2008); nárast (o 5,3%) tých, ktorí nemali vyhranený názor na túto otázku (ani súhlas, ani nesúhlas) v českom súbore a podobne ich nárast (o 5,8%) v slovenskom súbore.

Rešpektovanie pracovných príkazov – disciplína verus demokracia v práci

Vo všetkých výskumoch od roku 1991 sa zisťoval postoj respondentov k názorom na to, do akej miery treba príkazy nadriadených rešpektovať. Vzhľadom na to, že rôzne druhy práce sa od seba navzájom líšia mierou autonómie, ktorá sa predpokladá pri vykonávaní určitého zamestnania, možno očakávať, že táto skutočnosť významne ovplyvňuje príklon k niektorému z variantov odpovedí. Podobný vplyv môže mať aj skutočnosť, že súbor obsahuje názory tak nadriadených, ako aj podriadených pracovníkov. Analyzovanie týchto vplyvov však nie je teraz predmetom našej analýzy. Možno predpokladať, že dôležitú úlohu v názoroch na to, či a za akých okolností treba plniť príkazy nadriadených zohráva aj prevládajúca spoločenská klíma v čase, keď sa uskutočňovali výskumy. V roku 1991 nadpolovičná väčšina respondentov v oboch spoločnostiach zastávala názor, že pri plnení príkazov nadriadených treba byť najskôr presvedčený o ich správnosti, až potom ich vykonávať (Q20). Takýto názor možno považovať za odraz „revolučnej“ klímy vo vtedajšej spoločnosti, ktorá vyplývala zo spochybňovania všetkého predchádzajúceho a z dobových predstáv o priblížení sa priamej demokracii vo všetkých oblastiach spoločenského života, vrátane vzťahov nadriadenosti a podriadenosti v zamestnaní.

Tieto názory prešli v nasledujúcich rokoch veľmi výraznou zmenou. V roku 1999 nastal v oboch krajinách viac ako 20 percentný pokles (22-percentný pokles v ČR a 27,7 percentný pokles v SR) počtu zástancov „demokracie na pracovisku“, ktorá je stelesnená v názore, že príkazy nadriadených treba plniť až vtedy, keď sme o ich správnosti presvedčení. V roku 1999 zároveň v SR výrazne vzrástol (o 16,4%) podiel zástancov disciplíny na pracovisku, t. j. tých, ktorí sa stotožňujú s názorom, že príkazy nadriadených treba vždy plniť. V tomto roku rovnaký podiel respondentov (19%) pribudol v ČR medzi tými, ktorí si myslia, že plnenie

príkazov nadriadených závisí od okolností. Výsledkom týchto pohybov bolo, že v roku 1999 mali obe krajiny veľmi podobné a rovnomerné rozloženia zástancov všetkých troch názorov na plnenie príkazov nadriadených. Kým SR si takéto rovnomerné rozloženie odpovedí v roku 2008 zachovala, v ČR sa v tomto roku výrazne zvýšil podiel zástancov názoru, že plnenie príkazov nadriadených závisí od okolností (o 12,3% – z 35,4% v roku 1999 na 47,7% v roku 2008).

Rovnosť šancí uplatniť sa v práci verzus uprednostňovanie niektorých skupín

Jedným z ideálov, ktoré sa snažili postkomunistické spoločnosti presadiť do praxe, bola snaha zmeniť sa na spoločnosti, v ktorých by rozhodujúcim kritériom posudzovania ľudí bol ich výkon v rôznych oblastiach spoločenského života. Tento ideál sa presadzoval spolu s hlásaním rovnosti šancí. Ochota presadiť tieto predsavzatia prechádzala skúškou v čase, keď obe krajiny otvorili svoje pracovné trhy aj pracovníkom zo zahraničia a zároveň sa začal objavovať nedostatok pracovných príležitostí v dôsledku prebiehajúcich transformačných procesov. Ako ukazuje tabuľka k otázke Q21A, v oboch spoločnostiach je pomerne vysoký podiel súhlasiacich s názorom, že keď je nedostatok pracovných príležitostí, zamestnávateľia by mali uprednostňovať občanov republiky pred prisťahovalcami. Je to viac ako tri štvrtiny respondentov, ktorí nie sú ochotní v čase nedostatku pracovných príležitostí podeliť sa o prácu s prisťahovalcami. Mierny a približne rovnaký pokles v oboch republikách (o 6,5% v ČR a o 7,2% v SR) zaznamenal podiel tých, ktorí sú za uprednostňovanie občanov štátu pred prisťahovalcami v rozpätí rokov 1999 až 2008. V ČR je tento pokles sprevádzaný výraznejším rastom (o 8,9 percentuálnych bodov) podielu respondentov, ktorí s týmto názorom nesúhlasia, ako v SR (o 5 percentuálnych bodov). V rozpätí rokov 1991 až 1999 možno v oboch súboroch hovoriť o stagnácii tohto typu názorov.

V prípade rovnosti šancí medzi pohlaviami (Q21B) nastala v názoroch, či v prípade nedostatku pracovných príležitostí majú mať väčšie právo na prácu muži ako ženy – v oboch republikových súboroch medzi rokmi 1991 a 1999 – prudká zmena. Kým v roku 1991 v oboch súboroch polovica respondentov súhlasila s väčšími právami mužov na prácu, ako by mali mať ženy, v roku 1999 v oboch súboroch podiel súhlasiacich s väčšími právami mužov veľmi výrazne poklesol o viac ako polovicu. V prípade ČR to bolo o 32,2% – z 50,6% v roku 1991 na 18,4% v roku 1999. V SR bol tento pokles podobný ako v ČR – o 30,4% – z 54,5% v roku 1991 na 24,1% v roku 1999. V roku 2008 síce stúpol oproti roku 1999 počet respondentov, ktorí súhlasia s tým, že v čase nedostatku práce by mali mať muži väčšie práva na prácu ako ženy, no ani zďaleka to nie je návrat k pôvodným hodnotám v roku 1991. Ešte vždy sú to takmer polovičné hodnoty oproti roku 1991.

3. 2. Voľný čas

Bohumil Búzík

Práca a voľný čas sa v sociologickej literatúre uvádzajú ako vzájomne súvisiace kategórie. Napr. G. Lipovetsky (Lipovetsky, G. 1999) uvádza rast významu voľného času, popri zábave a snahe o individuálne šťastie, za jednu z príčin poklesu významu práce ako povinnosti voči spoločnosti. Súvisí to podľa neho s obratom západných spoločností k hmotnému majetku, prázdninám a obmedzeniu pracovného času. Všetky tieto nové kultúrne a organizačné zmeny ohlasujú zmiznutie vyzdvihovania ťažkej práce a odriekania. Toto miznutie je sprevádzané rastom subjektívnych práv na slobodnejší život, ktorý je viac orientovaný na vlastné túžby a voľný čas. Podľa neho sa v nadväznosti na spoločenské hľadanie voľného času rozvinulo flexibilné prispôsobenie sa a individuálny pracovný čas, čiastkové úväzky a rastúca legitimita „mostíkov“ medzi voľnými dňami.

V živote respondentov ČR a SR bola práca vždy dôležitejšia (veľmi dôležitá + skôr dôležitá) ako voľný čas. Jedinú výnimku tvorí rok 2008, keď bol v ČR podiel respondentov považujúcich prácu za dôležitú nižší (o 3,5%) ako podiel tých, ktorí považovali voľný čas za dôležitý (porovnaj Q1A s Q1D). V oboch súboroch v rozpätí rokov 1991 až 2008 stúpala dôležitosť voľného času rýchlejšie, ako klesala dôležitosť práce v tomto období.

Pretože také stránky voľného času, ako stretávanie príjemných ľudí, relaxovanie, učenie sa niečo nové alebo robenie si toho, čo chcem sa sledovali iba v roku 2008, nemôžeme sledovať vývoj týchto stránok voľného času. V tabuľkách k otázkam Q19A až Q19D možno porovnávať iba rozdiely alebo zhodu medzi ČR a SR v roku 2008. Za najviac dôležité (veľmi dôležité + skôr dôležité) sa vo voľnom čase považuje v oboch spoločnostiach relaxovanie (Q19B) a stretávanie príjemných ľudí (Q19A). V týchto dvoch aspektoch voľného času je rozdiel medzi súborom ČR a SR iba v tom, že v súbore ČR je podiel tých, ktorí považujú relaxovanie vo voľnom čase za veľmi dôležité, mierne väčší (o 5,4%). Rozdiely medzi ČR a SR sú v dôležitosti robiť si vo voľnom čase to, čo chcem a dôležitosti učiť sa vo voľnom čase niečo nové. Významne viac respondentov v českom súbore (o 14,4%) považuje za dôležité (veľmi dôležité a skôr dôležité) robiť si vo voľnom čase to, čo chcú. Viac (o 12,8%) českých respondentov považuje za veľmi dôležité robiť si vo voľnom čase to, čo chcú. V prípade učiť sa vo voľnom čase niečo nové je podiel respondentov, ktorí to považujú za dôležité, vyšší v SR (o 10,5%). Takisto viac respondentov SR považuje učenie sa vo voľnom čase za veľmi dôležité (o 10,8%).

Tabuľková príloha ku kapitole 3.1. a 3.2.

Q14A-Q14Q Dôležitosť vybraných aspektov v zamestnaní

		(Q14A) Dobrý zárobok		(Q14B) Prijemní spolupracovníci	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	69,7	30,3	67,7	32,3
	SR	75,8	24,2	66,7	33,3
1999	ČR	73,9	26,1	63,9	36,1
	SR	91	9	51,1	48,9
2008	ČR	85,3	14,7	71,4	28,5
	SR	92,3	7,8	67,2	32,8

		(Q14C) Práca, v ktorej sa netreba naháňať		(14D) Istota, že nepríde o miesto	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	35,7	64,3	54,2	45,8
	SR	35,8	64,2	55,6	44,4
1999	ČR	35,6	64,4	52,2	47,8
	SR	18,5	81,5	71,9	28,1
2008	ČR	47,4	51,5	62,5	37,4
	SR	37,3	62,8	64,2	35,8

		(Q14E) Výhodná pracovná doba		(14F) Možnosť uplatniť osobnú iniciatívu	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	39	61	36,9	63,1
	SR	37,2	62,8	29,9	70,1
1999	ČR	30,9	69,1	29,7	70,3
	SR	43,4	56,6	31	69
2008	ČR	46,9	53	38,2	61,8
	SR	52,2	47,8	46,9	53,1

		(Q14G) Užitočnosť pre spoločnosť		(14H) Dlhšia dovolenka	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	51,3	48,7	18,8	81,2
	SR	43,8	56,2	22,5	77,5
1999	ČR	32,4	67,6	16,9	83,1
	SR	24	76	18,6	81,4
2008	ČR	38,7	61,3	36,6	63,3
	SR	34,5	65,5	39	60,9

		(Q14I) Stretávanie nových ľudí		(14J) Zamestnanie, v ktorom sa dá niečo dosiahnuť	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	44,2	55,8	47,6	52,4
	SR	42,5	57,5	47,1	52,9
1999	ČR	34	66	38,1	61,9
	SR	23,4	76,6	36,2	63,8
2008	ČR	42	58	46,8	51,2
	SR	36,8	63,2	57,5	42,5

		(Q14K) Zodpovedná práca		(14L) Zaujímavá práca	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	40,6	59,4	64,1	35,9
	SR	38,9	61,1	55,6	44,4
1999	ČR	29	71	56,7	43,3
	SR	21,4	78,6	49,4	50,6
2008	ČR	37,9	62,2	66,1	33,8
	SR	46,5	53,5	67,9	32,2

		(Q14M) Práca, ktorá vyhovuje schopnostiam človeka		(14N) Naučiť sa niečo nové	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	67,4	32,6	-	-
	SR	63,3	36,7	-	-
1999	ČR	56,1	43,9	-	-
	SR	55,4	44,6	-	-
2008	ČR	55,2	44,91	45,9	54,1
	SR	57,7	42,3	50,6	49,4

		Možnosť pracovného postupu		Prestíž v zamestnaní	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	25,5	74,5	44,2	55,8
	SR	-	-	-	-
1999	ČR	75,7	24,3	35,2	64,8
	SR	-	-	-	-

		(Q14O) Ohľaduplnosť k rodinnému životu		(Q14P) Možnosť spolurozhodovať o dôležitých veciach	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
2008	ČR	45,3	54,7	30,4	69,6
	SR	53,2	46,8	35	65

		(Q14Q) So všetkými ľuďmi na pracovisku sa zaobchádza rovnako	
		Označil	Neoznačil
2008	ČR	45,3	54,7
	SR	54,6	44,4

Q15 Ste zamestnaný (á)

		(Q15) Ste zamestnaný (á)?	
		Áno	Nie
1999	ČR	58,3	41,7
	SR	58,1	41,9
2008	ČR	53,1	46,9
	SR	54	46

Q16 Spokojnosť so zamestnaním

		(Q16) Ako ste celkovo spokojný (á) alebo nespokojný (á) so svojím zamestnaním?				
		1 – nespokojný	2	3	4	5 – spokojný
1991	ČR	3,4	7,4	22,8	36,5	30
	SR	4,5	8	18,6	31,9	37
1999	ČR	2,1	8,1	20,5	38,4	30,8
	SR	2,8	9,7	28,2	43,5	15,9
2008	ČR	3,9	5,2	18	41,1	31,7
	SR	1,3	5,5	20,4	35,4	37,2

Vzorka: Len zamestnaní respondenti

Q17 Možnosť samostatne sa rozhodovať v zamestnaní

		(Q17) Do akej miery sa vo svojom zamestnaní môžete samostatne rozhodovať?				
		1 – vôbec žiadnu	2	3	4	5 – veľmi veľkú
1991	ČR	10,5	11	20,6	30,5	27,4
	SR	16,3	11,5	20,6	25,7	25,9
1999	ČR	10,7	14,9	24,7	25,8	23,9
	SR	13,5	20,3	26,2	25,3	14,8
2008	ČR	13	14,7	21,9	32	18,4
	SR	12,9	11,7	21,6	27	26,8

Vzorka: Len zamestnaní respondenti

Q18A-Q18E Miera súhlasu s vybranými tvrdeniami o rôznych morálnych aspektoch práce

		(Q18A) Aby človek mohol úplne rozvinúť svoje nadanie a vlohy, potrebuje mať prácu?				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím
1999	ČR	36,5	43	12,1	7,7	0,7
	SR	34,3	32,9	15,7	12,1	5
2008	ČR	27,4	45,5	15,3	9,5	2,3
	SR	43	40,6	10,3	5,2	0,9

		(Q18B) Je ponížujúce dostávať peniaze bez toho, aby si ich človek zarobil prácou?				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím
1999	ČR	15,7	31,1	23,4	25,8	4
	SR	24,5	29,1	22,8	15,7	7,8
2008	ČR	19,6	27,1	28,2	18,8	6,3
	SR	21,9	25,7	29,2	16,9	6,4

		(Q18C) Ľudia, ktorí nepracujú, zlenivejú?				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím
1999	ČR	29,5	49,5	9,8	9,2	1,9
	SR	47,4	31,5	10,7	7,7	2,8
2008	ČR	29,8	37,4	16,4	13	3,4
	SR	41,9	28,2	18,7	8,8	2,4

		(Q18D) Práca je povinnosť, ktorú máme voči spoločnosti?				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím
1999	ČR	18,8	44	19,5	14,7	2,9
	SR	28,5	34,6	18,9	12,1	5,9
2008	ČR	17,5	34,3	29,6	13,9	4,8
	SR	23,1	37,2	23,7	10,5	5,5

		(Q18E) Práca by vždy mala byť prvoradá, aj keď to znamená menej voľného času?				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím
1999	ČR	12,6	43,1	22,4	19,1	2,9
	SR	27,3	33,8	19,1	14,2	5,6
2008	ČR	16,5	31,8	27,7	17,2	6,7
	SR	24,9	33,2	24,9	12,3	4,6

Q20 Názory na rešpektovanie pracovných príkazov

		(Q20) Názory na rešpektovanie príkazov nadriadených v prípade, ak s nimi celkom nesúhlasíme		
		Príkazy nadriadených treba vždy plniť	Treba byť najskôr presvedčený o ich správnosti	Závisí to od okolností
1991	ČR	27,5	56,1	16,4
	SR	17,2	59,3	23,5
1999	ČR	30,5	34,1	35,4
	SR	33,6	31,6	34,8
2008	ČR	26,5	25,8	47,7
	SR	34,7	34,7	30,7

Q21A-Q21B Ochota deliť sa o prácu s prisťahovalcami

		(Q21A) Keď je nedostatok pracovných príležitostí, zamestnávateľa by mali uprednostňovať občanov republiky pred prisťahovalcami		
		Súhlasím	Nesúhlasím	Ani súhlasím ani nesúhlasím (spontánne)
1991	ČR	84,5	11,8	3,7
	SR	87,7	10,2	2,1
1999	ČR	84	8,9	7,1
	SR	88,1	5,1	6,7
2008	ČR	77,5	17,8	4,7
	SR	80,9	10,1	9

		(Q21B) Keď je nedostatok pracovných príležitostí, muži majú väčšie právo na prácu ako ženy		
		Súhlasím	Nesúhlasím	Ani súhlasím ani nesúhlasím (spontánne)
1991	ČR	50,6	41	8,4
	SR	54,5	38,4	7,1
1999	ČR	18,4	65,9	15,7
	SR	24,1	54,4	21,5
2008	ČR	27,8	60,2	12
	SR	27,1	56,3	16,6

Q19A-Q19D Dôležité stránky voľného času

		(Q19A) Stretávať príjemných ľudí			
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie je dôležité	Vôbec nie je dôležité
2008	ČR	46,1	45,9	7,2	0,8
	SR	48,2	44,5	5,9	1,5

		(Q19B) Relaxovať			
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie je dôležité	Vôbec nie je dôležité
2008	ČR	56,8	37,1	5,4	0,7
	SR	51,4	41,6	6,2	0,7

		(Q19C) Robiť si čo chceme?			
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie je dôležité	Vôbec nie je dôležité
2008	ČR	48,9	42,2	7,8	1,2
	SR	36,8	39,9	19,6	3,7

		(Q19D) Učiť sa niečo nové?			
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie je dôležité	Vôbec nie je dôležité
2008	ČR	30,9	43,7	19,3	6,1
	SR	41,7	43,4	11,4	3,5

3.3. Názory na príčiny chudoby

Katarína Strapcová

Skúmanie bežných predstáv ľudí o chudobe a chudobných tvorí pravidelnú súčasť výskumov EVS od druhej vlny výskumov, ktorá sa realizovala v rokoch 1990 – 1991. K dispozícii máme teda údaje zo všetkých troch vln výskumov realizovaných na Slovensku a v Česku. Výskumná otázka mapujúca subjektívne vnímanie chudoby sa zameriava na skúmanie názorov na príčiny chudoby vyskytujúcej sa v domovskej krajine. Podľa základnej typológie použitej vo výskume, príčiny chudoby sú reprezentované 4 ideálnymi typmi⁹ vysvetlení: 1. chudoba ako zlyhanie jednotlivca alebo tzv. *blaming-the-poor* prístup, 2. chudoba ako osud jednotlivca, 3. chudoba ako zlyhanie spravodlivosti v spoločnosti alebo tzv. *blaming-the-state* prístup, 4. chudoba ako osud spoločnosti. Typológiu detailnejšie sumarizujú autori Van Oorschot a Halman (2000:7) v nasledujúcej tabuľke.

Tabuľka 3.1. Dve základné dimenzie a štyri typy vnímania príčin chudoby

	Individuálne	Spoločenské
Zlyhanie	Zlyhanie jednotlivca (resp. osobné zlyhanie) Chudobní sú leniví, chýba im šetrnosť, dobrá morálka.	Zlyhanie spoločnosti (resp. zlyhanie spravodlivosti) Chudobní sú obeťami konania iných, obeťami sociálnej nespravodlivosti.
Osud	Osud jednotlivca Chudobným nepraje šťastie.	Osud spoločnosti Chudobní sú obeťami nekontrolovateľného spoločenského a globálneho vývoja.

Zdroj: Van Oorschot – Halman 2000.

V danej typológii môžeme identifikovať dve základné dimenzie – dimenziu „*individuálne verzus spoločenské*“ a dimenziu „*zlyhanie verzus osud*“. Prvá býva niekedy označovaná aj ako individuálno-štruktúrna dimenzia. Umožňuje rozlíšiť, či sa príčiny chudoby vnímajú skôr ako vnútorné, resp. osobné – viažuce sa na konkrétneho jednotlivca – alebo ako príčiny vonkajšie, resp. mimo dosahu jednotlivca. Pri dôraze na osobné príčiny sa prízvukuje morálne zlyhanie jednotlivcov, napr. chudobní ako ľudia s negatívnymi osobnými vlastnosťami – lenivci, špekulanti, alkoholici a pod. Pri dôraze na spoločenské príčiny chudoby sa zdôrazňuje determinovanosť jednotlivca spoločenským systémom, a teda najmä zodpovednosť spoločnosti za to, ako sú nastavené podmienky na dosahovanie primeranej životnej úrovne pre všetkých. Tieto podmienky sa vnímajú ako dané zvonka a neovplyvniteľné konkrétnym jednotlivcom – chudobní sa vnímajú ako obeť – napr. nedostatku sociálnej spravodlivosti prejavujúcej sa v nespravodlivom prerozdeľovaní vzácnych zdrojov a pod.

Druhou dôležitou dimenziou je „*zlyhanie verzus osud*“, pričom dôraz na zlyhanie súvisí s presvedčením o možnosti aktívne ovplyvniť a kontrolovať podmienky, v ktorých sa jednotlivec alebo spoločnosť nachádza (napr. chudobní ako nedostatočne aktívni ľudia, resp. spoločnosť, v ktorej zlyháva spravodlivosť). A naopak, osud súvisí s presvedčením o výskyte istej neovplyvniteľnej zhody okolností, ktoré negatívne pôsobia na život jednotlivca či spoločnosti (napr. názor, že chudobní majú proste smolu, že ekonomickej recesii sa

⁹ Rovnakú typológiu použili v minulosti Ronald Inglehart a Jacques-Rene Rabier, a to vo výskume Eurobarometer 5 „*Satisfaction and Poverty*“. Výskum sa realizoval v roku 1976 v 9 štátoch západnej Európy. (Inglehart – Rabier 1976)

nemožno vyhnúť, že je nevyhnutné znášať následky pokroku, resp. moderného vývoja a pod.). Je to teda istý druh fatalistického postoja k podmienkam života jednotlivca.

Na základe danej typológie môžeme teda identifikovať, aké sú základné črty obrazu chudoby a chudobných ľudí, a ako sa líši od ostatných krajín. Nepriamo sa tiež dozvedáme fakty o celkovom kontexte legitimacy sociálnych nerovností a chudoby v spoločnosti. Analýza názorov na príčiny chudoby poukazuje aj na celkový potenciál solidarity s ľuďmi na najnižších priečkach spoločenskej hierarchie. Povedané slovami Baumana (1997:41), typológia poukazuje na to, či chudobných vnímame ako súčasť skupiny MY alebo skôr skupiny ONI – teda na to, či prežívame skôr akceptujúci pocit spolupatričnosti s chudobnými (ako obeťami nepriaznivých okolností) alebo naopak, skôr ich odsudzujeme (v dôsledku ich neprimeranej morálky, lenivosti a pod.).

Samotná výskumná otázka použitá vo výskume bola v Česku rovnaká vo všetkých troch vlnách výskumu EVS. Na Slovensku sa naopak, vyskytli zmeny vo formulácii (napr. výraz „núdza“ nahradený výrazom „bieda“, výraz „pokrok“ nahradený v roku 2008 neutrálnejším výrazom „vývoj“). Respondenti odpovedali spolu dvakrát – vyberali najdôležitejší a druhý najdôležitejší dôvod.

Tabuľka 3.2. Varianty odpovedí v troch vlnách EVS na Slovensku

	EVS 1991	EVS 1999	EVS 2008
A	pretože majú smolu	pretože im nepraje šťastie	pretože im nepraje šťastie
B	pretože sú leniví a nemajú pevnú vôľu	z lenivosti a nedostatku pevnej vôle	pretože sú leniví a nemajú pevnú vôľu
C	pretože v našej spoločnosti je nespravodlivosť	pre nespravodlivosť v našej spoločnosti	pretože v našej spoločnosti je nespravodlivosť
D	je to neoddeliteľná súčasť pokroku	Je to nevyhnutná súčasť pokroku v modernom svete	je to nevyhnutná súčasť vývoja moderného sveta
E	ani jeden z týchto dôvodov	žiadny z uvedených dôvodov	žiadny z uvedených dôvodov
Neviem			
Neodpovedal			

Už pri prvom pohľade na údaje v príslušnej tabuľke je zrejmé, že základný obraz chudoby odzrkadľujúci sa v celkovom názorovom profile je v Česku a na Slovensku odlišný¹⁰. Ako najvýraznejší sa ukazuje rozdiel pri vysvetľovaní chudoby ako „zlyhania spravodlivosti“, pričom na Slovensku sa toto vysvetlenie používa relatívne bežne, zatiaľ čo v Česku sa používa len zriedkavo. Rozdielny bol zároveň aj vývoj preferencií v oboch krajinách. V Česku vo všetkých troch vlnách výskumu jednoznačne dominovali príčiny chudoby poukazujúce na „osobné zlyhanie“, pričom podiel podpory 47,2% v roku 1991 výraznejšie klesol na 41,6% v roku 1999 a nakoniec sa opäť mierne zvýšil a dostal sa na súčasnú úroveň 43,1%. Možno konštatovať, že česká verejnosť pri hodnotení príčin chudoby v Česku preferuje pohľad osobnej zodpovednosti jednotlivcov za svoju situáciu a ich ochotu niečo s tým robiť.

Na Slovensku však neboli preferencie rovnako jednoznačné ako v Česku a vo vývoji verejnej mienky prebiehal tesnejší súboj dvoch základných príčin chudoby – „osobné zlyhanie“ a „zlyhanie spravodlivosti“. Kým v roku 1991 na Slovensku v preferenciách mierne prevládalo ako základný dôvod chudoby „osobné zlyhanie“ (32,2%) oproti „zlyhaniu spravodlivosti“ (31,0%), v roku 1999 s väčším náskokom na úrovni približne 5% už dominovalo „zlyhanie spravodlivosti“ (35,9%) oproti „osobnému zlyhaniu“ (30,2%). Nakoniec v roku 2008 v celkovom názorovom profile príčin chudoby výrazne pokleslo vnímanie chudoby ako „zlyhania spravodlivosti“ (26,4% – pokles o 9,5% oproti roku 1999), a naopak, výraznejšie sa posilnilo

¹⁰ V Česku detailnejšie k názorom na chudobu pozri Večerník, 2004; Kreidl, 2000; Mareš, 1999; na Slovensku Gerbery a Bodnárová, 2008; Strapcová, 2005.

fatalistické vnímanie príčin chudoby. Obraz chudoby ako „osobného zlyhania“ si zachovalo relatívne stabilný podiel 31,5%, a to znamenalo jeho opätovné preváženie v celkovom profile preferencií.

Čo sa teda týka jednej z dvoch hlavných dimenzií „osud – zlyhanie“, v oboch krajinách dominuje vnímanie chudoby skôr ako zlyhania (morálky jednotlivcov alebo princípov spravodlivej spoločnosti), ktoré je možné aktívne ovplyvňovať, než viera v neodvratnosť osudu. Ani fatalistický postoj nie je však v odpovediach respondentov výnimkou a jeho charakter prechádza zaujímavým vývojom. Kým vo výskume EVS 1991 v Českej republike prevažovalo fatalistické vnímanie chudoby ako neodvratného „osudu spoločnosti“ (19,8%), v EVS 1999 boli pomery vnímania chudoby ako „osudu jednotlivca“ (15,1%) a „osudu spoločnosti“ (17,0%) už vyrovnanjšie. Nakoniec sa štruktúra fatalistických postojov v EVS 2008 oproti EVS 1991 otočila a jednoznačne prevážilo vnímanie chudoby ako „osudu jednotlivca“ (24,3%) nad „osudom spoločnosti“ (9,2%). Počas transformácie sa teda v preferenčnom profile Čechov posilnil názor, že niektorí ľudia majú v živote jednoducho smolu, a preto sú chudobní.

Na Slovensku bol vývoj štruktúry fatalistického vnímania chudoby odlišný. V prvých dvoch vlnách výskumu bol podiel vnímania chudoby ako „osudu jednotlivca“ relatívne vyrovnaný (približne 10% odpovedí), v roku 2008 podiel výrazne stúpol na 16,7%. Podiel vnímania chudoby ako „osudu spoločnosti“ medzi rokmi 1991 a 1999 poklesol z 19,8% na 10,9%, a v roku 2008 opäť stúpol na hranicu 19,1%. Celkovo bol podiel fatalistických postojov na Slovensku na začiatku transformačného obdobia relatívne vysoký (25,2%), v rokoch ekonomickej recesie klesal (21,6%) a po oživení ekonomiky tento podiel výrazne vzrástol a dosiahol historicky najvyššiu hodnotu (35,8%).

Celkovo môžeme zhrnúť, že súčasný obraz chudoby a chudobných ľudí je v Česku a na Slovensku rozdielny. Prejavuje sa to na oboch základných dimenziách typológie príčin chudoby. Čo sa týka základnej dimenzie „individuálne – spoločenské“, respondenti v Česku dávajú pri hodnotení príčin chudoby v prvom rade do popredia najmä jednotlivca a jeho nepriaznivý osud alebo zlú morálku (24,3% + 43,1%, spolu 67,4% v 2008), pričom podiel preferencií spoločenských príčin chudoby je výrazne nižší (spolu 24,2%). Na Slovensku respondenti pri hodnotení chudoby častejšie poukazujú aj na spoločenský kontext, v dôsledku čoho je pomer spoločenských a individuálnych príčin chudoby vyrovnanjší (individuálne príčiny tvoria v roku 2008 celkový podiel 48,2% a spoločenské 45,5%).

Čo sa týka základnej dimenzie „osud – zlyhanie“, pomer podielov (30:60) týchto preferencií sa v Česku v sledovanom období menil len málo, hoci z hľadiska celkovej kvality obrazu chudoby nastalo už spomínané posilnenie preferencií chudoby ako nepriaznivého osudu jednotlivca. Na Slovensku však z hľadiska tejto dimenzie prebehli výraznejšie zmeny, ktoré sa v sledovanom období prejavujú zmenou celkového pomeru od 26:63 v roku 1991, na 36:58 v roku 2008. Znamená to, že pri hodnotení príčin chudoby sa posilňujú fatalistické postoje, a naopak, podiel postojov poukazujúcich na zlyhanie klesá, čo možno sledovať na oslabení príklonu k názoru o „zlyhaní spravodlivosti“ v spoločnosti.

Rozdiely vo vnímaní chudoby možno chápať aj ako dôsledok odlišného ekonomického vývoja v oboch krajinách. Pozornosť možno sústrediť predovšetkým na problém nezamestnanosti, ktorý je úzko previazaný s problémom chudoby (viď tabuľka porovnávajúca dynamiku vývoja nezamestnanosti v oboch krajinách v kapitole 8). Ekonomicky aktívna časť obyvateľov v Česku a na Slovensku bola ohrozená rizikom nezamestnanosti a straty príjmu s odlišnou intenzitou. Už v roku 1991 sa ekonomická recesia v podobe nárastu počtu nezamestnaných prejavila oveľa výraznejšie na Slovensku, kde bola miera evidovanej nezamestnanosti na úrovni 11,8%. Oproti Čechám (4,1%) to bol takmer trojnásobný počet nezamestnaných. Kým Česká republika bola pozitívnou výnimkou v rámci transformujúcich sa krajín často postihnutých prudkým rastom nezamestnanosti, Slovensko sa rýchlo stalo rekordérom presne v opačnom význame. Dokazujú to aj údaje viažuce sa na koniec 90. rokov. V roku 1999 stúpila v Česku miera evidovanej nezamestnanosti na úroveň 8,5% a na Slovensku dosiahla historicky najvyššiu hodnotu 19,2%. Nedostatok pracovných príležitostí

sa v EVS 1999 na Slovensku aj v Česku odzrkadlil aj na častejšom príklone verejnosti k vnímaniu chudoby predovšetkým ako „zlyhania spoločnosti“. Spoločnosť zlyháva najmä pri vytváraní možností pracovného uplatnenia jednotlivcov, ktoré je najdôležitejšou súčasťou únikovej cesty z chudoby.

Po vstupe Slovenska a Českej republiky do EÚ v roku 2004 postupne klesala miera evidovanej nezamestnanosti v oboch krajinách – tak v dôsledku oživenia ekonomiky, ako aj v dôsledku migrácie za prácou do vybraných krajín EÚ – v roku 2008 dosiahla v ČR podiel 5,5% a na Slovensku 7,7%. Zdá sa, že v období klesajúcej nezamestnanosti a nárastu pracovných príležitostí i možností uplatnenia respondenti častejšie kladú dôraz na osobnú zodpovednosť jednotlivca za svoju situáciu, následkom čoho vzrástli v oboch krajinách preferencie pre vysvetľovanie chudoby ako „osobného zlyhania“.

Pri otázke skúmajúcej názory na chudobu sa okrem sledovania najdôležitejšej príčiny chudoby vo výskume EVS sleduje aj to, aké sú *preferencie respondentov pri výbere druhej najdôležitejšej príčiny chudoby*. Ako možno sledovať v tabuľke údajov, preferencie respondentov sú, až na pár výnimiek, rozložené relatívne rovnomerne a jednotlivé podiely odpovedí dosahujú +/- 20%. Oproti predchádzajúcej otázke je zrejmy vyšší podiel odpovedí v kategórii „neviem + neodpovedal“. K spomenutým výnimkám patrí nižší podiel preferencií pre „zlyhanie spravodlivosti“ v Českej republike. Už z predchádzajúcej otázky vieme, že tomuto vysvetleniu sa českí respondenti pri vysvetľovaní príčin chudoby osobitne vyhýbajú, hoci odstup tejto kategórie od iných sa počas prebiehajúcej transformácie zmiernil.

Okrem pohľadu na jednotlivé podiely odpovedí v oboch tabuľkách je zaujímavé sledovať aj to, *ako respondenti jednotlivé typy vysvetlení kombinovali*. Už na základe relatívne rovnomerných podielov jednotlivých vysvetlení pri určovaní druhej najdôležitejšej príčiny možno predpokladať, že respondenti kombinovali príčiny naozaj rôznorodo, a teda nemožno hovoriť o výrazných trendoch. Napriek tomu však môžeme určiť aspoň to, ktoré kombinácie vysvetlení sa vyskytli najčastejšie. Na Slovensku v roku 1991 respondenti najčastejšie kombinovali dvojicu (BC – vid' výskumná otázka) „osobné zlyhanie“ a „zlyhanie spravodlivosti“ (11,3%), ako aj obrátenú dvojicu príčin (CB) „zlyhanie spravodlivosti“ a „osobné zlyhanie“ (9,5%). Podobne to bolo aj v roku 1999 (BC – 13,3% a CB – 12,1%). V roku 2008 bola najčastejšia kombinácia rovnaká ako v minulosti BC (12,1%), druhá najčastejšia sa však stala dvojica BD poukazujúca okrem „osobného zlyhania“ na „osud spoločnosti“ (10,5%). V najčastejšie používaných kombináciách vysvetlení teda respondenti na Slovensku počas celého obdobia vzájomne spájali individuálne, ako aj spoločenské príčiny chudoby.

V Česku respondenti v roku 1991 najčastejšie kombinovali možnosti BD (19,8%), to znamená „osobné zlyhanie“ a „osud spoločnosti“. Druhá najčastejšia bola kombinácia BA (13,4%) spájajúca „osobné zlyhanie“ s „osudom jednotlivca“. Toto poradie sa vymenilo v roku 1999 a 2008, keď respondenti kombinovali najčastejšie možnosť BA (15,7% a 15,3%), a možnosť BD sa presunula na druhé miesto (13,8% a 12,9%). Pri najčastejších kombináciách vysvetlení sa teda českí respondenti postupne zamerali výlučne na individuálne príčiny chudoby.

Tabuľková príloha ku kapitole 3.3.

(Q12) Chápanie chudoby – Prečo u nás niektorí ľudia žijú v biede?

		(Q12) Prvý dôvod					
		Pretože im nepraje šťastie	Pretože sú leniví a nemajú pevnú vôľu	Pretože v našej spoločnosti je nespravodlivosť	Je to nevyhnutná súčasť vývoja moderného sveta	Žiadny z uvedených dôvodov (spontánne)	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	11,2	47,2	10,2	19,8	6,2	5,3
	SR	10,3	32,2	31	14,9	5,8	5,8
1999	ČR	15,1	41,6	18	17	4,9	3,4
	SR	10,7	30,2	35,9	10,9	8,6	3,7
2008	ČR	24,3	43,1	15	9,2	4,9	3,4
	SR	16,7	31,5	26,4	19,1	2,9	3,4

(Q13) Chápanie chudoby – Prečo u nás niektorí ľudia žijú v biede?

		(Q13) Druhý najdôležitejší dôvod					
		Pretože im nepraje šťastie	Pretože sú leniví a nemajú pevnú vôľu	Pretože v našej spoločnosti je nespravodlivosť	Je to nevyhnutná súčasť vývoja moderného sveta	Žiadny z uvedených dôvodov (spontánne)	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	22,5	21,1	11,1	25,7	6,5	13
	SR	19,2	21,3	20,0	17,4	7,2	14,9
1999	ČR	25,7	24,9	15,9	21,5	6	5,9
	SR	16,7	22,8	25,4	15	13	7,1
2008	ČR	24,4	21,9	18,4	20,5	6,3	8,5
	SR	18,4	20,6	24,3	22,8	5,4	8,5

4. NÁBOŽENSTVO A SPOLOČENSKÁ MORÁLKA

Miroslav Tížik

Jedným z nosných pilierov výskumu EVS je sledovanie religiozity a s ňou úzko spojených tém. Ako ukazujú výsledky odpovedí v prvom bloku otázok na základné hodnotové orientácie (kapitola 1), náboženstvo patrí k základným témam, ktoré odlišujú slovenskú a českú spoločnosť. Je to zároveň fenomén, ktorý vnútorne výrazne diferencuje, „štiepi“ slovenskú spoločnosť. Výskum EVS sa na náboženskú (často označovanú tiež ako religiozita) zameria aj podrobnejšie v samostatnom bloku otázok. Niektoré tematicky úzko súvisiace otázky sa nachádzali aj v ďalších častiach dotazníka (napríklad dôvera v cirkev v kapitole 8, alebo dôležitosť náboženstva pre harmonický rodinný život v kapitole 5 venovanej rodine a manželstvu). V jednotlivých vlnách EVS sa modifikoval tiež rozsah tohto bloku a čiastočne aj znenie niektorých otázok. Z tohto dôvodu a tiež pre sprehľadnenie porovnávaných výsledkov sú otázky usporiadané do troch skupín, ktoré v najzákladnejších črtách vyjadrujú šesť základných dimenzií religiozity – v podobe, v akej sú v sociológii náboženstva bežne rozlišované.

V prvej skupine sú spojené dimenzie subjektívnej sebadefinície jednotlivca vo vzťahu k náboženstvu a dimenzia základných náboženských praktík. Sledovanie sebadefinície respondenta vychádza z takých indikátorov, ako sú predovšetkým: podoba, v akej sa hlási k náboženstvu, nejakému náboženskému vyznaniu alebo k cirkvi (v súčasnosti, alebo sa hlásil v minulosti), či sa sám považuje za veriaceho a či sám vyjadruje u nás tradičnú vieru v Boha. V prípade tejto dimenzie religiozity je nutné porovnávať výsledky z výskumov EVS s presnejšími a podrobnejšími štatistickými údajmi zo sčítaní obyvateľstva v oboch krajinách, ktoré umožňujú zároveň sledovať pretrvávajúce alebo zmenu náboženského charakteru spoločností v priebehu takmer celého storočia. Štatistické zisťovania však sledujú len jediný indikátor sebadefinície jednotlivcov, ich prihlásenie sa k náboženskému vyznaniu alebo deklarovanie bez vyznania. Základné otázky sebadefinície respondenta zo sčítaní obyvateľstva a z výskumov EVS sa preto kontrolujú niekoľkými ďalšími otázkami. Kombináciou odpovedí na všetky otázky v tomto bloku je možné odkryť konkrétne podoby jedného z indikátorov náboženskosti – subjektívne deklarovanie náboženskosti. Druhá dimenzia umožňuje merať mieru praktizovania náboženstva alebo duchovných techník, predovšetkým pri sledovaní takých tradičných prejavov náboženského života, akými sú účasť na bohoslužbách alebo venovanie sa modlitbám, rozjímaniu alebo meditáciám, či prikladanie dôležitosti náboženských obrádov pri troch kľúčových rituáloch v živote človeka – pri narodení, uzatváraní manželstva a pri úmrtí.

Druhá skupina otázok zameraná na sledovanie náboženských reprezentácií, teda základných predstáv o fungovaní sveta, spája v sebe dimenziu základných obsahov náboženských predstáv, dimenziu všeobecných predstáv o svete a úlohe náboženstva v ňom a tiež dimenziu predstáv o verejnej a politickej úlohe náboženstva. Prvou dimenziou v tejto skupine sú otázky zamerané na meranie obsahov náboženských vier a predstáv. Medzi ponúknutými stimulmi sú uvedené základné prvky tradičných kresťanských predstáv – viera v Boha, v nebo, v peklo, v hriech a pod. – a zároveň sa ponúkajú na posúdenie aj stimuly umožňujúce sledovanie nekresťanských vier, ako sú napríklad viera v telepatiu, v účinnosť amuletov alebo viera v reinkarnáciu. Alternatívnym spôsobom merania pretrvávania kresťanských obsahov je sledovanie konkrétnej podoby viery či už v tradičný koncept osobného Boha, alebo skôr panteistickej viery v nejakú vyššiu silu alebo ducha. Druhým okruhom otázok sú tie, ktoré sa zameriavajú na sledovanie predstáv o fungovaní sveta a na posudzovanie existencie pravdy v náboženstve. Tieto otázky umožňujú sledovať všeobecné otázky pohľadu na svet v etických kategóriách dobra a zla, alebo hodnotenie existencie pravdy v náboženstve alebo viacerých náboženstvách. Tretím okruhom sú otázky sledujúce vzťah

respondenta k cirkvi a predstavy o verejnej úlohe náboženstva. Súčasťou tohto bloku otázok by mohla byť aj otázka sledujúca mieru dôvery v cirkev ako jednu z inštitúcií v spoločnosti; blok otázok o dôvere v inštitúcie a teda aj údaje o dôvere v cirkev je vyhodnotený v piatej časti tejto pramennej publikácie.

Tretím a záverečným blokom otázok k téme náboženstvo je batéria zameraná na súčasné etické dilemy a sledovanie, ktoré druhy sociálneho správania sú v spoločnosti viac alebo menej ospravedlniteľné. Prvou časťou sú etické otázky spojené s umelým prerušením tehotenstva, ktoré sú aj v súčasnosti jednou z kľúčových verejných tém cirkvi. Tolerovanie alebo odmietanie tohto dôležitého piliera etického učenia cirkvi umožňuje sledovať mieru, do akej má cirkev v súčasnosti so svojím učením vplyv v rôznych spoločnostiach a v rôznych sociálnych skupinách a do akej miery sa etické dilemy subjektívizujú alebo autonomizujú od vplyvu a učenia cirkvi. Tento blok otázok by v rámci výskumu EVS mohol byť rovnako prirodzenou súčasťou otázok zameraných na rodinný život, no práve pre svoj potenciál rozlišovania sekulárneho a cirkevného vedomia ľudí bol v publikácii zaradený do bloku otázok sledujúcich religiozitu respondentov. Súčasťou posledného bloku otázok je aj problematika ospravedlniteľnosti rôznych druhov konania. Časť stimulov – manželská nevera, príležitostný sex, užívanie drog, klamstvo vo vlastný prospech, homosexualita, potrat, rozvod, eutanázia, samovražda či prostitúcia (a v súčasnosti vedecké pokusy na embryách či umelé oplodnenie) – má pôvod predovšetkým v náboženskej etike, ktorá takéto akty z etických a viroúčnych dôvodov odmieta. Sekulárny charakter množstva iných stimulov v tomto bloku otázok – rozhadzovanie smetí na verejnosti, jazda pod vplyvom alkoholu, či ekonomické prehrešky – však oprávňuje vyhodnocovať tento súbor otázok samostatne, ako indikátor základných morálnych pilierov tej-ktorej spoločnosti, prípadne tej-ktorej sociálnej skupiny.

4.1. Náboženská príslušnosť a náboženská prax

Jedným z najvyužívanějších indikátorov pri meraní náboženskosti je prihlásenie sa jednotlivca k náboženstvu. Deklaratívne prejavovanie svojej príslušnosti k náboženstvu alebo cirkvi sa využíva pri meraní nielen v reprezentatívnych výskumoch, ale oveľa dlhšiu tradíciu má v pravidelných sčítaniach obyvateľstva. Sčítania obyvateľstva konajúce sa v našom geografickom prostredí každých desať rokov (s malými posunmi v zlomových rokoch politicko-spoločenských zmien) ponúkajú oveľa presnejšie údaje a umožňujú sledovať aj prihlásenie sa k menšinovým náboženským vyznaniam – oproti reprezentatívnym výskumom (ako napríklad EVS), v ktorých mnohé menšinové fenomény nie je možné zachytiť. S použitím dostupných údajov o náboženskom vyznaní v Českej republike a na Slovensku, od roku 1921 až do zatiaľ posledného sčítania v roku 2001, je možné poukázať na dve základné črty oboch spoločností – na mieru sekularizácie, teda rast počtu ľudí, ktorí sa nehlásia k žiadnemu náboženstvu a na konfesionálny charakter základov jednotlivých spoločností a ich základných kultúrnych vzorcov.

Ako vidieť z tabuľky 4.1, na začiatku existencie spoločnej Československej republiky boli, na základe podielu ľudí hlásiacich sa k náboženstvu, obe spoločnosti dominantne náboženské. Aj v Českej republike, ktorú už v tom čase považovali (a dodnes považujú) na Slovensku za spoločnosť „nevercov“, bola skupina ľudí, ktorí sa nehlásili k žiadnemu náboženstvu, početne veľmi malá (len niečo viac ako 7% obyvateľov)¹¹. Na Slovensku to bol v rovnakom čase takmer zanedbateľný počet ľudí. Až do roku posledného sčítania obyvateľstva pred nástupom štátneho socializmu, ktorý z ideologických dôvodov prestal po roku 1950 náboženské vyznanie v sčítaniach sledovať, sa tieto základné údaje o počte prihlásených nemenili.

¹¹ V prípade starších sčítaní z obdobia po vzniku Československej republiky treba brať do úvahy, že nešlo o vyjadrenie subjektívneho pocitu väzby k cirkvi, ale šlo o sledovanie tzv. „matrikových veriakov“, teda pri zapisovaní do príslušnej kolónky bolo rozhodujúce, či je občan zapísaný v matrike niektorej cirkvi. Ak chcel deklarováť, že je bez vyznania, bolo podľa inštrukcií pre sčítacích komisárov predložiť prehlásenie alebo doklad o vystúpení z cirkvi.

V roku 1950 sa dokonca v Českej republike mierne zvýšil podiel prihlásených k náboženstvu a mierne poklesol počet ľudí bez vyznania. Pri uvažovaní nad údajmi zozbieranými do roku 1950 však treba brať do úvahy aj historické súvislosti, keď sa konfesionálna štruktúra oboch spoločností menila aj v dôsledku pohybov obyvateľstva, či už v období vojny alebo odsunom Nemcov či časti maďarského obyvateľstva z Československa, či vnútornou migráciou medzi českou a slovenskou časťou spoločného štátu, najmä v období od skončenia vojny.

Tabuľka 4.1. Porovnanie vývoja podielu hlásiacich sa k náboženstvu a bez vyznania na Slovensku a v Českej republike 1921-2001

	Slovenská republika			Česká republika		
	Prihlásení k náboženstvu	Bez vyznania	Nezistené	Prihlásení k náboženstvu	Bez vyznania	Nezistené
1921	99,75	0,23	0,02	92,8	7,2	-
1930	98,53	1,47	-	92,2	7,8	-
1950	99,09	0,91	-	93,9	5,8	0,3
1991	72,8	9,7	17,4	43,8	40	16,2
2001	84	13	3	32	59	9

Zdroj: Štatistický úrad SR (ŠÚ SR), Český statistický úrad (ČSÚ).

Obe spoločnosti si boli podobné nielen z hľadiska výraznej miery deklarovanej náboženskosti, ale pomerne výrazne sa vzájomne podobali (i v roku 1950) aj z hľadiska konfesionálnej štruktúry. Ako vidieť na základe podrobnejších údajov v tabuľkách 4.2 a 4.3, v oboch spoločnostiach bola najpočetnejšia katolícka cirkev. Jej dominancia bola dokonca v čase vzniku ČSR vyššia v českej časti spoločného štátu ako na Slovensku. V roku 1950 boli už z hľadiska konfesionálnej štruktúry obe časti spoločného štátu takmer identické, keď sa k dominantnej katolíckej cirkvi v oboch častiach štátu prihlásili viac ako tri štvrtiny (76%) populácie. Výrazný rozdiel medzi oboma spoločnosťami sa však prejavil vo zvyšnej časti spoločnosti. Katolícky prvok na Slovensku posilňovali tí, čo sa hlásili ku gréckokatolíckej cirkvi, zatiaľ čo v Česku ho oslabili tí, ktorí sa hlásili k národnej československej cirkvi husitskej, ktorá vznikla po rozpade Rakúsko-Uhorska. Na Slovensku druhá najsilnejšia konfesia, evanjelická cirkev, mala v českej časti republiky svoju partnerskú cirkev oveľa menej početnú. Slabší teologický protestantský vplyv v Česku bol v čase nástupu štátno-socialistického režimu doplnený podobne veľkou skupinou ľudí bez vyznania, ktorá bola na Slovensku v tom čase takmer neexistujúcou skupinou.

Tabuľka 4.2. Vývoj náboženskej štruktúry na Slovensku v rokoch 1900 – 2001

	1900	1921	1930	1940	1950	1991	2001
Rímskokatolícka cirkev	68,26	70,9	71,61	74,12	76,2	60,43	68,9
Gréckokatolícka cirkev	7,06	6,46	6,42	6,9	6,55	3,39	4,1
Evanjelická cirkev a. v.	14,13	12,77	12,02	14,64	12,88	6,19	6,9
Reformovaná kresťanská cirkev	5,45	4,8	4,38	0,49	3,24	1,57	2,0
Izraelitské (Židovské obce)	5,06	4,53	4,1	3,26	0,22	0,02	0,04
Iné, neudané a bez vyznania	0,04	0,54	1,47	0,59	0,91	28,4	18,06

Zdroj: ŠÚ SR, Brezák (1996).

Tabuľka 4.3. Vývoj náboženskej štruktúry v Českej republike v rokoch 1950 – 2001

	1921	1930	1950	1991	2001
Rímskokatolícka cirkev	82	79	76,3	39,0	26,8
Českobratská cirkev evanjelická	2,3	2,7	4,5	2,0	1,1
Československá cirkev husitská	5,2	7,3	10,6	1,7	1,0
Iné cirkvi alebo náboženské spoločnosti	3,3	3,2	2,4	1,0	3,2
Bez vyznania	7,2	7,8	5,8	39,9	59,0
Nezistené	-	-	0,3	16,2	8,8

Zdroj: ČSÚ.

Vývoj po roku 1950 je možné podrobnejšie sledovať až po štyridsiatich rokoch, po sčítaní obyvateľstva v roku 1991, v ktorom opäť použili otázku sledujúcu vierovyznanie. Podľa týchto údajov vidieť, ako sa od nástupu socialistického režimu začali od seba obe spoločnosti výrazne odlišovať a ako proces zväčšovania rozdielov v náboženskom charaktere oboch spoločností pokračuje až do súčasnosti. Vidieť, že v českej spoločnosti je v súčasnosti – napriek faktu, že katolícka cirkev je z hľadiska deklarovanej príslušnosti spomedzi cirkví najväčšia – celkový počet ľudí bez vyznania už vyšší, ako príslušníkov všetkých konfesí a vyznaní spolu. Na Slovensku si katolícka cirkev udržala a oproti prvým porevolučným rokom aj mierne posilnila svoju pozíciu, takže sa takmer vrátila k relatívnej početnosti v populácii z roku 1950. Druhou najpočetnejšou skupinou na Slovensku sa však namiesto pôvodných evanjelikov stali ľudia bez vyznania. Zatiaľ čo sekularizácia deklarovanej príslušnosti v Českej republike prebehla vnútri všetkých cirkví a takmer vymazala pôvodne národné a protestantské cirkvi z náboženskej štruktúry spoločnosti, na Slovensku marginalizovala pôvodne pomerne početné a vplyvné protestantské cirkvi – evanjelickú a reformovanú, ktorých podiel v populácii sa zmenšil na polovicu. Pokles podielu gréckokatolíkov možno vysvetľovať okrem ich nedobrovoľného zlúčenia s pravoslávnu cirkvou na začiatku budovania štátno-socialistického režimu aj podobnými sekularizačnými trendmi, aké prebehli v iných cirkvách, no aj presunmi časti veriacich do katolíckej cirkvi, s ktorou tvorí gréckokatolícka cirkev úniu.

Posledných dvadsať rokov je však možné využívať pri skúmaní zmeny náboženskej štruktúry aj údaje z výsledkov reprezentatívnych výskumov, ktoré ponúkajú viac nástrojov na hlbšiu analýzu toho, čo vlastne znamená prihlásenie sa k náboženstvu. Až tieto údaje dokážu odkryť podstatu základných črt náboženského života v oboch spoločnostiach. Výskumný program EVS obsahoval vo všetkých troch vlnách, ktoré na Slovensku a v Česku realizovali, blok špecifických otázok zameraných práve na meranie religiozity. Aj v EVS sa zvykne využívať najzákladnejší spôsob merania náboženskosti, ktorým je sledovanie prihlásenia sa k cirkvi alebo náboženstvu. Pre potreby primeranej interpretácie výsledkov však treba upozorniť, že na Slovensku sa v každej z vln EVS použilo mierne odlišné znenie otázky na súčasné vyznanie a aj na vyznanie v minulosti. V roku 1991 položená otázka znela: „Hlásite sa k nejakému náboženskému vyznaniu?“; v roku 1999 sa otázka pýtala na hlásenie sa k niektorej cirkvi. Aby pri odpovedi nevylúčili tých, ktorí napriek odstupu od cirkvi ako inštitúcie vyznávajú nejaké náboženstvo, použila sa v roku 2008 kompromisná verzia otázky, ktorá zisťuje, či sa respondent hlási k niektorej cirkvi alebo náboženstvu (Q23). Pri porovnaní podielu ľudí, ktorí sa hlásia k nejakému náboženstvu v prieskumoch EVS a v sčítaniach vidieť, že v Českej republike sú výsledky z oboch typov meraní takmer identické a ukazujú na pokračujúci pokles počtu ľudí hlásiacich sa k náboženstvu aj po roku 1990. Na Slovensku sú údaje o podiele veriacich z prieskumov mierne nižšie ako údaje zo sčítaní obyvateľstva. Rozdiel medzi výsledkami v oboch typoch zisťovaní sa po roku 1990 na Slovensku mierne zvýšil, čo však môže byť spôsobené aj zmenami v metodike merania alebo rozdielmi v metódach reprezentatívnych prieskumov a sčítania obyvateľstva. Zároveň to však poukazuje aj na zmenu miesta náboženstva vo verejnom živote v oboch krajinách, čo naznačuje aj výrazný pokles ľudí, ktorí svoje vierovyznanie neuviedli medzi rokmi 1991 a 2001, pričom na Slovensku šlo o takmer 15% populácie. Práve prvých desať rokov po novembri 1989 bolo na Slovensku charakterizovaných výrazným vstupom cirkví do verejnej sféry, do médií, ich zasahovaním do politiky a legislatívnymi zmenami upevňujúcimi pozície cirkví v spoločnosti

(reštitučný zákon, zákon o registrácii cirkví a náboženských spoločností, Základná zmluva medzi SR a Svätou stolicou a podobne). Údaje z výskumu EVS však umožňujú sledovať aj individuálne konfesiónálne alebo náboženské zmeny v priebehu života, keďže pre tých, ktorí v čase zberu údajov nedeklarujú náboženskú príslušnosť, ponúka možnosť vyjadriť sa k svojej príslušnosti k náboženstvu v minulosti, prípadne k zmene vyznania v priebehu života (Q24). Na základe tejto otázky je vidieť, že spomedzi tých, ktorí sa v súčasnosti nehlásia k náboženstvu, je na Slovensku výrazne väčší podiel tých, ktorí sa v minulosti k náboženstvu hlásili, hoci sa tento trend medzi rokmi 1999 a 2008 znižuje rovnakým tempom ako v Českej republike.

Vo výsledkoch EVS je vidieť, že v prípade deklarovanej religiozity nejde len o otázku príslušnosti k nejakému abstraktnému kolektívnemu celku v podobe cirkvi alebo konfesie. Aj subjektívne sa v oboch krajinách a vo všetkých troch vlnách, takmer identicky veľká časť populácie, aká sa prihlásila k náboženstvu, vyjadrila, že sa považuje za veriaceho (Q28). Len v Česku, a aj to len v roku 1999, je viditeľná mierne početná prevaha veriacich nad tými, ktorí sa hlásia k náboženstvu. Otázka na subjektívne vyjadrenie svojej viery umožňuje okrem iného aj rozlíšiť tých, čo sa nepovažujú za veriacich, na skupinu neveriacich a ateistov. Výsledky odpovedí tejto otázky spochybňujú často opakovaný predsudok, že česká spoločnosť je ateistická. Ako vidieť z výsledkov, aj v roku 2008, keď je viditeľný najväčší počet deklarovaných ateistov, je ich stále menej ako polovica z tých, ktorí sa považujú za neveriacich a celkovo nedosahuje ani pätinu vzorky českej populácie. Na Slovensku je skupina tých, čo sa považujú za ateistov, štatisticky malá, neprekračuje 5% a v žiadnom z rokov neprekračuje ani len podiel tých, ktorí na otázku nevedeli odpovedať. V prípade českej spoločnosti je viditeľný úbytok nerozhodných v prospech ateistov, zatiaľ čo na Slovensku úbytok ateistov sprevádza rozšírenie skupiny tých, ktorí neodpovedali. Výsledky odpovedí na túto otázku zároveň dokresľujú podobu rastúcich rozdielov medzi slovenskou a českou spoločnosťou. Na Slovensku vidieť posilňovanie sebaidentifikácie s náboženstvom, na rozdiel od českej spoločnosti, kde je viditeľný ústup od náboženskej sebaidentifikácie.

Aký význam má náboženstvo pre ľudí, aj pre tých, ktorí sa hlásia k náboženstvu, ukazujú ďalšie otázky. Žiaľ, nie všetky umožňujú porovnávanie v priebehu celého skúmaného obdobia, niektoré zazneli len v jednej vlne EVS. Aj tieto údaje však ponúkajú možnosť dointerpretovania údajov zo základných otázok o náboženskej identite. V roku 1991 bola položená aj otázka o miere istoty v existenciu Boha (tabuľka 4.4). Odpovede na túto otázku ukazujú, že v oboch spoločnostiach existoval rozdiel medzi počtom tých, čo sa prihlásili k náboženstvu a počtom tých, ktorí veria v Boha, a to až takmer 20%, teda rovnaký počet ako tých, ktorí existenciu Boha pripúšťajú. Zatiaľ čo v Českej republike sú skupiny presvedčených a váhajúcich v tejto otázke takmer rovnaké, na Slovensku viac ako polovica respondentov a zároveň viac ako dvojnásobok z váhajúcich v Boha verí. Podrobnejšie rozanalýzovanie obsahov vier v Boha a v prvky náboženského učenia budú opísané v nasledujúcej kapitole (časť 4.2). Táto otázka však naznačuje jeden dôležitý rozdiel v smerovaní podoby religiozity na Slovensku a v Česku. K tomu sú ilustratívne odpovede na otázku (položenú len v roku 2008) zameranú na sledovanie duchovného založenia a subjektívneho záujmu o veci posvätné alebo nadprirodzené (Q34). Tu je vidieť, že zatiaľ čo v Českej republike sa početnosti tých, ktorí sa hlásia k náboženstvu a považujú sa za veriacich kryjú s podielom duchovne založených, na Slovensku je skupina duchovne založených o asi 25% menšia ako je podiel tých, čo deklarujú svoju náboženskú alebo vieru. Rovnaké výsledky ukazuje analýza aj ďalších otázok zameraných na subjektívny vzťah k náboženstvu. V otázke, aký dôležitý je Boh vo vašom živote (Q36), sú v českej spoločnosti početnosti tých, ktorí ho považujú za dôležitého, v priebehu celých 20 rokov na úrovni asi 20% a tento stabilný podiel sa zachoval aj pri pomerne rapidnom poklese veriacich v spoločnosti (v tabuľke je pôvodná, v dotazníku použitá desať stupňová škála zredukovaná na päťstupňovú). Na Slovensku zasa narástol spolu s podielom veriacich aj podiel tých, pre ktorých je Boh v živote dôležitý, no nárast dôležitosti viery v Boha je mierne vyšší, ako nárast počtu deklarujúcich veriacich. Rovnaká tendencia, s takmer identickými početnosťami v oboch krajinách, je viditeľná aj v prípade odpovedí na otázku, či náboženstvo dáva respondentovi pohodu alebo silu (Q37).

V oboch spoločnostiach je však počas celého obdobia stále asi o 5% z celkového počtu deklarovaných veriacich menej tých, ktorí vo svojej náboženskej spájakujú deklaratívnu náboženskú so sebaidentifikáciou, prežívaním dôvery v Boha a pohodu z náboženstva.

Hlbší pohľad na charakter religiozity na Slovensku a v Českej republike umožňuje analýza bloku otázok zameraných na praktické prejavy náboženského života, či už v podobe účasti na bohoslužbách, modlenia sa alebo meditovania, na základe toho, či respondent považuje za dôležité udržiavať náboženské obrady pri základných rituáloch prechodu (narodenie, sobáš, smrť), prípadne na základe toho, či človeka viedli k náboženstvu v detstve. Pri porovnaní miery deklarovanej náboženskej a toho, ako často sa respondent prakticky zúčastňuje bohoslužieb alebo náboženských obrádov (Q25) vidieť, že v oboch spoločnostiach, napriek dominancii katolíckeho vierovyznania, je praktizovanie náboženstva výrazne nižšie, ako jeho deklarovanie. (Treba upozorniť na mierne odchýlky v znení položených otázok na Slovensku. V roku 1991 otázka znela „Ako často sa zúčastňujete cirkevných obrádov (okrem svadieb, pohrebov a krstov)“, v roku 1999 a v roku 2008 sa otázka pýtala na účasť na bohoslužbách). Aj pri zrátaní všetkých tých, ktorí chodia aspoň raz mesačne do kostola, je vidieť, že na Slovensku ide len o niečo viac ako polovicu deklarovaných veriacich, v Českej republike dokonca o menej ako polovicu. Zatiaľ čo podiel tých, ktorí nikdy nechodia do kostola, sa v oboch krajinách približne kryje s podielom tých, ktorí sa nehlásia k náboženstvu, v porovnaní s množstvom veriacich je v českej spoločnosti najväčší podiel tých, ktorí idú do kostola menej často ako raz mesačne, zatiaľ čo na Slovensku je najväčšia skupina praktizujúcich tých, ktorí chodia do kostola raz týždenne. Po období koncom 90 rokov, keď začali na Slovensku ľudia častejšie chodiť do kostola, sa tento trend otočil a v roku 2008 je účasť na bohoslužbách aspoň raz mesačne v strede medzi obdobím rokov 1991 a roku 1999. V českej spoločnosti napriek výraznému poklesu deklarovaných veriacich v posledných 20 rokoch zostal podiel tých, čo idú na bohoslužby aspoň raz do mesiaca takmer rovnaký. Najrozšírenejšou medzi menšinou veriacich v Českej republike zostáva „príležitostná praktická viera“. Oveľa viac ako účasťou na bohoslužbách ľudia v oboch krajinách realizujú svoju náboženskú modlením sa alebo meditáciami (Q38). Zatiaľ čo v českej spoločnosti sa podiel praktizujúcich modlitby a meditácie približuje podielu deklarujúcich veriacich, na Slovensku je podiel menší a zároveň je väčší podiel tých, ktorí sa nikdy nemodlia alebo nemeditujú ako tých, ktorí sa neprihlásili k náboženstvu. Údaje z výskumu EVS umožňujú tiež sledovať, ako často sa respondenti modlia (Q39) a ich odpovede ukazujú na pomerne veľkú mieru zhody medzi podielom praktizujúcich účasť na bohoslužbách aspoň raz mesačne a podielom modliacich sa aspoň raz mesačne. Aj keď bola v roku 1991 otázka merajúca, ako často sa respondent modlí, položená s inak formulovanou škálou odpovedí ako v nasledujúcich dvoch vlnách (tabuľka 4.5), aj takto položená otázka naznačuje charakter rozdielu medzi praktickou religiozitou v Českej republike a na Slovensku a potvrdzuje, že trendy po roku 1999 mali svoje základy položené už skôr.

Súčasná náboženská prax býva vysvetľovaná charakterom socializácie do určitého náboženského prostredia. Už údaje z roku 1991, keď položená otázka znela, či bol respondent vychovávaný v náboženskom duchu (tabuľka 4.6), ukazuje na dôležitosť socializácie pri prenose náboženských tradícií a aj praktizovania náboženstva v dospelosti. Pred dvadsiatimi rokmi sa slovenská a česká spoločnosť odlišovali nielen podielom tých, ktorí sa prihlásili alebo neprihlásili k náboženstvu, ale aj podielom tých, ktorí kladne odpovedali na otázku, či boli vychovávaní v náboženskom duchu. V oboch spoločnostiach sa prihlásil k náboženstvu a k viere len o niekoľko percent menší podiel respondentov ako tých, ktorí uviedli, že boli vychovávaní v náboženskom duchu. Žiaľ, táto otázka sa viac neopakovala a sledovať tento vzťah možno v nasledujúcich vlnách EVS len prostredníctvom náboženskej praxe v detstve. Aj pomocou odpovedí na takto formulovanú otázku vidieť rovnaký vzťah. V jednotlivých rokoch sa teda k náboženstvu hlásilo len mierne menšie množstvo respondentov ako tých, čo uviedli, že vo veku 12 rokov chodili aspoň raz mesačne do kostola alebo na bohoslužby. Dôležitým rozdielom medzi slovenskou a českou spoločnosťou už v roku 1991 bolo, že na Slovensku mala stále výrazná väčšina praktickú skúsenosť s účasťou na náboženskom živote z detstva, zatiaľ čo v Českej republike sa to týkalo ani nie polovice populácie.

V súčasnosti sa podiel tých, ktorí mali aspoň raz mesačne skúsenosť s náboženskou praxou, znížil len na pätinu populácie.

Trend postupného vzdľaľovania sa oboch krajín v oblasti kultúry náboženského života je viditeľný aj v posudzovaní dôležitosti náboženských obradov pri troch základných životných rituáloch – narodení (Q27A), sobáši (Q27B) a úmrtí (Q27C). Aj pri posudzovaní týchto otázok sa v Českej republike ukázala znižujúca sa dôležitosť náboženstva pri takýchto rituáloch, zatiaľ čo na Slovensku sa ich dôležitosť takmer vôbec nezmenila. Všetky tri sú dôležité pre tri štvrtiny populácie, a to sa nemení počas celého sledovaného obdobia. Treba podotknúť, že v Českej republike ešte v roku 1991 náboženstvo považovali za dôležité tesnou nadpolovičnou väčšinou populácie len v prípade obradov pri úmrtí. Aj v súčasnosti je náboženstvo najviac spájané s udalosťou úmrtia, no už len v prípade neceljej tretiny opýtaných. S náboženskou praxou súvisí aj vzťah človeka k inštitúciám, ktoré mu môžu, aj prostredníctvom organizovaných obradov, umožniť kontakt s Bohom alebo nadprirodzenom, prípadne realizovať jeho duchovný život. Aj keď je takáto otázka rôzne interpretovateľná a vyžadovala by si podrobnejšie analýzy, na základe prehľadu prvotných údajov vidieť zaujímavý paradox rozdielov medzi slovenskou a českou spoločnosťou. Individualistický koncept náboženského života spájaný s predstavou, že respondent má vlastný spôsob ako komunikovať s vyššou silou aj bez pomoci cirkvi alebo obradov (Q33), považuje na Slovensku praktizujúcom a vyznávajúcom náboženstvo za viac alebo menej pravdivý len asi 37%, zatiaľ čo v Českej republike, kde sa v súčasnosti k náboženstvu hlási len štvrtina populácie, sa rovnaké množstvo prihlásilo aj k takejto individualizovanej a deinštitucionalizovanej viere.

Tabuľková príloha kapitole 4.1.

Q23 Príslušnosť k cirkvi alebo náboženstvu

		(Q23) Hlásite sa k niektorej cirkvi alebo náboženstvu?		
		Áno	Nie	Nevie a neodpovedal
1991	ČR	40,3	59,4	0,3
	SR	71,6	28,1	0,4
1999	ČR	33,2	66,7	0,1
	SR	76,8	23,2	0
2008	ČR	26,2	71	2,9
	SR	75,3	24,1	0,6

Q24 Príslušnosť k cirkvi alebo náboženstvu v minulosti

		(Q24) Hlásili ste sa niekedy v minulosti k nejakej cirkvi alebo náboženstvu?		
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	14,4	85,6	0
	SR	26	74	0
2008	ČR	5,9	86,8	7,3
	SR	15,3	80,7	4,1

Q28 Sebadefinícia veriaceho / ateistu

		(Q28) Bez ohľadu na to, či chodíte do kostola alebo nie, považujete sa za...			
		Veriaci človek	Neveriaci človek	Presvedčený ateista	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	38,5	46,5	4,8	10,2
	SR	69,0	16,0	3,4	11,6
1999	ČR	40,5	45,5	7,8	6,2
	SR	76,7	13,3	4,1	5,9
2008	ČR	28,3	46	17,4	8,4
	SR	74	14,3	2,8	8,8

Tabuľka 4.4. Ak teraz zhrnieme vaše presvedčenie, vyberte, prosím, ktorá odpoveď je vám najbližšia

EVS 1991	V Boha verím	Pripúšťam existenciu Boha	Neverím	Nevie + neodpovedal
ČR	23,5	20,3	47,9	8,3
SR	52	18	19,3	10,7

Q34 Miera duchovného založenia, záujem o veci posvätné, či nadprirodzené

		(Q34) Bez ohľadu na to, či sa považujete za veriaceho človeka alebo nie, do akej miery ste podľa vás duchovne založený, teda ako veľmi sa zaujímate o veci posvätné či nadprirodzené?				
		Veľmi sa zaujímam	Skôr sa zaujímam	Skôr sa nezaujímam	Vôbec sa nezaujímam	Nevie + neodpovedal
EVS 2008						
ČR		7,2	22,6	24,0	42,1	4,0
SR		12,9	36,0	26,7	20,4	3,9

Q36 Dôležitosť Boha v živote

		(Q36) Aký dôležitý je Boh vo vašom živote?					
		1 – vôbec nie je dôležitý	2	3	4	5 – veľmi dôležitý	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	53,6	9,2	13,2	8,5	13,1	2,4
	SR	25,2	8,3	17,6	10,9	34,8	3,1
1999	ČR	51	10,5	16	8,6	11	3
	SR	17,6	6,6	16,3	16,4	39	4,1
2008	ČR	48,9	9,6	11,3	10,2	11	9
	SR	17,6	5,3	15,5	18,4	35,8	7,4

Q37 Pohoda a sila z náboženstva

		(Q37) Myslíte si, že náboženstvo vám dáva pohodu a silu alebo nie?			
		Áno	Nie	Nevie	Neodpovedal
1991	ČR	24,9	65,1	9,7	0,3
	SR	46,1	39,5	14,2	0,2
1999	ČR	24,1	69,9	4,6	1,4
	SR	54,6	31	14,4	0
2008	ČR	21,2	68	5,2	5,5
	SR	59,4	27,6	8,6	4,4

Q25 Frekvencia návštev bohoslužieb

		(Q25) Ak nepočítate svadby, pohreby a krsty, asi ako často sa v súčasnosti zúčastňujete bohoslužieb?							
		Častejšie ako raz za týždeň	Raz za týždeň	Raz za mesiac	Iba v osobitné sviatky	Raz za rok	Menej často	Nikdy, prakticky nikdy	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	2,2	6,6	3,6	17,3	6	11,3	-	53
	SR	10,6	21,7	8,8	16,2	5,1	10,8	26,6	0,2
1999	ČR	1,8	5,1	4,7	13,4	9,1	8,1	57,3	0,5
	SR	14,7	25,8	9,2	14,2	3,2	9,6	23,1	0,3
2008	ČR	3	5,3	3,3	7,8	6,8	13,6	56,2	3,9
	SR	8,7	25,6	8,9	14,2	4,2	10,7	26,2	1,4

Q38 Venovanie sa modlitbám, meditovaniu, rozjímaniu

		(Q38) Venujete sa niekedy modlitbám, meditovaniu, rozjímaniu alebo niečomu podobnému?		
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	33,5	64,2	2,2
	SR	60,1	37,6	2,3
1999	ČR	36,5	61,4	2,1
	SR	64,9	32,9	2,3
2008	ČR	25,1	66,1	2,6
	SR	59,1	35,8	5,1

Tabuľka 4.5 Modlitby okrem bohoslužieb

EVS 1991	Ako často sa modlíte k Bohu okrem účasti na bohoslužbách? Mohli by ste povedať, že...					
	Často	Niekedy	Zriedkavo	Iba v ťažkých chvíľach	Nikdy	Nevie + neodpovedal
ČR	4,3	3,6	2	4	21,4	63,9
SR	32,5	15,3	13,7	8,7	26,9	2,9

Q39 Frekvencia modlenia sa

		Q39 Ako často sa modlíte k Bohu okrem účasti na bohoslužbách? Mohli by ste odpovedať, že							
		Každý deň	Častejšie ako raz za týždeň	Raz za týždeň	Aspoň raz za mesiac	Niekoľkokrát do roka	Menej často	Nikdy	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	9,9	4,4	3	3,8	6,1	10	61,3	1,5
	SR	33,4	15,6	4,5	5,4	6,3	12	21,1	1,8
2008	ČR	7,4	4,8	3,9	3,1	3,5	10,7	60,2	6,3
	SR	31,2	12,7	7,4	5,6	3,4	11,1	23,2	5,3

Tabuľka 4.6. Boli ste doma vychovávaný v náboženskom duchu?

EVS 1991	Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
ČR	46,6	53,4	0
SR	79,3	20,4	0,3

Q26 Frekvencia návštev bohoslužieb v 12 rokoch

		(Q26) Ak nepočítate svadby, pohreby a krsty, ako často ste sa zúčastňovali bohoslužieb, keď ste mali asi tak 12 rokov?							
		Častejšie ako raz za týždeň	Raz za týždeň	Raz za mesiac	Iba v osobitné sviatky	Raz za rok	Menej často	Nikdy, prakticky nikdy	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	4,4	23,8	8,1	10,1	5	5,3	42,5	0,9
	SR	22,3	40,1	7,7	6,7	2,8	5,2	13,6	1,6
2008	ČR	3,2	12,9	3,9	6,9	4,9	12,6	51,8	3,7
	SR	15,6	40	6,6	7,4	1,4	8	18	2,9

Q27A-Q27C Dôležitosť náboženských obradov pri vybraných udalostiach

		(Q27A) Narodenie		
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	44,9	46,7	8,5
	SR	77,2	16	6,8
1999	ČR	38,3	53,6	8,1
	SR	77,2	16,3	6,5
2008	ČR	30,1	54	15,9
	SR	75,9	17,3	6,8

		(Q27B) Sobáš		
		Áno	Nie	Nevie +neodpovedal
1991	ČR	43,7	48,4	7,9
	SR	73,8	19,3	7
1999	ČR	37,3	55,3	7,4
	SR	74,7	18,3	7
2008	ČR	28	56,1	15,9
	SR	72,8	20	7,2

		(Q27C) Úmrtie		
		Áno	Nie	Nevie +neodpovedal
1991	ČR	52,5	39,1	8,5
	SR	79,4	14,2	6,4
1999	ČR	46,2	45,5	8,3
	SR	78,2	14,2	7,6
2008	ČR	32,5	51,3	16,2
	SR	75,2	17,4	7,4

Q33 Miera súhlasu s tvrdením o vlastnom spôsobe komunikácie s Bohom, vyššou silou

		(Q33) Mám svoj spôsob ako komunikovať s Bohom alebo vyššou silou aj bez pomoci cirkvi a náboženských obradov.				
EVS 2008	Vôbec nie pravdivé	2	3	4	Veľmi pravdivé	Nevie + neodpovedal
ČR	31,9	8,6	14,3	10,4	13,1	21,6
SR	18,9	8,1	18,6	16	21	9,7

4.2. Obsahy náboženských vier a verejná úloha náboženstva

Jednou zo základných téz teórie sekularizácie je tvrdenie o postupnom znižovaní náboženských obsahov vo vedomí ľudí a znižujúca sa znalosť základných prvkov náboženských učení. Z výsledkov výskumu EVS je vidieť, ako sa rozdiely v praktickej a deklaratívnej religiozite medzi slovenskou a českou spoločnosťou prejavujú aj v miere, do akej sa v každej z nich uchovávali či už tradičné obsahy kresťanstva, prípadne náboženské predstavy spájané s alternatívnou či ľudovou religiozitou. V prípade tradičných kresťanských obsahov bola sledovaná viera v Boha (Q30A), posmrtný život (Q30B), peklo (Q30C), nebo (Q30D) a hriech (Q30E). V roku 1991 bola použitá širšia paleta otázok na sledovanie tradičných prvkov kresťanského učenia (tabuľka 4.8) – viera v existenciu duše, v diabla, vo zmŕtvychvstanie, v Ježiša Krista a v Ducha Svätého. Spomedzi alternatívnych alebo ľudových náboženských predstáv sa do dotazníkov EVS dostali zo širokej škály len niektoré – viera v telepatiu (Q30F), viera v reinkarnáciu (prevteľovanie duší) (Q31) a viera v to, že predmet pre šťastie alebo talizman môže pomôcť (Q40). K tomuto bloku otázok je možné priradiť a vyhodnotiť ešte aj otázku, v akú podobu Boha, ak vôbec, ľudia veria (Q32); v osobného Boha (vo výskume EVS 1999 bola použitá len možnosť Boh ako osoba, zatiaľ čo v roku 1991 len možnosť osobný Boh), v ducha alebo nejakú životnú silu, prípadne neveria ani v existenciu Boha, ani nejakej životnej sily alebo ducha.

V prípade všetkých týchto otázok treba upozorniť, že pri každom z uvedených stimulov mala veľká časť respondentov, a to v oboch republikách, problém, jednoznačne na ne odpovedať. Na Slovensku bol dokonca podiel nerozhodných alebo neodpovedajúcich takmer pri všetkých týchto stimuloch vyšší ako v Česku. Ako je vidieť, v priebehu dvadsiatich rokov sa práve podiel nerozhodných znižoval. Pôvodne nerozhodní sa však nepresunuli ani do skupiny veriacich v jednotlivé predstavy, ani medzi odmietajúcich takéto viery. Skôr by sa dalo povedať, že pod vplyvom intenzívnych verejných diskusií, často s podporou cirkvi, sa dokázali respondenti postupne jednoznačnejšie zaradiť a ujasniť si základné obsahy svojej viery. V Českej republike sa zasa pri mnohých stimuloch ukázal práve opačný trend. Podiel nerozhodných a neodpovedajúcich priebežne rástol, a to najmä pri takých stimuloch, akými sú viera v Boha, posmrtný život, peklo, nebo či hriech, teda v kresťanských vierach. Rozdiely medzi krajinami sa prejavili najmä v podiele tých, ktorí v jednotlivé predstavy veria. Na Slovensku nadpolovičná väčšina opýtaných deklarovala v roku 2008 viery v základné prvky kresťanskej náuky – vieru v Boha, hriech a posmrtný život. Aj v roku 1991 to boli viery v Ježiša Krista a v Ducha svätého prijímané viac ako polovicou respondentov. V Českej republike len vieru v hriech, a aj to len v roku 1991 a 1999, a nekresťanskú vieru v telepatiu v rokoch 1999 a 2008, podporila viac ako polovica opýtaných. Z tohto základného porovnania vidieť, že v Česku nie je problém, že by ľudia neverili, len viac veria v nekresťanské alebo všeobecnejšie definované viery, ako je to na Slovensku. Zároveň vidieť, že otázka viery v Boha zodpovedá už skôr opísanej úrovni viery v Boha skúmanej alternatívnym spôsobom a aj trend vývoja rozšírenosti tejto viery kopíruje vývoj v podiele tých, ktorí sami seba považujú za veriacich ľudí. Viera v Boha má však viacero podôb, čo vidieť na príklade odpovedí na otázku, v akú podobu Boha respondent verí, ak vôbec verí. V prípade Slovenska sa podiel tých, ktorí vyjadrujú vieru v Boha rozdelil na tých, ktorí veria v osobného Boha a tých, ktorí veria v niečo ako ducha alebo v životnú silu. Po ústupe od konceptu osobného Boha v prospech viery v nejakú životnú silu sa v roku 2008 ukázala ako silnejšia viera v kresťanský koncept osobného Boha. Na rozdiel od Českej republiky, kde sa k jednej alebo druhej podobe viery prihlásilo nielenže viac respondentov, ako bolo tých, čo deklarovali vieru v Boha, ale navyše absolútna väčšina z tých, čo deklarovali nejakú podobu viery, sa vyjadrila v zmysle, že verí v niečo ako ducha alebo v životnú silu. Opäť vidieť, že základným rozdielom medzi religiozitou oboch krajín je najmä podoba vier, kde Slovensko ukazuje výraznejšie pretrvávajúce tradície spájaných s kresťanstvom, na rozdiel od Českej republiky, kde práve meranie kresťanskosti môže viesť k nepresnému záveru, že ide o ateistickú krajinu. Presnejšie je, ako ukazujú aj tieto výsledky, hovoriť o krajine s rozšírenou individualistickou

a nekresťanskou vierou. Potvrdzujú to aj údaje o rozšírenosti viery v maskotov a talizmany, prípadne aj ich vlastníctvo, kde sa práve v Českej republike preukázal nárast podielu tých, ktorí zdieľajú takúto vieru, na úroveň vyššiu od podielu takto veriacich na Slovensku.

Druhým okruhom zameraných na obsahy predstáv o svete sú otázky o rozlišovaní dobra a zla (Q22) a otázka o existencii pravdy v náboženstve alebo v náboženstvách všeobecne (Q35). V prípade sledovania vývoja názorov na jednoznačnú, prípadne nejednoznačnú možnosť rozlišovať dobro a zlo však vzniká problém pri porovnávaní výsledkov jednotlivých vln EVS, keďže v roku 2008, na rozdiel od predchádzajúcich rokov, bola použitá možnosť troch druhov odpovedí.

Tabuľka 4.7. Znenie otázky na rozlišovanie dobra a zla v rôznych vlnách EVS

a	EVS 1999 a EVS 1991: <i>Uvádzame dve tvrdenia, ktoré ľudia niekedy vyslovujú, keď hovoria o dobre a zle. Ktoré z nich je bližšie Vášmu osobnému názoru? Tvrdenie A Na rozlíšenie dobra od zla existujú celkom jasné pravidlá. Bez ohľadu na okolnosti platia vždy a pre každého. Tvrdenie B Na rozlíšenie dobra od zla nikdy nemôžu existovať celkom jasné pravidlá. Čo je dobré a čo je zlé úplne závisí od doby a okolností.</i> 1 súhlasím s tvrdením A, 2 súhlasím s tvrdením B, 3 nesúhlasím ani s jedným tvrdením
b	EVS 2008: Teraz vám položíme niekoľko otázok o zmysle života. Tu sú tri tvrdenia, ktoré ľudia niekedy uvádzajú, keď hovoria o dobre a zle. Ktoré z nich je bližšie Vášmu osobnému názoru? A: Na rozlíšenie dobra a zla existujú úplne jasné pravidlá. Platia vždy a pre každého bez ohľadu na okolnosti, B: Na rozlíšenie dobra a zla existujú úplne jasné pravidlá. Za určitých okolností sa však dá nedodržanie týchto pravidiel ospravedlniť. C: Nikdy neexistujú úplne jasné kritériá na rozlíšenie dobra a zla. Čo je dobro a čo zlo úplne závisí od doby a okolností
c	V Českej republike bola v roku 2008 použitá mierne odlišná formulácia, namiesto slova pravidlá použili slovo hľadisko: A. Existujú naprosto jasná hľadiska k určeniu toho, čo je dobro a čo zlo. To platí vždy pro každého, bez ohľadu na okolnosti

Pri transformácii výsledkov do jednotnej podoby, napriek istému riziku skreslenia výsledkov, je vidieť posilňovanie názoru, že existujú jednoznačné pravidlá na rozlišovanie dobra a zla bez ohľadu na okolnosti. Posilnenie podpory tohto názoru sa prejavuje v oboch krajinách, hoci ide o stále menšinový názor s relativistickejšou predstavou, že neexistujú jasné pravidlá na rozlišovanie dobra a zla. Pôvodne v absolútnej väčšine rozšírený relativistický postoj je v súčasnosti síce najrozšírenejší, no podporuje ho už len niečo vyše tretiny respondentov. Vloženie strednej, len čiastočne relativistickej možnosti odpovede, že jasné pravidlá rozlišovania dobra a zla možno za istých okolností porušiť spôsobilo, že sa k tomuto tvrdeniu priklonila v roku 2008 v oboch spoločnostiach (no viac v Českej republike) pomerne veľká skupina respondentov (takmer tretina opýtaných). V otázke na existenciu pravdy v náboženstve (Q35) zasa vidieť odstup českej verejnosti od témy náboženstva, keďže viac ako polovica respondentov na túto otázku buď neodpovedala, alebo pravdivosť nepriznala žiadnemu náboženstvu. Na Slovensku presne naopak, takmer polovica opýtaných vyjadrila ortodoxné alebo čiastočne exkluzivistické stanovisko, že pravda existuje len v jedinom náboženstve, prípadne, že aj iné náboženstvá obsahujú nejaké základné pravdy. Skupina odmietajúcich pravdu v náboženstve bola v podstate najmenšou, len 11,5% opýtaných.

Doplnková otázka na základné otázky ľudskej existencie, akými sú problém života a smrti (ako často, ak vôbec, uvažujete o zmysle svojho života – tabuľka 4.9, ako často premýšľate nad smrťou – tabuľka 4.10) ukazuje, že pri takto nenábožensky položenej otázke neexistoval v roku 1991 medzi oboma krajinami v podstate výrazný rozdiel. V oboch nad zmyslom života aspoň občas premýšľala asi trojštvrťinová časť spoločnosti, nad smrťou viac ako tretina.

Výraznejšie rozdiely medzi oboma spoločnosťami postupne rástli vo vzťahu k cirkvi ako inštitúcii a k verejnej úlohe náboženstva. Pri bloku otázok na to, či cirkvi odpovedajú na rôzne problémy (Q29A-Q29D) sa ukazuje, že rozdiely medzi českou a slovenskou spoločnosťou existujúce už v roku 1991 sa do roku 2008 ešte výraznejšie prehĺbili. V jednotlivých vlnách bola na Slovensku kladená vždy mierne odlišne znejúca hlavná alebo parciálna otázka. V roku 1991: Myslíte si, že Vaša cirkev dáva primeranú odpoveď na...“ a variant D mal mierne odlišne formulovaný stimul: „dnešné sociálne potreby u nás“ ako v EVS 1999, kde znel: „sociálne problémy, ktoré v súčasnosti trápia Slovensko“. V roku 2008 znela otázka Myslíte si, že vaša cirkev, vaše náboženské spoločenstvo dáva primeranú odpoveď na... Respondentov, ktorí sa nehlásia k žiadnemu náboženstvu, sa pýtajte: Ak o tom uvažujete všeobecne, myslíte si, že cirkvi na Slovensku dávajú primeranú odpoveď na... a stimul: „Cirkvi odpovedajú na: sociálne problémy Slovenska“.

Na Slovensku, po čiastočnom zvýšení oceňovania významu cirkvi v roku 1999, pretrvávajú ako najrozšírenejší názor, že cirkvi odpovedajú na duchovné problémy ľudí (Q29C) (69%); na druhom mieste, že odpovedajú na morálne potreby jednotlivca (Q29A); na treťom, že riešia problémy rodinného života (Q29B) a na poslednom mieste, že pomáhajú riešiť sociálne problémy na Slovensku v súčasnosti (Q29D) (to však deklaruje už len asi štvrtina opýtaných). V Českej republike je poradie podpory jednotlivým názorom identické, len s tým rozdielom, že oceňovanie úlohy cirkvi výraznejšie pokleslo a pohybuje sa na úrovni 37% pre odpoveď duchovné potreby, po len 13% v prípade riešenia sociálnych problémov v spoločnosti.

Napriek zjavnému rozdielu medzi základnými náboženskými orientáciami obyvateľov Slovenska a Českej republiky si obe spoločnosti uchovávajú niektoré základné spoločné znaky, napríklad pretrvávajúce nedôvery v prienik náboženstva do verejného života a politiky. V otázkach, či sa neveriaci politici hodia na verejné funkcie (Q41A), prevažovali v oboch spoločnostiach v rokoch 1999 a 2008 názory odmietajúce takúto predstavu a odmietanie na Slovensku sa dokonca aj mierne zvýšilo. Pri výroku, že cirkev nemá ovplyvňovať vládu (Q41B), síce v oboch spoločnostiach poklesol podiel súhlasných odpovedí, no stále je to názor nadpolovičnej väčšiny respondentov. V roku 1999 sa podobne vysoká a dominantná miera odmietania (nad 70%) prejavila v názore, že cirkev by nemala ovplyvňovať voľby (tabuľka 4.12).

Celkovo možno zhrnúť, že v oblasti základných náboženských predstáv a postojov voči verejnej úlohe náboženstva sa slovenská a česká spoločnosť odlišujú predovšetkým vo vzťahu k tradičným náboženským predstavám spojenými s kresťanstvom, ktoré na Slovensku pretrvávajú, zatiaľ čo česká spoločnosť v prípade ľudí prejavujúcich nejakú formu viery vykazuje predovšetkým príklon k nekresťanským a individualizovaným formám viery. Vo vzťahu k verejnej úlohe náboženstva vidieť, že v oboch spoločnostiach pretrvávajúca väčšinová nedôvera v zasahovanie cirkvi do verejného života a v prípade posudzovania výsledkov pôsobenia cirkvi sa v oboch spoločnostiach prejavuje tendencia vidieť možnosti cirkvi najmä v sfére duchovnej a morálnej pomoci, menej už v oblasti rodinného života a najmenej v otázkach riešenia sociálnych problémov. V týchto otázkach sú rozdiely skôr len v menšej intenzite podpory pri posudzovaní úlohy cirkvi verejnosťou v Českej republike.

Tabuľková príloha ku kapitole 4.2.

Q30A-Q30F Viera v základné prvky kresťanskej náuky

V čo z nasledujúceho zoznamu veríte? Viera v:

		(Q30A) Boha			(Q30B) Posmrtný život		
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal	Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	31,9	55	13	18,9	64,4	16,7
	SR	63,6	23,2	13,3	41,2	38,8	20
1999	ČR	33,2	52,1	14,7	29,6	52,9	17,5
	SR	75,9	15,7	8,4	56,9	26,3	16,8
2008	ČR	27,5	51,6	20,9	22,6	54,4	23
	SR	74,8	17	8,2	54,9	32,1	12,9

		(Q30C) Peklo			(Q30D) Nebo		
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal	Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	10,1	77	12,9	20,3	66,1	13,6
	SR	27,1	57	15,8	39,4	44	16,6
1999	ČR	11,4	75,3	13,3	17,7	68,2	14,2
	SR	36,8	43,1	20,1	44,6	36,3	19,1
2008	ČR	14,1	66,3	19,6	17,6	63,1	19,3
	SR	38	46,3	15,7	45,6	39,4	15

		(Q30E) Hriech			(Q30F) Telepatiu		
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal	Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	51,4	40,5	8	-	-	-
	SR	59,9	28,5	11,5	-	-	-
1999	ČR	53,1	37,3	9,6	60,9	22,6	16,5
	SR	67,2	21,6	11,1	34,5	30,6	35,5
2008	ČR	36,6	46,7	16,7	60,9	22,6	16,5
	SR	60,5	28,5	11	29,8	50,6	19,6

Tabuľka 4.8.

		V existenciu duše			V diabla		
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal	Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	29,3	55	15,7	11,5	76,2	12,3
	SR	47,5	34,2	18,4	25,9	59,1	14,6
		V zmŕtvychvstanie			V existenciu Ježiša Krista		
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal	Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	15,3	71	13,7	34	53,4	12,5
	SR	38,5	44	17,1	57	18,9	24,2
		Ducha Svätého					
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal			
1991	ČR	25,3	59,4	15,3			
	SR	59	28,5	12,5			

Q31 Veríte v nekresťanské koncepty a fenomény

		(Q31) Veríte v reinkarnáciu – prevtel'ovanie duší, teda že sa opäť narodíme na tento svet		
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	9,1	72,7	18,2
	SR	15,8	60,9	23,2
1999	ČR	19	63,4	17,6
	SR	15,1	61,4	23,5
2008	ČR	13,1	71,1	15,8
	SR	13,3	72,2	14,6

Q40 Viera v maskota, talizman alebo predmety pre šťastie

		(Q40) Veríte, že predmet pre šťastie, maskot alebo talizman vás môže ochrániť alebo vám pomôcť?					
		1 – určite nie	2	3	4	5 – určite áno	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	52	12,8	17,2	9,5	5,7	2,8
	SR	49,6	13,8	12,2	7,6	8,4	8,5
2008	ČR	39,9	12,8	18,3	14,7	10,5	3,8
	SR	43,4	10,4	15,2	9,5	8	13,5

Tabuľka 4.9. Máte nejaký predmet pre šťastie, ako je maskot alebo talizman?

1999	Áno	nie	Nevie + neodpovedal
ČR	34,7	64,5	0,8
SR	23,7	74,8	1,4

Q32 Podoba viery - Ktoré z nasledujúcich tvrdení je najbližšie tomu, v čo veríte?

		(Q32) Podoba viery: Boh/duch/životná sila/neviera				
		Existuje Boh ako Osoba, osobný Boh	Existuje niečo ako duch alebo životná sila	Neviem, čo si mám o tom myslieť	Nemyslím si, že existuje niečo ako duch, Boh alebo životná sila	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	11,6	35,6	25,3	22	5,5
	SR	33,4	25,6	19,1	14,6	0
1999	ČR	6,3	48,6	20,3	21,5	3,3
	SR	33,8	39,1	13,2	9,9	4,1
2008	ČR	9,9	25,2	21,4	32,2	11,4
	SR	38,8	29,1	11,8	12,4	8

Q22 Rozlišovanie dobra a zla

		(Q22) Tu sú tri tvrdenia, ktoré ľudia niekedy uvádzajú, keď hovoria o dobre a zle. Ktoré z nich je bližšie Vášmu osobnému názoru?			
Zjednodušené znenie odpovedí je prispôbené zneniu z EVS 2008		A: Jasné pravidlá na rozlíšenie dobra a zla platia vždy a pre každého, bez ohľadu na okolnosti	B: Jasné pravidlá na rozlíšenie dobra a zla platia, no za určitých okolností ich možno porušiť ¹²	C: Neexistujú jasné pravidlá rozlišovania dobra a zla, ale závisia od doby a okolností	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	16	5,4	74,2	4,4
	SR	23,8	6,4	62,6	7,2
1999	ČR	22,9	6,2	68,3	2,6
	SR	34,7	9,0	51,6	4,7
2008	ČR	24	32,1	35,3	7,7
	SR	29,7	23	39,9	7,4

Q35 Pravda v náboženstve

		(Q35) Pravda v náboženstve: Jediné/viacere obsahujú pravdy				
		Existuje iba jediné pravdivé náboženstvo	Existuje iba jedno pravdivé náboženstvo, ale ostatné tiež obsahujú niektoré základné pravdy	Neexistuje jediné pravdivé náboženstvo, ale všetky veľké svetové náboženstvá obsahujú niektoré základné pravdy	Žiadne z veľkých náboženstiev neponúka nijaké pravdy	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	7,2	11,3	27,0	31,5	23,1
	SR	15,7	31,7	25,6	11,5	15,5

Tabuľka 4.10. Ako často ak vôbec, uvažujete o zmysle svojho života?

		Premýšľanie o zmysle života				
		Často	Občas	Málokedy	Nikdy	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	30,4	45,1	17,6	5,8	1
	SR	34,4	40,5	18,5	5,4	1,3

Tabuľka 4.11. Myslíte niekedy na smrť? Mohli by ste povedať, že...

		Premýšľanie nad smrťou				
		Často	Občas	Málokedy	Nikdy	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	7,8	27,6	33,4	30,2	0,9
	SR	12,7	29,2	28,7	27,5	1,9

¹² Údaje v tabuľke za roky 1991 a 1999 sú transformované z iných stimulov.

Q29A-Q29D Schopnosť cirkví dávať odpovede na vybrané problémy

(Otázka sa týkala cirkvi, ku ktorej sa respondent hlási. V prípade respondentov, ktorí sa nehlásia k žiadnemu náboženstvu sa otázka pýtala na "cirkvi na Slovensku / v Českej republike")

		(Q29A) Cirkvi odpovedajú na: Morálne problémy a potreby jednotlivca			(Q29B) Cirkvi odpovedajú na: Problémy rodinného života		
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal	Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	30,9	15,5	53,6	28,1	20,5	51,3
	SR	47,1	26,8	26,1	46	32,3	21,1
1999	ČR	28,8	52,6	18,7	24,7	56,4	19
	SR	55,2	25,5	19,2	52,9	29,8	17,3
2008	ČR	24	55,1	20,9	18,7	60,8	20,4
	SR	51,5	35,5	13	45,9	41,7	12,4

		(Q29C) Cirkvi odpovedajú na: Duchovné potreby ľudí			(Q29D) Cirkvi odpovedajú na: Súčasnú sociálnu situáciu na Slovensku		
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal	Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	39,2	9,7	51,1	16	26,9	57
	SR	62,4	16,9	20,7	22,4	49,3	28,3
1999	ČR	56,1	25,5	18,3	12,5	68,1	19,4
	SR	71,4	14,3	14,2	22	51,3	26,7
2008	ČR	36,8	42	21,1	13,4	65,4	21,2
	SR	69,3	21,1	9,6	26,4	57,6	16

Q41A-Q41B Názory na vzťah politiky, náboženstva a cirkvi

		(Q41A) Neveriaci politici sa nehodia pre verejné funkcie					
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím, ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	2,5	3,5	13,3	56,2	21,7	2,9
	SR	8,7	12,7	24,3	24,3	26,2	3,8
2008	ČR	3,1	6,7	17,9	37,7	26,9	7,6
	SR	2,6	9	22,7	21,8	36	7,9

		(Q41B) Cirkev nemá ovplyvňovať vládu?					
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím, ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	28,1	43,7	13	9,3	2,9	2,9
	SR	39,2	28,2	14	10,1	4	4,5
2008	ČR	26,5	23,1	20,6	15,4	6,9	7,6
	SR	34,6	20,7	23,4	9,5	4,6	7,2

Tabuľka 4.12. Cirkev nemá ovplyvňovať voľby?

		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím, ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	30,6	47,8	9	7,8	2,2	2,7
	SR	47,8	24,6	10,6	8,3	6,2	2,5

4.3. Etická a morálna stránka spoločenského života

V základoch etiky aj súčasných moderných a do veľkej miery sekularizovaných spoločností sú stále prvky vychádzajúce z pôvodne náboženských, predovšetkým kresťanských tradícií. Vo výskume EVS je možné využiť na sledovanie etických a morálnych profilov súčasných spoločností dva bloky otázok. Prvým, blízkym aj téme rodinného života, sú otázky na schvaľovanie interrupcií v istých situáciách, keď sa žena alebo rodičia rozhodujú o ponechaní si dieťaťa, druhým blokom sú otázky sledujúce, ktoré typy konania nie sú v spoločnosti ospravedlniteľné. Podobne ako v prípade interrupcií, aj v prípade viacerých druhov konania ponúknutých na posúdenie respondentom ide o problémy, ktoré za svoju agendu považuje aj cirkev. Odsudzovaním, prípadne poukazovaním na neprípustnosť takýchto prejavov zároveň formuje hranice prípustného, želaného a odsúdeniahodného v rámci hodnôt širšej spoločnosti. S rastúcou rozdielnosťou v miere religiozity slovenskej a českej spoločnosti a s ohľadom na rozdielne pozície cirkví v oboch spoločnostiach v priebehu posledného dvadsaťročia je možné pozorovať aj meniace sa tolerovanie rôznych druhov konania.

Čo sa týka schvaľovania interrupcií za istých konkrétnych okolností, ukazuje sa, že v prípade dvoch situácií ponúknutých na posúdenie vo všetkých troch vlnách EVS nastáva pokles tolerance voči interrupciám na Slovensku, pri súčasnom miernom raste schvaľovania interrupcie v Českej republike (v prípade, ak tehotná žena nie je vydatá, alebo manželia už nechcú ďalšie deti). Zatiaľ čo na Slovensku sa v prípade situácie, že matka nie je vydatá (Q53), tolerancia v roku 1999 zvýšila a potom opäť vrátila na pôvodnú úroveň, podiel schvaľujúcich interrupciu v druhej situácii, teda v prípade, ak manželia už nechcú ďalšie deti (Q53B), neustále klesal. Pri pohľade na údaje z roku 1991 však vidieť, že šlo práve o tie situácie, ktoré boli, spomedzi viacerých možných situácií, v ktorých môže byť zvažovaná možnosť interrupcie, tolerované v oboch republikách v najnižšej miere (tabuľka 4.13). Pred dvadsiatimi rokmi, napriek mierne vyššej miere schvaľovania interrupcií v Českej republike, si boli obe spoločnosti dosť podobné a vo vážnych situáciách, v ktorých sa rodičia alebo matky ocitli, vykazovali voči interrupciám všeobecne vysokú mieru tolerance. Možno len predpokladať, že pri rastúcich rozdieloch medzi hodnotovými profilmi oboch spoločností by sa aj v prípade iných situácií tolerancia interrupcií na Slovensku oslabil.

Výsledky druhého bloku otázok zameraných na ospravedlniteľnosť rôznych druhov konaní (Q68A – Q68V) nie je možné jednoznačne interpretovať. Pri využívaní výsledkov z tabuliek k týmto otázkam treba upozorniť, že je v nich redukovaná v dotazníku použitá desať stupňová škála na päť stupňovú. V roku 1991 boli v zozname viaceré stimuly, ktoré sa neskôr neopakovali, podobne ako v roku 2008 pribudli zasa iné, čo mení celkový charakter celého bloku otázok v jednotlivých rokoch. Z výsledkov však vidieť, že napriek rastúcim rozdielom v religiozite oboch spoločností sa v oboch spoločnostiach znižuje odsudzovanie takých druhov konania, ktoré v rámci cirkevnej alebo kresťanskej doktríny patria medzi netolerovateľné, ako je napríklad problém eutanázie, príležitostný sex, mimomanželské vzťahy, samovraždy alebo prostitúcia. Tento pokles netolerance treba však vnímať v kontexte všeobecného poklesu jednoznačného odsudzovania väčšiny z ponúknutých typov konania (aj vo sfére vzťahov k štátu a sociálnemu systému, či porušovania takých noriem, ako je užívanie ľahkých drog). Celkovo, napriek zmenám, vidieť v oboch spoločnostiach rovnaké tendencie a pri mnohých stimuloch v podstate rovnako vysokú mieru odsudzovania konania (napríklad vedecké pokusy na embryách, genetické upravovanie potravín, umelé oplodnenie, prostitúcia, vyhýbanie sa plateniu či daňové podvody, klamstvo vo vlastný prospech, rozvod alebo milostný pomer vydatej ženy či ženatého muža). Sféra praktických každodenných aktivít ľudí, teda morálka všedného dňa, akoby nebola v oboch spoločnostiach taká výrazne závislá od miery religiozity, ako sa to môže zdať na základe rozdielov v náboženských profiloch českej a slovenskej spoločnosti.

Tabuľková príloha ku kapitole 4.3.

Q53 Schvaľovanie interrupcie (umelé prerušenie tehotenstva) za vybraných okolností

		(Q53A) Keď žena nie je vydatá		
		Schvaľuje	Neschvaľuje	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	30,0	68,1	2,0
	SR	26,4	71,2	2,4
1999	ČR	57,1	29,9	13,0
	SR	36,8	45,7	17,5
2008	ČR	58,0	26,6	15,3
	SR	29,8	45,6	24,7

		(Q53B) Keď manželia už nechcú ďalšie deti		
		Schvaľuje	Neschvaľuje	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	63,0	35,2	1,8
	SR	51,3	46,8	1,8
1999	ČR	70,1	21,2	8,7
	SR	44,7	40,9	14,4
2008	ČR	67,7	20,9	11,3
	SR	37,4	40,8	21,8

Tabuľka 4.13.

		Schvaľovanie interrupcie: ak je matka ohrozená		
		Schvaľuje	Neschvaľuje	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	91,4	8,2	0,4
	SR	87,1	11,3	1,7

		Schvaľovanie interrupcie: ak je riziko postihnutia dieťaťa		
		Schvaľuje	Neschvaľuje	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	88,4	11,1	0,5
	SR	79,2	18,8	2

		Schvaľovanie interrupcie: ak bola žena znásilnená		
		Schvaľuje	Neschvaľuje	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	88	10,9	1,1
	SR	76,6	20,7	2,8

		Schvaľovanie interrupcie: ak sa rodičia nedokážu o dieťa postarať		
		Schvaľuje	Neschvaľuje	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	63,7	35	1,2
	SR	59,1	37,8	3,1

Q68A-Q68V Ospravedlniteľnosť rôznych druhov konania

Povedzte, prosím, o každom nasledujúcom tvrdení, či sa takéto konanie dá vždy ospravedlniť, nikdy sa nedá ospravedlniť alebo platí niečo medzi tým?

		(Q68A) Žiadať o štátnu podporu, na ktorú človek nemá nárok					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	80,2	10,9	6,2	1,5	0,4	0,7
	SR	68,8	14,4	10	2,6	1	3,3
1999	ČR	78,2	12,5	5,6	1,9	0,7	1,1
	SR	55,8	20,6	13	5,4	3,4	2
2008	ČR	64,6	15	11,7	3,4	2,1	3,2
	SR	49,3	22,7	16,9	3,7	3,9	3,5

		(Q68B) Podvádzať na daniach, ak je na to príležitosť					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	80,1	11	5,4	1,8	1	0,8
	SR	69,5	14,7	9	2,7	0,8	3,1
1999	ČR	74	13,7	7,2	2,8	1,1	1,1
	SR	74,2	10,6	8,5	3	2	1,8
2008	ČR	62,4	18,6	9,5	4,8	2	2,8
	SR	61,4	19,1	12,8	2,6	1,4	2,7

		(Q68C) Povoziť sa na cudzom aute (pre zábavu)					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	76,8	9,6	8,7	3,5	0,8	0,5
	SR	69,4	13	10,3	3,9	1,7	1,7
1999	ČR	78,5	10,4	6,3	2,8	1,2	0,7
	SR	59,4	15,9	12,8	6,1	4,3	1,4
2008	ČR	70,4	11,3	9,8	5,2	1,6	1,8
	SR	56,8	15,8	15,2	5,5	4,5	2,1

		(Q68D) Fajčiť marihuanu alebo hašiš					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	92,3	3,8	2,2	0,7	0,3	0,4
	SR	84,2	6,3	4,5	1,2	1,2	2,7
1999	ČR	85,3	7,5	4,1	1,4	1,2	0,5
	SR	65,1	13,9	10,1	5,2	2,3	3,4
2008	ČR	73,7	11,2	7,7	3,5	2,4	1,3
	SR	54,4	16,8	16,8	5,8	3,2	3,1

		(Q68E) Klamať pre svoj vlastný prospech					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	55,3	18,8	18,8	4,7	1,9	0,5
	SR	51,4	21,9	17,3	4,6	2,9	1,9
1999	ČR	53,9	25	12,9	5,2	1,7	1,1
	SR	51,8	19,8	14,5	8,2	4,1	1,6
2008	ČR	46,8	24,3	14,5	7,7	4,4	2,4
	SR	45,9	22,4	16,9	6,4	3	1,8

		(Q68F) Keď má milostný pomer ženatý muž/vydatá žena					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	57	17	18,6	4,6	2	0,7
	SR	56,7	16,4	17,5	4,1	2,5	2,8
1999	ČR	55,4	20,4	16,3	4,9	1,5	1,4
	SR	52,2	16,1	16,9	7,8	4	3,1
2008	ČR	51,1	19,5	15,1	7,2	2,9	4,1
	SR	51,2	18,4	18,6	3,9	3	5

		(Q68G) Keď niekto zoberie úplatok za splnenie svojich povinností					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	71,8	14,4	9	2,4	1,5	0,9
	SR	64	16,9	12,2	3,2	1,9	1,9
1999	ČR	70,2	15,9	7,8	3,6	1,5	1
	SR	57,3	17	14,4	5,9	3,7	1,7
2008	ČR	61	17,6	11,6	5,2	1,7	2,7
	SR	55,9	20,8	16,5	3,9	2,2	1,9

		(Q68H) Homosexualita					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	50	8,7	19,7	8,1	12	1,5
	SR	53,4	9,3	15,6	6,1	7	9
1999	ČR	30,3	8,6	16,7	10,9	29,5	3,9
	SR	29,8	10,2	18,6	12,1	18,2	11
2008	ČR	32,4	10,4	17,4	11,1	21,4	7,3
	SR	25,2	12	20,2	12,6	19,5	10,5

		(Q68I) Potrat					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	17,9	13,2	44,3	13,7	9,9	0,9
	SR	29,3	11	33,8	12,7	9,5	3,7
1999	ČR	19,6	12,9	29	17,9	18,2	2,4
	SR	35	9,2	23,8	13,8	11,9	6,4
2008	ČR	22,4	12,3	23,4	17,1	19,4	5,4
	SR	30,9	13,4	26,1	12,6	9,1	7,9

		(Q68J) Rozvod					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	16,3	12,7	45,6	15,9	8,8	0,8
	SR	23,4	12	38,8	13,4	9	3,5
1999	ČR	11,7	13,1	34,6	20,2	18,3	2,2
	SR	20,9	10,6	30,9	17,2	16,1	4,5
2008	ČR	16,8	13,4	28,3	15,8	21,1	4,8
	SR	17,8	15,3	30,8	13,8	16,3	6

		(Q68K) Eutanázia (ukončenie života nevyliciteľne chorého)					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	41,2	12,6	21,9	11,2	9,4	3,7
	SR	45,8	11,4	18,1	7,1	7	12,6
1999	ČR	24,6	9,3	21,6	18,5	20,6	5,3
	SR	29	7,3	19	16,3	16,8	9,6
2008	ČR	22,3	12,4	24,7	14,1	18,6	7,9
	SR	35,2	8,5	21	10,1	16,1	9

		(Q68L) Samovražda					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	56,8	14,5	18,6	5,2	2,6	2
	SR	61,5	11,4	14,5	4,6	2,8	5,3
1999	ČR	59,2	13,5	13,8	5,9	5,1	2,6
	SR	46	11,6	18,5	8,1	7	8,8
2008	ČR	44,2	16	19,1	7,4	5,4	7,9
	SR	49,7	10	20,2	5,7	5,6	9

		(Q68M) Platiť za služby v hotovosti, aby sa dalo vyhnúť daniam					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	62,8	21	10,1	3	1	2,1
	SR	39,4	23,1	19,5	9,1	5	3,7
2008	ČR	42,6	26	16,6	6,9	4,2	3,7
	SR	40,2	21,7	23,7	6,8	4,9	2,7

		(Q68N) Náhodný, príležitostný sex					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	55,8	18,9	14,3	6,1	2,9	2
	SR	51,2	16,3	15,6	7,5	5,2	4,1
2008	ČR	47	16,6	15,9	8,2	8	4,5
	SR	40	16,4	24	8,5	4,8	6,2

		(Q68O) Vyhýbať sa plateniu cestovného vo verejnej doprave					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	73	12,4	9,9	2,8	1,6	0,3
	SR	56	17,9	17,7	4,1	2,2	2,1
1999	ČR	55,8	17,8	12,7	7,2	5,2	1,2
	SR	-	-	-	-	-	-
2008	ČR	50,2	19,3	15,4	8,2	4,5	2,4
	SR	46,1	17,1	23,6	7,2	3,5	2,6

		(Q68P) Prostitúcia					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	65	11,7	14,9	5,3	2,3	0,9
	SR	66,3	10,9	12,4	3	2,6	4,7
1999	ČR	56	18,7	15,8	5,5	2,2	1,9
	SR	-	-	-	-	-	-
2008	ČR	55	15,9	14,8	5,7	4	4,5
	SR	52,5	16,6	18,5	3,8	3,4	5,4

		(Q68_skU) Odhadovať smeti na verejných priestranstvách					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	77	12,3	7,8	1	1,2	0,6
	SR	61,2	18,8	11,6	3,9	2,4	2,2
1999	ČR	81,2	11,3	4,2	1,8	1	0,6
	SR	54,2	20,7	12,7	6	4,6	1,9
2008	ČR	-	-	-	-	-	-
	SR	47,3	15,1	21,3	9,6	4,4	2,4

		(Q68_skV) Šoférovať pod vplyvom alkoholu					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	86,8	7,3	4,4	0,7	0,4	0,5
	SR	79	11,1	5,6	1,9	0,6	2
1999	ČR	88,7	7,3	2,6	1	0,1	0,4
	SR	73,4	14,7	7	2,3	1,3	1,3
2008	ČR	-	-	-	-	-	-
	SR	73,3	12,3	10,1	1,2	1,5	1,6

		(Q68Q) Vedecké pokusy na ľudských embryách					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	58,4	14,6	12,9	5,2	4,3	7,7
	SR	59,8	11,5	13,2	3,9	3,2	8,4

		(Q68R) Genetické upravovanie potravín					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	49,1	16,3	15,7	6,3	3,8	8,8
	SR	41,0	13,0	21,5	6,8	4,0	13,6

		(Q68S) Umelé oplodnenie					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	13,8	8,7	17,1	17,2	36,6	6,6
	SR	16,5	7,8	23,4	16,3	26,9	9,0

		(Q68T) Trest smrti					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	22,1	10,9	24,2	13,5	22	8,2
	SR	36,5	9,9	20,9	9,5	13,8	9,5

Tabuľka 4.14.

		Sexuálny styk pred právne dovolenou vekovou hranicou					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	88,7	4	4,9	0,6	1	0,7
	SR	64,3	15,3	13,5	4,8	2,2	3,1
1999	ČR	86	12,9	5,3	1,1	0,4	1,3
	SR	-	-	-	-	-	-

		Politicky motivovaná vražda					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	83,9	5,5	5,7	1,1	1	2,9
	SR	64,9	7,5	6,3	2,3	1	8
1999	ČR	88	5,5	2,9	1,5	0,4	1,8
	SR	-	-	-	-	-	-

Tabuľka 4.15.

		Ospravedlniť konanie: Porušiť zákaz fajčenia					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	-	-	-	-	-	-
	SR	47	17,5	17,9	8,9	6,5	2,1

		Ospravedlniť konanie: Prekročiť povolenú rýchlosť v obci					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	68,8	17,4	8,5	3,7	0,7	0,9
	SR	48,8	17,7	18,6	8,5	4,3	2,1

Tabuľka 4.16.

		Ospravedlniť konanie: Vedome kúpiť ukradnutú vec					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	82,4	9	6	1,8	0,4	0,5
	SR	65,2	16,7	12,2	3,6	2,7	1,8

		Ospravedlniť konanie: Ponechanie si nájdených peňazí					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	63,1	15,9	13,3	3,5	3,6	0,4
	SR	52,3	16,9	19,4	6	3,2	2,2

		Ospravedlniť konanie: Bitka s policajtmí					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	56,6	14,6	19,4	4,4	2,2	2,9
	SR	44,4	15,6	24,6	6,4	3,8	5,3

		Ospravedlniť konanie: Nenahlásenie škody spôsobenej na cudzom aute					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	61,2	18,7	13,8	3,1	2	1,3
	SR	52,9	22,7	17,1	3,8	1,5	3

		Ospravedlniť konanie: Vyhrážanie sa robotníkom, ktorí odmietnu štrajkovať					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	72,5	11,7	9	2,4	1,1	3,2
	SR	53,8	16,2	14,6	3,2	2,5	9,5

		Ospravedlniť konanie: Zabitie v sebaobrane					
		1 – nikdy nemožno ospravedlniť	2	3	4	5 – vždy možno ospravedlniť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	16,3	12,2	30,9	17,4	21,6	1,7
	SR	18,7	12,7	27,6	14,7	21,3	5,1

5. RODINA, MANŽELSTVO A SPOLOČNOSŤ

Zuzana Kusá

Rodina a rodinné hodnoty patria do intimity života rovnako ako medzi témy populárnych diskusných relácií, politických prejavov a marketingových kampaní. O rodine sa často hovorí v jednotnom čísle a s presvedčením, že existuje základný súbor hodnôt, noriem a pravidiel ľudského života, ktorý vyjadruje podstatu či ideál rodiny. Rodinné zákonodarstvo na Slovensku aj v Česku fixuje takýto ideál ako heterosexuálny zväzok založený na vzájomnej úcte, rovnosti práv a povinností, ktorého účelom je riadna výchova detí (Zákon č. 36/2005 Z. z. o rodine, Zákon č. 94/1963 Sb. o rodině). Zákon vyzdvihuje rodičovstvo ako poslanie muža a ženy mimoriadne uznávané spoločnosťou a stanovuje aj povinnosť všetkých členov rodiny pomáhať si navzájom podľa svojich schopností a možností. Predpokladá sa, že láska detí k rodičom je v starobe rodičov prirodzený podnet na ich opateru.

O tom, že chápanie manželstva a rodinného života a ich miesta v živote človeka je čoraz rôznorodejšie, nasvedčujú rastúca zamestnanosť žien a demografické zmeny, ktoré sa v Európe prejavujú v poslednej tretine 20. storočia. Európske spoločnosti prvých siedmich desaťročí tohto storočia charakterizovala značná konzistencia rodinných dráh a pomerne jednoznačné morálne i empirické spojenie sexu s manželstvom a rodením detí, ktoré sa považovalo za základ rodinného života a symbol aj rámec vhodnej rodinnej organizácie. Je mnoho evidencií, že v neskorom 20. storočí sa tieto vzory prestali chápať ako jediné zaručené. Objavili sa rozmanité vzory rodinného života, ktoré sa nedajú vysvetliť ako prejav menšinového kultúrneho správania spojeného s určitými náboženskými či etnickými alebo ekonomickými skupinami. (Allan, Hawker a Crow 2001) Významný vplyv tu malo rastúce zapojenie sa žien s deťmi do platenej práce, lepšia kontrola reprodukčného správania a ústup rodových stereotypov a zoslabnutie niektorých ekonomických a sociálnych obmedzení, ktorým boli ženy vystavené. Medzi najvýraznejšie demografické zmeny, ktoré upozorňujú na meniace sa vzory rodinného života, patrí pokles pôrodnosti, rastúci podiel detí narodených mimo manželstva, nižšia sobášnosť, rýchly rast kohabitácií, teda spolužití bez sobáša, a zvyšujúca sa miera rozvodovosti. (Piscová 2002, Pastor 2005) Tieto demografické zmeny sa na Slovensku a v Česku prejavili v deväťdesiatych rokoch 20. storočia a v prvej dekáde tohto storočia.

5.1. Manželstvo ako inštitúcia

Demografické správanie slovenskej a českej spoločnosti sa pred rokom 1989 v niektorých aspektoch značne odlišovalo od demografického správania západoeurópskych spoločností (bola tu napr. vysoká miera sobášnosti, nízky vek vstupu do manželstva), no niektoré dôležité zmeny ako platená práca žien boli už desaťročia bežnou praxou. Po roku 1989 česká a slovenská spoločnosť, tak ako ďalšie spoločnosti bývalého východného bloku, rýchlo zareagovali na sťažnenú dostupnosť zamestnania a bývania, zastavenie propopulačných opatrení a takisto na nové sebarealizačné príležitosti zmenami demografického správania, najmä zníženou sobášnosťou, pôrodnosťou a celkovou zníženou plodnosťou (Vaňo a kol. 2001). Ak v roku 1991 dve tretiny mužov vo veku od 25 do 29 rokov bolo ženatých, v roku 2008 tri štvrtiny mužov tejto vekovej kategórie zostávalo slobodných a ženatých bolo len 25% slovenských a 20% českých mužov v tomto veku. Zvyšovanie veku, v ktorom mladí ľudia vstupujú do manželstva, a výrazné znížovanie podielu ženatých a vydatých v mladších vekových kategóriách dokumentuje tabuľka 5.1.

EVS zisťovanie poskytuje odpoveď na otázku, či bolo odkladanie sobášov a rozširovanie nezosobášených súžití sprevádzané zmenou pohľadu na inštitúciu manželstva, a aká rozsiahla bola táto zmena v jednotlivých spoločnostiach. Všeobecný názor na inštitúciu manželstva sa v EVS zisťuje dvoma spôsobmi: otázkou Q45, ktorá sa pýta, či respondent považuje *manželstvo za zastaranú inštitúciu* a otázkou Q47B, ktorá zisťuje súhlas s tvrdením, že *manželstvo alebo dlhodobý stabilný vzťah sú potrebné, aby bol človek šťastný*. Na prvú otázku respondenti odpovedali len dvoma jednoduchými odpoveďami: súhlasím – nesúhlasím. Na druhú otázku, ktorú do EVS zaradili až v roku 1999, respondenti odpovedali pomocou päťstupňovej škály.

Tabuľka 5.1. Podiel ženatých a vydatých v jednotlivých vekových kategóriách (v %)

	1991		1999 (2001 ČR)		2008	
	SR	ČR	SR	ČR	SR	ČR
Muži						
15-19	1,19	1,4	0,36	0,1	0,22	0,0
20-24	28,9	31,6	14,1	7,6	5,4	2,7
25-29	67,8	67,4	50,5	38,7	25,7	20,2
30-34	78,9	77,1	70,4	63,5	53,2	47,3
35-39	82,7	79,1	76,5	70,7	66,2	61,9
40-44	84,6	80,3	78,8	70,1	70,6	65,6
Ženy						
15-19	6,7	6,9	2,2	0,7	0,9	0,3
20-24	56,4	60,1	31,0	19,5	13,1	8,4
25-29	80,3	81,2	65,5	57,4	42,1	36,2
30-34	83,8	83,7	77,4	73,4	64,1	60,4
35-39	83,1	82,3	79,9	75,7	70,9	67,6
40-44	81,7	80,5	79,0	75,7	72,4	68,2

Zdroj: Databáza SLOVSTAT: Vývoj obyvateľstva do roku 2008, tab. 1.2 vlastné prepočty SR

Napriek poklesu sobášnosti v oboch spoločnostiach vysoko prevažuje podiel tých, ktorí manželstvo považujú za nadčasovú inštitúciu (Q45B). Zároveň mierne ale trvalo narastá podiel tých, ktorí súhlasia s výrokom o jeho zastaranosti. Kým v roku 1991 podiel pochybovateľov v oboch spoločnostiach nedosahoval a v roku 1999 len slabo presahoval 10%, v roku 2008 sa ich podiel v Česku viac než zdvojnásobil (24,2%). O tento rast sa pričínal predovšetkým nárast súhlasiacich s týmto výrokom medzi respondentmi vo veku do 29 rokov, ktorých postoje k manželstvu sa oproti predchádzajúcim zisťovaniam výrazne odlišili od postojov vyšších vekových kategórií. Generačný rozdiel v pohľade na nadčasovosť či zastaranosť inštitúcie manželstva sa blíži takmer k štvornásobku. A hoci sa na Slovensku podiel tých, ktorí označujú manželstvo za zastaranú inštitúciu, zvyšuje miernejšie, v roku 2008 bol ich podiel medzi mladšími respondentmi (do 34 rokov) dvakrát vyšší ako medzi respondentmi vo veku nad 55 rokov. V roku 2008 až 42,9% českých respondentov vo veku do 29 rokov považovalo manželstvo za zastaranú inštitúciu. Tento názor sčasti korešponduje so zistením, že v Českej republike sa v r. 2008 až 46,2% prvorodených detí narodilo mimo manželstva. (Vývoj... 2009: 22). O podobnej konzistencii na Slovensku nemožno hovoriť. Aj keď sa na Slovensku rodí menej detí mimo manželstva (v roku 2008 to bolo 35,8%), tento podiel vysoko presahuje podiel tých, ktorí si myslia, že manželstvo je zastaraná inštitúcia: aj v „najodbojnejšej“ vekovej kategórii do 24 rokov je to len 20,4%.

EVS zisťovanie však nepodporuje pochmúrne závery o budúcnosti manželstva a rodiny. Tie nie sú na mieste, pretože spochybňovanie inštitúcie manželstva sa nespája so spochybňovaním dôležitosti stabilných párových vzťahov pre šťastný život človeka. Porovnanie odpovedí na obe otázky (Q45 a Q47B) ukazuje, že väčšina z tých, ktorí súhlasia s výrokom o zastaranosti manželstva, nepochybuje o dôležitosti stabilných párových vzťahov pre ľudské šťastie: v roku 1999 aj 2008 sa medzi českými „nonkonformistami“ našlo sotva 25% takých, ktorí nesúhlasia, že stabilný vzťah je dôležitý pre šťastný život. Na Slovensku ich bolo v tejto

skupine ešte menej (17%). Z porovnania odpovedí na obe otázky je zrejmé, že uznávanie nadčasovosti inštitúcie manželstva nie je bezobsažný verbálny zvrät zo slovníka starších generácií, ale súčasť konzistentného názoru. Tí, ktorí manželstvo nepovažujú za zastaranú inštitúciu, významne častejšie súhlasia s tvrdením, že párový život je potrebný, aby bol človek šťastný. Ich najčastejšou odpoveďou je však prostý súhlas, a nie „rozhodný súhlas“.

Rozšírenie spolužitia bez uzavretia manželstva sa stalo v roku 2008 podnetom na zaradenie otázky Q47D, ktorá zisťuje súhlas s výrokom, že *je to v poriadku, ak dvaja žijú spolu bez sobáša*. Mieru súhlasu s týmto výrokom bolo možné vyjadriť na päťstupňovej škále so stredovou odpoveďou „ani súhlasím ani nesúhlasím“. Obe spoločnosti sa odlišujú v miere jeho akceptácie. V Českej republike spolužitie bez sobáša úplne akceptujú alebo skôr akceptujú takmer traja z piatich respondentov, na Slovensku je to len jedna tretina respondentov. Vo veku do 24 rokov však takéto spolužitie schvaľuje skôr alebo úplne každý druhý slovenský respondent a respondenti z miest nad stotisíc obyvateľov považujú spolužitie bez sobáša za prijateľnú vec významne častejšie, ako respondenti z obcí do dvoch tisíc obyvateľov.

Tabuľka 5.2. Demografický vývoj na Slovensku a v Česku v rokoch 1991, 2001 a 2008

Na tisíc obyvateľov	1991		2001		2008	
	SR	ČR	SR	ČR	SR	ČR
Živo narodení	14,87	12,5	9,5	8,9	10,6	11,5
sobáše	6,2	7,0	4,4	5,0	5,2	5,0
Rozvody	1,5	2,8	2,0	3,1	2,3	3,0
interrupcie	10,06	10,3	4,2	3,2	3,4	2,5
Úhrnná plodnosť	2,049	1,86	1,198	1,15	1,32	1,50
Čistá miera reprodukcie	0,98	0,89	0,570	0,55	0,637	0,72

Zdroj: Populačný vývoj... 2009, Vývoj obyvateľstva do roku 2008, tab. 1.2.

Predpoklady dobrého manželstva

V bloku otázok Q42A až Q42L respondenti posudzovali dôležitosť rôznych vecí pre dobré manželstvo. Tieto veci sa viažu na rôzne druhy podmienok manželského života, ako *dobré materiálne zabezpečenie* (dobré bytové podmienky, dostatočný príjem), *názorová a hodnotová blízkosť* (rovnaké náboženstvo, rovnaký pôvod, rovnaké politické názory) alebo, naopak, *odhodlanie prijímať individualitu a rôznosť medzi partnermi* (tolerancia, ochota hovoriť o problémoch, ktoré sa objavia v manželstve), či vnímať manželstvo ako *priestor na osobnostný rozvoj* a individuálnu sebarealizáciu partnerov. Tabuľky Q42A až Q42L uvádzajú výsledky posudzovania každej položky na trojbodovej škále (veľmi dôležité, skôr dôležité a nie veľmi dôležité). Chýbajúce odpovede a odpovede „neviem“ nie sú do celku odpovedí v týchto tabuľkách zahrnuté.

Porovnanie odpovedí v oboch krajinách v jednotlivých rokoch ukazuje, že najväčší dôraz kladú českí a slovenskí respondenti na dve podmienky, a to vernosť a deti. Kým česká populácia v prvých dvoch vlnách kladla najväčší dôraz na deti, slovenská populácia sa už v roku 1999 väčšmi priklonila k zdôrazňovaniu vernosti ako najdôležitejšej podmienky šťastného manželstva. Slovenskí respondenti záväzok vernosti kladú na prvé miesto „veľkej dôležitosti“ s náskokom desať percentuálnych bodov, kým u českých respondentov je tento rozdiel menej výrazný. Deti sa u českých respondentov v r. 2008 posunuli v dôraze až na tretie miesto – za ochotu diskutovať o problémoch medzi manželmi. Kým slovenskí respondenti takmer rituálne zdôrazňujú dôležitosť detí (o rituálnosti hovoríme aj vo svetle nižšej pôrodnosti na Slovensku ako v Česku, pozri tabuľku 4.2), v Česku slabne „musí“ imperatív detí. Na druhej strane však odpoveď „deti nie sú veľmi dôležité“ nemá legitimitu ani v Česku.

Zoslabnutie silného dôrazu (odpoveď „veľmi dôležité“) na ten-ktorý predpoklad či stránku úspešného manželstva však nutne neznamená, že rastie podiel tých, ktorí túto stránku nepovažujú za dôležitú. Vo väčšine skúmaných položiek sa tak nedeje. Príkladom sú už spomí-

nané deti a tiež dobrý sexuálny život, ktorý v oboch republikách po roku 1991 stráca na percentách veľkej dôležitosti. Na druhej strane podiel tých, ktorí dobrý sexuálny život nepovažujú za dôležitý, zostáva na rovnako nízkej hodnote (pod 5%).

Okolnosti, ktoré významná časť slovenských a českých respondentov nepovažuje za dôležité pre šťastné manželstvo, sú rovnaký sociálny pôvod, rovnaké náboženské presvedčenie a rovnaké názory na politiku. Pokles či nárast nedôležitosti určitej podmienky nemá v Česku a na Slovensku rovnakú dynamiku. Na Slovensku napríklad kontinuálne rastie podiel tých, ktorí rovnaké politické názory nepovažujú za podmienku šťastného manželstva: v roku 2008 sa ich podiel priblížil trom štvrtinám respondentov. V Česku sa po výkyve zaznamenanom v roku 1999 ich podiel pohybuje okolo 50% respondentov. Na druhej strane po náraste v roku 1999 v Česku klesol podiel tých, ktorí nepovažujú rovnaké náboženské presvedčenie za dôležité: v roku 2008 to bol pokles o viac ako 20 percentuálnych bodov. V porovnaní s významným rozdielom v názore na dôležitosť náboženstva v čase, keď Slováci a Česi žili v spoločnom štáte, sa rozloženie názorov na dôležitosť náboženstva pre šťastné manželstvo v r. 2008 v Česku a na Slovensku značne priblížilo.

Českí respondenti majú v podmienkach šťastného manželstva väčší sklon k názorovým výkyvom a vo viacerých prípadoch sa v roku 2008 priblížili názoru, ktorí zastávali v roku 1991. Príkladom je opätovne zvýšená podpora veľkej dôležitosti rovnakého spoločenského pôvodu, ktorá je v roku 2008 trojnásobne vyššia ako v roku 1999, či nárast veľkej dôležitosti rovnakých názorov na politiku. Na Slovensku v roku 1999 klesol podiel dôležitosti rovnakých názorov na politiku pod 10% a v roku 2008 túto úroveň neprekročil. Rovnaké náboženské presvedčenie, rovnaký spoločenský pôvod a rovnaké názory na politiku mali vo všetkých troch zisťovaniach najnižšiu podporu, aj keď na Slovensku rovnakému náboženskému presvedčeniu v roku 1991 pripisovala veľkú dôležitosť viac než tretina respondentov. V roku 1998 tento podiel klesol na štvrtinu a v roku 2008 sa nezvýšil. Pomerne stabilnú úroveň veľkej dôležitosti má dostatočný príjem či dobré bytové podmienky, ktoré len zlomok respondentov v oboch republikách považuje za nedôležité.

O názorový výkyv v hodnotení podmienky „bývať čo najďalej od svokrovcov“ (tabuľka Q42G) sa na Slovensku v roku 1999 postaral preklad „in-laws“ ako „príbuzných“. V tomto roku polovica slovenských respondentov nevidela v blízkosti príbuzných problém. V roku 2008 pri správnom preklade otázky podiel tých, ktorí túto podmienku nepovažujú za dôležitú, poklesol na úroveň roku 1991 a zvýšil sa podiel tých, ktorí dostatočnú vzdialenosť od svokrovcov považujú za dôležitú podmienku šťastného manželstva – no najväčšia časť respondentov sa prikláňa k opatrnejšej formulácii „skôr dôležité“. Českí respondenti pripisujú tejto podmienke významne vyššiu dôležitosť ako slovenskí a ich názor v tejto otázke je stabilný. Zmierlivejší pohľad slovenských respondentov na blízkosť svokrovcov môže súvisieť s viacerými vecami; napríklad s väčším rozšírením medzigeneračnej výmeny pomoci, v ktorej pracovná, naturálna či finančná pomoc tradične smeruje od pôvodnej rodiny k rodine nového páru. Napríklad výsledky porovnávacieho výskumu realizovaného v Česku, Maďarsku, východnom Nemecku, Poľsku a na Slovensku začiatkom roku 1995 ukázali, že slovenské domácnosti sa od domácností ostatných skúmaných krajín odlišujú výrazne vyšším prejavom vnútorodínnej solidarity. Podiel domácností, ktoré v predchádzajúcom roku dostali od rodiny či priateľov a susedov finančnú, naturálnu či pracovnú pomoc, je na Slovensku vo všetkých položkách výrazne vyšší, ako v ostatných sledovaných krajinách. Naturálnu pomoc od rodiny dostalo napr. 30% slovenských domácností – oproti 8% východonemeckých, 16% českých, 19% maďarských a 9% poľských domácností (Bednárík 1996: 4). Zabudovanie rodičovskej pomoci do ekonomiky každodenného života domácnosti zoslabuje rozumnosť nástojenia na požiadavke žiť čo najďalej od svokrovcov.

Na Slovensku významne poklesla dôležitosť niektorých ďalších položiek. Na rozdiel od Čiech napr. významnejšie klesla dôležitosť rovnakého rozdelenia domácich prác. Benevolentnejší postoj k možnej nerovnosti zapojenia do domácich prác môže súvisieť s nižšou mierou zamestnanosti na Slovensku a presúvaním domácich prác na toho partnera, ktorý nemá prácu.

Tabuľková príloha ku kapitole 5.1.

Predstavy o význame manželstva

		(Q45) Manželstvo je zastaraná inštitúcia		
		Súhlasím	Nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	6,7	87,6	5,6
	SR	6,2	85,7	8,1
1999	ČR	10,8	83,8	5,4
	SR	10,6	81,3	8,1
2008	ČR	22,6	70,8	6,6
	SR	13,9	78,7	7,4

		(Q47B) Manželstvo alebo dlhodobý stabilný vzťah sú potrebné, aby bol človek šťastný					
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím, ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	20,8	47,6	18,0	11,7	0,6	1,3
	SR	35,0	40,1	12,5	5,7	2,9	2,9
2008	ČR	21,0	43,6	20,4	11,5	1,8	1,7
	SR	38,2	39,3	13,4	5,7	1,9	1,5

Q42A-Q42L Dôležitosť vybraných skutočností v manželstve

		(Q42A) Vernosť		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1991	ČR	72,7	24,1	3,2
	SR	86,1	12,5	1,4
1999	ČR	73,3	25,3	1,4
	SR	80,8	17,3	1,9
2008	ČR	70,5	25,8	3,7
	SR	88,8	10,7	0,5

		(Q42B) Dostatočný príjem		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1991	ČR	45,5	44,1	10,4
	SR	54,1	38,7	7,1
1999	ČR	36	53	11
	SR	47,1	44,4	8,5
2008	ČR	47	44,1	8,9
	SR	53,1	41,5	5,3

		(Q42C) Rovnaký spoločenský pôvod		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1991	ČR	14,8	26,2	59,1
	SR	17,8	29,4	52,8
1999	ČR	6,9	27,1	66
	SR	15,6	33,8	50,6
2008	ČR	20,5	37	42,5
	SR	18,2	38,6	43,2

		(Q42D) Rovnaké náboženské presvedčenie		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1991	ČR	18,1	22,1	59,8
	SR	34	22,9	43,1
1999	ČR	8,4	22,8	68,7
	SR	25,7	26,2	48,1
2008	ČR	21,8	29,8	48,4
	SR	23,7	30,9	45,4

		(Q42E) Dobré bytové podmienky		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1991	ČR	48,9	44,7	6,5
	SR	52,1	41,3	6,6
1999	ČR	40,5	52,5	7
	SR	48,6	46,3	5,2
2008	ČR	49,5	42,2	8,3
	SR	45,9	46,4	6,6

		(Q42F) Rovnaké názory na politiku		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1991	ČR	16,1	33,2	50,7
	SR	12,2	26	61,8
1999	ČR	5,7	26,4	67,9
	SR	8,5	25,4	66,1
2008	ČR	16,1	30,2	53,7
	SR	7	20,2	72,8

		(Q42G) Žiť oddelene od svokrovcov		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1991	ČR	51,3	31,2	17,5
	SR	45,5	30,5	24
1999	ČR	39,7	42,9	17,4
	SR	18,3	31,6	50,1
2008	ČR	50	33,1	16,9
	SR	34,7	40,7	24,6

		(Q42H) Dobrý sexuálny život		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1991	ČR	70,2	26,3	3,5
	SR	69,3	25,4	5,3
1999	ČR	55,6	40,6	3,7
	SR	58,5	35,8	5,6
2008	ČR	61,8	34,1	4,1
	SR	55,2	41,5	3,3

		(Q42I) Rovnaké rozdelenie domácich prác		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1991	ČR	42,6	45,7	11,8
	SR	46,8	41,9	11,3
1999	ČR	24	59,6	16,4
	SR	30,7	50	19,3
2008	ČR	39,4	46,6	14
	SR	31,4	49,6	19

		(Q42J) Deti		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1991	ČR	86,5	11,8	1,7
	SR	88,3	9,9	1,9
1999	ČR	77,5	18,8	3,7
	SR	69,8	25,2	5,1
2008	ČR	66,3	27,1	6,6
	SR	80,5	17,1	2,4

		(Q42K) Ochota diskutovať o problémoch, ktoré vzniknú medzi manželmi		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1999	ČR	73,1	25	2
	SR	65,8	30,7	3,5
2008	ČR	67,3	28,1	4,6
	SR	77,6	20,1	2,3

		(Q42L) Mať čas aj pre vlastných priateľov a osobné záľuby		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1999	ČR (iné znenie)	27,6	59	13,4
	SR	44,3	44,5	11,1
2008	ČR	-	-	-
	SR	41,1	48,9	10,1

		(Q42-46.2) Byť čo najčastejšie spolu/spoločné trávenie voľného času		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1999	ČR	32,8	52,5	14,7
	SR	43,2	41,6	15,3

		Q42-o16 rovnaká národnosť		
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie veľmi dôležité
1999	ČR	9,2	24,9	65,8
	SR	12,6	22,2	65,2

5.2. Ideál manželskej rodiny a dilemy párového života a rodičovstva

Pomerne rozsiahly blok otázok EVS dotazníka zisťuje, ako to vyzerá s ideálom zväzku muža a ženy, popri ktorom sa v posledných desaťročiach začali presadzovať iné formy párového spolužitia, či aspoň zbavovať sa stigmatizovania. Snahy o destigmatizovanie ovplyvnili spôsob hovorenia o rodine. V dnešnom slovníku sa zriedka objavujú v minulosti bežné výrazy, ktoré implikovali normu (úplné rodiny) a jej porušenie (neúplné rodiny). Dnes ich nahrádzame termínmi jednorodičovské a dvojrodičovské rodiny, ktoré považujeme za neutrálnejšie opisy rodinných foriem. Tieto a ďalšie pokusy o destigmatizovanie a akceptáciu rôznorodých foriem rodiny vyvolali ideový protipohyb: politické a náboženské snahy o záchranu a obrodu tradičnej rodiny. Základné politické pozície príznačné pre debatu o rodine na Slovensku boli aj s oporou odborných argumentov jasne sformulované v diskusii Kvapilovej a Lentzovej (pozri Kvapilová 2000, Lentzová 2001, Kvapilová 2001).¹³ Ako sa tieto zápasy rôznych ideových názorov a diskurzov premietli do mienky verejnosti o rôznych modeloch rodinného správania?

Tabuľka 5.3. Podiel detí narodených mimo manželstva (v %)

1991		2001		2008	
SR	ČR	SR	ČR	SR	ČR
8,95	9,8	19,8	23,5	30,1	36,3

Zdroj: Populačný vývoj. 2009, Vývoj obyvateľstva do roku 2008.

Podporu dvojrodičovskej rodiny v EVS skúma niekoľko otázok, ktoré pristupujú k téme z rôznych uhlov. Názor na blaho dieťaťa sa zisťuje ako súhlas s výrokom „*Dieťa potrebuje domov s oboma rodičmi, aby vyrastalo šťastne*“ (tabuľka Q43) a názor na právo ženy bez stáleho partnera rozhodnúť sa pre rodičovstvo sa zisťuje otázkou schvaľujete alebo neschvaľujete, keď žena chce mať dieťa ako slobodná matka bez toho, aby mala stáleho partnera“ (tabuľka Q46). Pri posudzovaní dvojrodičovskej rodiny z hľadiska potrieb dieťaťa obe spoločnosti silne podporujú stanovisko, že dieťa potrebuje oboch rodičov. Na Slovensku všetky tri zisťovania zaznamenali takmer identický podiel podporovateľov dvojrodičovskej rodiny, ktorý presahuje 90%. V Česku je podiel podporovateľov dvojrodičovskej rodiny tiež vysoký (takmer 83% v r. 2008), no v porovnaní s rokom 1991 je nižší o viac ako 14 percentuálnych bodov.

Názor na rozhodnutie ženy *mať dieťa aj bez stáleho partnera* prešiel v oboch spoločnostiach zreteľným vývojom: ak v roku 1991 bol na Slovensku aj v Česku najväčší podiel tých, ktorí neschvaľovali takéto rozhodnutie ženy (SR: 43,2% a ČR: 44,8%), v Česku kontinuálne narástal podiel tých, ktorí takéto rozhodnutie schvaľujú. V roku 2008 s takýmto rozhodnutím súhlasil každý druhý český respondent. Kým v Česku rástol súhlas s *právom ženy* takto sa rozhodnúť, na Slovensku rástla skôr *vnímavosť na špecifické okolnosti*, ktoré dávajú dôvod schvaľovať takéto rozhodnutie: v roku 1999 aj v roku 2008 predstavovali najsilnejšiu názorovú skupinu tí, ktorí chcú svoj názor odvodzovať „podľa okolností“.

Tých, ktorí súhlasia s rozhodnutím ženy mať dieťa aj bez stáleho partnera, je v oboch spoločnostiach viac než tých, ktorí si nemyslia, že dieťa potrebuje mať dvoch rodičov, aby vyrastalo šťastne. Znamená to, že jednorodičovské rodiny akceptujú aj tí slovenskí a českí respondenti, ktorí považujú rodinu s dvoma rodičmi za ideálnu pre šťastný život dieťaťa. V roku 2008 takmer tretina tých slovenských respondentov, ktorí sú presvedčení, že dieťa potrebuje oboch rodičov, súhlasí, aby žena mala dieťa, aj keď nemá stáleho partnera. Súhlas

¹³ Základné politické pozície príznačné pre debatu o rodine na Slovensku boli s oporou odborných argumentov explikované v diskusii Kvapilovej a Lenczovej (pozri Kvapilová 2000, Lenczová 2001, Kvapilová 2001).

s právom ženy rozhodnúť sa pre dieťa aj bez partnera teda nemožno považovať za *spochybňovanie ideálu dvojrodičovskej rodiny*.

Na nepodloženosť tvrdenia, že slobodné rodičovstvo naznačuje blížiaci sa koniec rodiny poukazuje aj porovnanie názorov na slobodné rodičovstvo s názormi na to, ako vplýva život v manželstve či stabilnom partnerskom vzťahu na šťastie človeka (tabuľka Q47B). Podľa zistení EVS tí, ktorí súhlasia s právom ženy mať dieťa aj bez partnera, a tí, ktorí rodičovstvo bez partnera neschvaľujú, sa nelíšia v názore na vplyv stabilných vzťahov na šťastie človeka. Znamená to, že uznávanie práva ženy mať dieťa bez stáleho partnera nemôžeme interpretovať ani ako prejav podceňovania hodnoty manželstva či stálych párových vzťahov.

Ako teda vysvetliť rozpor uznávania dvojrodičovskej rodiny ako najlepšej možnosti pre dieťa a súčasného súhlasu so vznikom jednorodičovských rodín? Vysvetlením môže byť aj svetonázor obhajoby života, ktorý rodičovstvo bez stáleho partnera, aj keď je pre dieťa menej optimálne, považuje za jednoznačne lepšiu voľbu ako umelé prerušenie tehotenstva. Údaje za EVS 2008 na Slovensku však tento predpoklad nepotvrdzujú. Čím silnejšie respondenti odmietajú potrat (tabuľka Q681), tým častejšie sú aj proti rodičovstvu ženy bez partnera. Podobne je to aj pri nesúhlase s interrupciou u slobodnej ženy (tabuľka Q53A, príloha ku kapitole 4.3). Tí, ktorí nesúhlasia s prerušením tehotenstva u slobodnej ženy, významne zriedkavejšie súhlasia s rodičovstvom ženy bez partnera. Inými slovami to znamená, že tí, ktorí akceptujú prerušenie tehotenstva, sú významne pozitívnejšie naklonení rodičovstvu nevydatých žien, ako tí, ktorí sú proti potratom. Postoje slovenských podporovateľov interrupcií sú tak paradoxne väčšími „v prospech života“ ako postoje slovenských odporcov potratov.

V Českej republike sa silná pozitívna súvislosť medzi schvaľovaním interrupcie u slobodnej ženy a schvaľovaním materstva slobodnej ženy objavila v roku 1999 a 2008.

Rozpor súhlasu s jednorodičovskou rodinou a súčasného prihlasovania sa k ideálu dvojrodičovskej rodiny teda vysvetľuje etická pozícia uznávajúca slobodné rozhodovanie ženy, či už je jeho výsledkom rozhodnutie pre rodičovstvo alebo rozhodnutie ísť na interrupciu. Na druhej strane odmietanie potratov aj rodičovstva nevydatej ženy je prejavom oddanosti princípu, podľa ktorého normu porušuje samo mimomanželské počatie, v dôsledku čoho sú hriešne obe riešenia situácie. Je zrejmé, že takýto principiálny postoj môže v bežnom živote predstavovať bezvýchodiskovú dilemu.

Ani presvedčenie, že *žena pre naplnenie života potrebuje mať deti* (tabuľka Q44), nie je spojené s väčšou podporou slobodného rodičovstva. Naopak, súvislosť je tu skôr negatívna: viac než dve tretiny slovenských mužov a žien, ktorí sú presvedčení, že žena potrebuje mať deti, neschvaľujú, aby sa pre rodičovstvo rozhodla žena bez stáleho partnera. Medzi schvaľujúcimi rozhodnutie nevydatej ženy byť matkou je, naopak, významne menej tých, ktorí materstvo považujú za naplnenie života ženy. Prihlasovanie sa k viere, že deti sú naplnením života ženy teda nevedie k väčšej akceptácii rozhodnutia ženy pre rodičovstvo bez partnera.

Aktuálnou výzvou pre tradičný model dvojrodičovskej rodiny je idea umožniť manželstvo a následné práva homosexuálnym párom, vrátane adopcie detí. Do EVS dotazníka preto v roku 2008 zaradili aj zisťovanie súhlasu s výrokom „homosexuálne páry by mali mať možnosť adoptovať si deti“. Tabuľka Q47C ukazuje, že slovenská a česká spoločnosť sú nerovnako pripravené akceptovať túto formu rodiny. A hoci ani v českej spoločnosti podiel tých, ktorí úplne súhlasia s adopciou detí homosexuálnymi párami, nepresahuje desať percent, každý piaty český respondent s takouto možnosťou súhlasí čiastočne. Na Slovensku je podiel skôr alebo úplne súhlasiacich respondentov trikrát menší ako v Česku.

Dieťa ako naplnenie života

Slovensko patrilo až do konca osemdesiatych rokov ku krajinám s najväčšou úhrnnou plodnosťou (SR 2,07; ČR 1,89; Poľsko 2,04; Nemecko: 1,48) v Európe (Vaňo 2001: 18). Situácia v deväťdesiatych rokoch sa však podobne ako v ostatných štátoch bývalého

východného bloku radikálne zmenila a pôrodnosť klesala. V prvých rokoch tohto storočia boli pôrodnosť aj úhrnná plodnosť na Slovensku a v Česku nižšie ako vo väčšine západoeurópskych štátov a v USA a v oboch spoločnostiach zintenzívnili debaty o demografickej kríze a vymieraní spoločnosti naštartované už v polovici deväťdesiatych rokov. Už vtedy niektorí autori varovali, že Slovensko s oneskorením niekoľkých dekád zažíva druhú demografickú revolúciu (pozri Matulník – Pastor 1997). V Česku sa téma poklesu pôrodnosti stala predmetom systematického výskumu (Rabušic 2001). Okrem týchto debát sa v tomto období diskutuje aj o otázke partnerskejšieho chápania rodičovstva a potrebe zbavovať mužské a ženské roly rodovej stereotypizácie a „predurčenia“ (napr. Bútorová – Kunová 1996, Chorvát 1999).

Meniace sa skúsenosti a spoločenský diskurz mohli protirečivo ovplyvňovať vývoj názorov na deti ako naplnenie života ženy a muža. EVS zisťovania potvrdzujú názorovú dynamiku. V oboch spoločnostiach však môžeme hovoriť skôr o výkyvoch názorov na nutnosť rodičovstva pre naplnenie života ženy ako o ich lineárnom vývoji (tabuľka Q44). V roku 1991 sa viac ako dve tretiny Slovákov a Čechov domnievali, že deti sú pre naplnenie života ženy nevyhnutné, no v roku 1999 v oboch spoločnostiach prevažoval opačný názor. V roku 2008 v oboch spoločnostiach opäť narástla podpora názoru, že deti sú nutné pre naplnenie života ženy (SR: 53,4%, ČR: 57,1%). Viac ako päť percent respondentov sa k téme nevedelo alebo nechcelo vyjadriť.

Ako odpoveď na trend menšieho stereotypizovania rodových rolí a rastúceho významu rodičovstva u mužov bola v roku 1999 do EVS dotazníka pridaná nová otázka. V slovenskej verzii dotazníka je to otázka pýtajúca sa na význam detí pre naplnenie života muža a v českej verzii je to otázka pýtajúca sa na ich význam pre naplnenie života človeka (tabuľka Q47A). Odpovede na obe otázky – o význame detí pre naplnenie života ženy a života muža, resp. človeka (tabuľky Q44 a Q47A) – majú podobnú dynamiku: v roku 2008 sa v porovnaní s rokom 1999 v oboch republikách zvýšil podiel tých, ktorí považujú deti za nevyhnutné pre naplnenie života žien alebo mužov. V Českej republike, kde sa respondentov pýtali na naplnenie života človeka, bol podiel súhlasov vyšší a podiel nesúhlasov významne nižší ako na Slovensku, kde sme sa pýtali na naplnenie života muža. Ešte pozoruhodnejší je rozdiel v podiele tých, ktorí nevedeli alebo nechceli na otázku odpovedať. Kým na všeobecne formulovanú českú otázku nevedela odpovedať len zanedbateľná časť respondentov, keď sme sa pýtali „konkrétnejšie“, teda na dôležitosť detí pre naplnenie života muža, podiel váhajúcich a neodpovedajúcich respondentov v roku 1999 presiahol 15% a v roku 2008 dosahoval takmer 8%.

Porovnanie odpovedí na tieto otázky (tabuľky Q44 a Q47A) ukazuje aj to, ako sa rozloženie odpovedí mení rozšírením možnosti odpovede z dilematickej formulácie na päťstupňovú škálu s neutrálnou „stredovou“ odpoveďou. Porovnanie súhrnov podielov súhlasných a nesúhlasných odpovedí na obe otázky ukazuje, že stredový variant ubral len z negatívnych odpovedí, a nie z pozitívnych odpovedí. Napríklad v roku 2008 necelých 13% českých respondentov nesúhlasilo s tvrdením, že dieťa je naplnením života človeka. S výrokom, že žena musí mať dieťa, aby sa naplnilo jej poslanie však nesúhlasilo takmer 36% českých respondentov. Podobne na Slovensku v roku 2008 viac než 22% respondentov nesúhlasilo a rozhodne nesúhlasilo s výrokom, že muž potrebuje mať dieťa, aby bol jeho život naplnený, no viac ako 41% respondentov odpovedalo, že dieťa nie je nevyhnutné pre naplnenie života ženy. Za pozornosť stojí, že štvrtina českých respondentov a 29% slovenských respondentov súhlasiacich s výrokom, že dieťa je naplnením života človeka/muža, nepovažuje dieťa za nevyhnutné pre naplnenie života ženy. Podiel tých, ktorí s prvým výrokom „rozhodne súhlasia“ je menší, no stále analyticky zaujímavý (SR: 16%, ČR: 17%).

Rozhodnutie mať deti je na jednej strane intímnu individuálnou záležitosťou a súčasne je javom so závažnými dôsledkami pre celú spoločnosť. Na komplexnosť tejto situácie odpovedalo zisťovanie EVS v roku 2008 zaradením dvoch nových otázok, ktoré skúmajú všeobecné chápanie detí ako povinnosti, poslania či údely. Jedna z nových otázok sa pýta na súhlas s výrokom predstavujúcim rodenie detí ako povinnosť voči spoločnosti a druhá otázka

zistovala súhlas s individualisticky ladenou tézou „ľudia by sa mali sami rozhodnúť, či chcú mať deti alebo nie“.

Odpovede na prvú otázku (tabuľka Q47E) ukazujú, že pri debate o pôrodnosti českí respondenti majú väčší zmysel pre celospoločenské hľadisko a potreby spoločnosti: takmer 45% českých respondentov a iba 30% slovenských respondentov úplne súhlasí alebo skôr súhlasí s tvrdením, že *mať deti je povinnosť voči spoločnosti*. Medzi slovenskými respondentmi je aj významne viac tých, ktorí vôbec nesúhlasia s takouto tézou (SR: 16,8%, ČR: 5,5%).

Nechuť či nezvyk slovenskej populácie zohľadňovať systémové imperatívy sa prejavuje v silnejšom úplnom súhlase s výrokom, že *ľudia by sa mali sami rozhodnúť, či chcú mať deti alebo nie* (tabuľka Q47F). S týmto výrokom úplne súhlasí 57,5% slovenských a 47,8% českých respondentov a čiastočne súhlasí 29,1% slovenských a 40,1% českých respondentov. V oboch spoločnostiach je podiel tých, ktorí nesúhlasia s výrokom o práve ľudí sami sa rozhodnúť, či chcú mať deti, veľmi nízky (SR: 1,9%, ČR: 2,1%) a podiel tých, ktorí na otázku nevedeli či nechceli odpovedať, zanedbateľný. Pri porovnaní týchto podielov s už uvádzanými podielmi respondentov, ktorí sú proti potratom a proti rozhodnutiu ženy pre rodičovstvo aj bez stáleho partnera (tabuľky Q46 a Q53A), je zrejmé, že v konkrétnych rozhodovacích situáciách je podiel odporcov práva ľudí rozhodnúť sa, či chcú mať deti významne vyšší ako v situácii, keď sa na toto právo pýtame všeobecne. O tento názorový nesúlad sa pričínal aj kontext dotazníka a na ňom založený riadený rozhovor – otázka o práve ľudí rozhodnúť sa, či chcú mať deti nasledovala hneď za otázkou, či mať deti je povinnosť voči spoločnosti. Je zrejmé, že v danom kontexte si slovenskí respondenti vysvetlili túto otázku ako dilemu medzi „spoločenským diktátom“ a individuálnou voľbou, ktorú riešili uprednostnením individuálnej voľby, a nedali ju do súvisu s princípmi, ktoré zohľadňovali pri odpovediach na otázky týkajúce sa súhlasu s potratom či rodičovstvom bez stáleho partnera.

Práca a rodina – mužské a ženské roly

Osobitnou témou EVS je vývoj názorov na pracovné zapojenie žien, ich spokojnosť s pôsobením mimo domácnosti a tiež reflexia účinkov zamestnania oboch rodičov na blaho dieťaťa. Predstavám o vzťahu práce a rodiny a špecializácii, resp. zameniteľnosti mužských a ženských rolí v rodine sa venuje rad otázok. Zvyčajne ide o dvojice či trojice otázok, ktoré sa v pozitívnej alebo negatívnej formulácii pýtajú na veľmi podobnú vec, a tým umožňujú skúmať konzistenciu či pevnosť názoru.

Európa a osobitne spoločnosti bývalého Československa majú za sebou niekoľko dekád vysokého pracovného zapojenia žien. Rastúca platená práca žien v druhej polovici dvadsiateho storočia mala viacero podnetov. Popri ekonomickej nutnosti, ktorá v chudobnejších vrstvách robila z práce žien po stáročia bežnú záležitosť, sa však stal dôležitý aj aspekt ekonomickej nezávislosti a motív seberealizácie.

Je mnoho výkladov príčin a dôsledkov, ktoré prináša pracovné zapojenie žien. Konzervatívny výklad hovorí skôr o prinútení žien odkloniť sa od poslania, ktoré chápu ako prirodzené. Pracovné zapojenie žien sa dostáva do napätia s modelom nukleárnej rodiny s funkčne rozdelenými úlohami muža a ženy pri zabezpečovaní jej materiálnych a citových potrieb. V mnohých spoločnostiach však tento model môže byť väčšmi literárnym výtvorom ako žitou normou a za spravodlivé sa môže považovať to, ak obaja manželia prispievajú na finančné zabezpečenie rodiny.

EVS ponúka dátovú podporu pre diskusie o opodstatnenosti konzervatívnych a liberálnych výkladov príčin a dôsledkov zapojenia žien do pracovného procesu. Predstavy o význame, aký má práca všeobecne pre ženy, zisťuje niekoľkými otázkami. Časť sa dotýka potreby individualizácie, vzťahu práce a seberealizácie, a osobitne potreby nezávislosti a jej naplnenia prostredníctvom vlastného pracovného príjmu. Ďalšie zisťujú, nakoľko sa práca mimo domácnosti vníma ako väčšmi prispievajúca k seberealizácii ženy či v inej formulácii, aká je dnešná predstava o práci v domácnosti ako prostriedku vedúcom k osobnému naplneniu.

Osobitná skupina otázok zisťuje názory na možnosť zosúladiť pracovné zapojenie s rodičovskými povinnosťami, a to s dôrazom na vnímanie dieťaťa aj schopností matky.

Zamestnanie žien

Zistenia týkajúce sa vývoja názorov na tradičné vymedzenie roly ženy prináša tabuľka Q48C zobrazujúca rozdelenie súhlasov s výrokom „*Zamestnanie je dobrá vec, ale väčšina žien aj tak túži po domácnosti a deťoch*“. Tabuľka ukazuje, že najvyšší súhlas s týmto výrokom bol v prvom zisťovaní EVS 1991 a odvtedy má klesajúcu tendenciu. Hoci Slovensko malo aj pred rokom 1989 nižšiu zamestnanosť žien a vyšší podiel žien v domácnosti, v roku 1991 bolo rozloženie názorov na túto otázku v oboch spoločnostiach rovnaké. V roku 2008 respondenti na Slovensku s týmto výrokom súhlasili menej často ako v českej spoločnosti a slovenských respondentov, ktorí s týmto tvrdením nesúhlasia, bolo v tomto roku trikrát viac ako v roku 1991¹⁴.

Tento názorový vývoj možno pripísať postupnému zreálňovaniu všeobecnej predstavy o tom, „po čom ženy túžia“. Na začiatku deväťdesiatych rokov bola predstava o potrebách žien definovaná politicky a v konfrontácii s komunistickým režimom sa vychádzalo z predpokladu, že emancipácia žien, ktorá bola v oblasti pracovného zapojenia v bývalom Československu vyššia ako v západnej Európe, bola nútená a že túžby slovenských a českých žien sa nemusia zhodovať so zabehaným štýlom života, v ktorom nesú „dvojité bremeno“. Tento konzervatívny predpoklad sa však nenaplnil a o zreálňovanie predstavy o potrebách žien sa zaslúžilo publikovanie výskumov zameraných na rodové otázky a neskôr aj vyzdvihovanie zamestnanosti žien ako európskej agendy.

Tabuľka Q48D zobrazuje vývoj odpovedí na ďalšiu otázku skúmajúcu prácu v domácnosti – tentoraz jej kapacitu prinášať životné naplnenie. Porovnanie zmien v súhlase s výrokom „*Byť ženou v domácnosti prináša rovnaké naplnenie ako platená práca*“ musí zohľadňovať dôležitú zmenu, ktorá sa udiala pri formulácii tohto výroku v slovenskej verzii EVS 1999. V tomto zisťovaní výrok znel „*Byť ženou v domácnosti je rovnako zmysluplné ako platená práca*“ – pýtal sa teda na všeobecný prínos práce v domácnosti, a nie na naplnenie prinášajúce žene, ktorá ju vykonáva. Takáto formulácia v roku 1999 spôsobila významný nárast úplných súhlasov s týmto tvrdením. Po opätovnej úprave výroku podľa pôvodného zamerania otázky sa podiel úplných súhlasov s výrokom vrátil na úroveň roku 1991. V roku 2008 sa obe spoločnosti maximálne zbližili v rozložení názorov na rovnocennosť naplnenia, ktoré môže žene poskytnúť platená práca a práca v domácnosti. Je to však priblíženie v rôznosti: obe spoločnosti sú v názore na toto tvrdenie vnútorne rozdelené. Najviac respondentov si však vyberá umiernené vyjadrenie súhlasu alebo nesúhlasu a takmer každý desiaty slovenský a český respondent sa zdržal odpovede. Prevala „opatrných“ vyjadrení naznačuje, že respondenti sa pri tejto otázke riadia skôr nejednoznačnými praktickými skúsenosťami ako principiálnymi ideologizovanými predstavami o role a poslaní ženy.

Manželstvá dvoch pracujúcich partnerov sú bežnou skúsenosťou života niekoľkých generácií. Táto skúsenosť prispieva k predefinovaniu rodových rolí a môže viesť k vytvoreniu novej normy, týkajúcej sa zodpovednosti za finančné zabezpečenie rodiny a starostlivosti o deti.

Odpovede na otázku zisťujúcu súhlas s tvrdením, že k *finančnému zabezpečeniu rodiny majú prispievať manžel aj manželka* zobrazuje tabuľka Q48F. Vidíme, že v roku 2008 česká aj slovenská spoločnosť jednoznačne zdieľala túto normatívnu predstavu a len zlomok respondentov v oboch spoločnostiach nesúhlasí s povinnosťou oboch partnerov prispievať

¹⁴ Dôležitým zistením je, že medzi mužmi a ženami a medzi respondentmi rôzneho veku nie sú významnejšie rozdiely v súhlase s týmto výrokom. Určitý rozdiel je medzi respondentmi s nerovnakým vzdelaním: najvyšší podiel súhlasiacich je medzi respondentmi so základným vzdelaním a najnižší medzi respondentmi s vysokoškolským vzdelaním.

k finančnému zabezpečeniu rodiny. Najväčší podiel „vôbec nesúhlasiacich“ nenachádzame vo vyšších vekových kategóriách, ale vo vekovej kategórii od 24 do 35 rokov. To by mohlo naznačovať, že nejde o normatívny vzor, ktorý zachováva staršia generácia, ale skôr o požiadavku o výnimku z normy v období, keď sa jeden z rodičov naplno venuje starostlivosti o deti. Ďalšie porovnania ukazujú, že dôraz na zodpovednosť oboch partnerov za finančné zabezpečenie domácnosti je konzistentný s dôrazom *na zodpovednosť oboch partnerov za deti a domácnosť*. V roku 2008 viac než 90% slovenských respondentov súhlasilo s výrokom „*Muži by mali mať rovnakú zodpovednosť za deti a domácnosť ako ženy*“ (EVS Slovensko 2008). Môžeme sa len domnievať, že českí respondenti by odpovedali podobne, pretože táto voliteľná otázka nebola do českého dotazníka EVS v tomto roku zaradená.

Práca a rodičovské povinnosti

Rast zamestnanosti žien vo všetkých krajinách sprevádzali debaty o negatívnych dôsledkoch zamestnanosti žien na vývin detí a výnimkou nebolo ani Československo. Kritická reflexia vysokej chorobnosti detí viedla v osemdesiatych rokoch k predlžovaniu materskej, resp. rodičovskej dovolenky a začiatkom deväťdesiatych rokov k zrušeniu inštitúcie detských jasí, ktoré sa nestretlo s námietkami (Hašková – Saxonberg 2008). Tieto kritické reflexie mohli popri individuálnej skúsenosti ovplyvniť názory na možnosť zosúladiť pracovné zapojenie s rodičovskými povinnosťami. Neskôr mohlo mať vplyv aj vytrácanie sa témy z verejného diskurzu a prioritá dávaná zamestnanosti žien.

Rodičovské schopnosti pracujúcich rodičov skúmajú v EVS tri otázky, resp. výroky v EVS dotazníku sa priamo dotýkajú rodičovských schopností pracujúcich dospelých. Tieto otázky zisťujú názory na to, či si pracujúca matka dokáže vytvoriť rovnako vrúcny vzťah k deťom a pocit bezpečia pre svoje deti ako matka, ktorá nie je zamestnaná, či dieťa v predškolskom veku trpí, ak je jeho matka zamestnaná a či sa otcovia vedia postarať o deti rovnako dobre ako matky.

Odpovede na všetky tri otázky majú pozoruhodnú dynamiku. V roku 1991 boli obe spoločnosti vnútorne značne rozdelené v názore na *schopnosť pracujúcich matiek vytvoriť „rovnako vrúcny vzťah a pocit bezpečia pre svoje deti ako matka, ktorá nie je zamestnaná“* (tabuľka Q48A). Aj keď optimisti mierne prevažovali, v Česku viac než tretina a na Slovensku viac ako 40% respondentov pochybovalo o kvalite rodičovstva pracujúcich matiek. V roku 1999 však v oboch spoločnostiach klesol podiel pochybovačov pod 20%. V roku 2008 v Česku ich podiel stagnoval a na Slovensku sa ešte zmenšil. Pozitívny pohľad na rodičovské schopnosti pracujúcich matiek v tomto roku na Slovensku presiahol a v Česku takmer dosiahol 80%.

Podobnú dynamiku mali aj názory na to, či *dieťa v predškolskom veku trpí, ak je jeho matka zamestnaná* (tabuľka Q48B). V roku 1991 viac ako dve tretiny českých a slovenských respondentov súhlasili s názorom, že dieťa v predškolskom veku trpí, ak je jeho matka zamestnaná. V roku 1999 klesol v českej spoločnosti podiel súhlasiacich s týmto výrokom a v roku 2008 klesol aj v slovenskej spoločnosti. V oboch spoločnostiach sú dnes súhlasiaci s týmto názorom v menšine a mierne prevažujú tí, ktorí s týmto názorom nesúhlasia. Na Slovensku má tento názor najväčšiu oporu medzi respondentmi so základným vzdelaním a tými, ktorí žijú v obciach do 500 obyvateľov. Najmenej ho podporujú vysokoškooláci a respondenti žijúci v mestách nad stotisíc obyvateľov. Dôležité je, že na Slovensku neexistuje v názore na túto otázku rodový a ani generačný spor; muži a ženy a ani rôzne vekové kategórie sa v roku 2008 neodlišovali v názore na dôsledky zamestnanosti žien na pohodu dieťaťa.

V roku 1999 zaradili do dotazníka EVS aj výrok týkajúci sa schopnosti otcov postarať sa o deti rovnako dobre ako matky (tabuľka W48G). V roku 2008 boli názory na túto otázku v oboch spoločnostiach veľmi podobné; viac ako dve tretiny českých a slovenských respondentov súhlasili, že otcovia sa vedia rovnako dobre starať o deti. Prevažujú však opatrné súhlasy. Ženy sú o rodičovskej schopnosti mužov menej presvedčené ako samotní muži.

Tabuľková príloha ku kapitole 5.2.

		(Q43) Dieťa potrebuje domov s oboma rodičmi, aby vyrastalo šťastne		
		Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	93,6	4,9	1,5
	SR	95,1	3,2	1,8
1999	ČR	84,6	13,7	1,7
	SR	93,9	4,7	1,4
2008	ČR	79,7	16,6	3,6
	SR	90,3	7,5	2,2

		(Q44) Myslíte si, že žena musí mať deti, aby bol jej život naplnený, alebo to nepovažujete za nevyhnutné		
		Potrebuje deti	Nie je to nevyhnutné	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	62,6	30,6	6,8
	SR	68,5	25,4	6,1
1999	ČR	41,7	52,9	5,4
	SR	42,6	51,1	6,3
2008	ČR	57,1	35,7	7,2
	SR	53,36	41,2	5,5

		(Q46) Schvaľujete alebo neschvaľujete, keď žena chce mať dieťa ako slobodná matka bez toho, aby mala stáleho partnera			
		Schvaľujem	Neschvaľujem	Záleží od okolností	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	27,9	44,0	26,4	1,7
	SR	25,4	42,1	29,8	2,7
1999	ČR	39,0	30,9	29,4	0,7
	SR	22,4	32,8	40,8	4,0
2008	ČR	51,2	24,9	20,8	3,2
	SR	30,5	28,3	36,8	4,4

Q47A-Q47G Súhlas s výrokmi spojenými s rozmanitými oblastami rodinného života

		(Q47A) Muž musí mať deti, aby bol jeho život naplnený					
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím, ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	24,2	35,4	19,9	18,6	1,1	0,8
	SR	12,4	24,4	26,5	20,9	10,2	5,5
2008	ČR	25,2	39,6	20,7	11,0	1,7	1,7
	SR	15,5	37,7	24,4	16,5	6,0	2,9

		(Q47C) Homosexuálne páry by mali mať možnosť adoptovať si deti					
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím, ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	8,0	21,5	25,4	24,6	14,1	6,4
	SR	3,0	6,1	12,9	21,9	47,7	8,4

		(Q47D) Je to v poriadku, ak dvaja žijú spolu bež sobáša					
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím, ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	17,5	40,5	26,9	9,4	3,0	2,8
	SR	16,5	18,5	32,9	15,9	13,4	2,9

		(Q47E) Mat' deti je povinnosťou voči spoločnosti					
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím, ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	14,4	30,5	27,8	17,8	5,5	4,0
	SR	8,5	21,6	29,1	20,2	16,8	3,7

		(Q47F) Ľudia by sa mali sami rozhodnúť, či chcú mať deti alebo nie					
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím, ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	47,8	40,1	9,0	1,8	0,3	1,1
	SR	57,5	29,1	10,5	1,7	0,2	1,1

Q48A-Q48E Súhlas s výroky o vzťahu medzi pracovným a rodinným životom

		(Q48A) Pracujúca matka môže vytvoriť rovnako vrúcny vzťah a pocit bezpečia pre svoje deti ako matka, ktorá nie je zamestnaná				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	18,9	42,7	33,3	3,1	1,9
	SR	22,5	34,0	36,4	4,5	2,6
1999	ČR	30,0	49,6	17,4	1,6	1,5
	SR	46,6	32,6	15,4	3,0	2,3
2008	ČR	26,7	48,8	16,5	3,5	4,6
	SR	42,5	40,0	11,9	1,7	3,9

		(Q48B) Dieťa v predškolskom veku pravdepodobne trpí, ak je jeho matka zamestnaná				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	23,3	45,1	28,2	1,3	2,0
	SR	20,3	47,9	25,4	1,4	5,0
1999	ČR	8,9	37,0	48,4	2,9	2,7
	SR	17,5	43,0	28,3	7,1	4,1
2008	ČR	11,3	29,8	44,3	10,0	4,7
	SR	12,8	25,2	35,5	19,5	7,0

		(Q48C) Zamestnanie je dobrá vec, ale väčšina žien aj tak túži po domácnosti a deťoch				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	27,8	51,7	13,9	0,7	5,8
	SR	29,0	49,4	13,5	0,7	7,5
1999	ČR	11,2	56,2	24,9	1,2	6,6
	SR	16,5	39,2	29,2	6,3	8,8
2008	ČR	16,2	49,3	22,9	4,5	7,2
	SR	15,5	36,7	30,8	9,5	7,5

		(Q48D) Byť ženou v domácnosti prináša rovnaké naplnenie ako platená práca				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	28,9	51,3	14,7	,8	4,4
	SR	11,7	29,8	41,5	3,9	13,1
1999	ČR	15,0	58,4	21,2	1,5	3,9
	SR	29,8	37,2	21,9	5,8	5,4
2008	ČR	12,0	35,6	35,3	7,2	9,9
	SR	12,3	36,7	31,4	10,1	9,5

		(Q48E) Mať zamestnanie je pre ženu najlepší spôsob, ako byť nezávislou				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	11,9	44,2	32,5	2,0	9,4
	SR	12,1	42,3	30,5	2,3	12,7
1999	ČR	13,8	58,5	21,9	1,2	4,6
	SR	28,0	40,5	19,5	3,8	8,1
2008	ČR	23,7	52,7	14,6	2,1	6,8
	SR	30,3	49,2	11,7	2,5	6,3

Q48F-Q48H Súhlas s výroky o rôznych predstavách rodovej deľby práce

		(Q48F) K finančnému zabezpečeniu rodiny majú prispievať aj manžel aj manželka				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	52,4	38,0	7,3	0,5	1,8
	SR	37,2	41,6	16,0	0,9	4,2
1999	ČR	45,0	47,0	6,7	0,5	0,8
	SR	47,4	38,4	9,0	2,1	3,1
2008	ČR	42,0	46,7	7,5	1,5	2,2
	SR	47,5	42,7	5,7	1,5	2,6

		(Q48G) Vo všeobecnosti platí, že otcovia sa vedia rovnako dobre starať o deti ako matky				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	11,9	52,3	29,9	1,7	4,3
	SR	27,5	36,7	27,3	4,7	3,8
2008	ČR	18,0	48,0	24,5	4,9	4,6
	SR	18,7	46,5	23,9	5,5	5,4

		(Q48H) Muži by mali mať rovnakú zodpovednosť za deti a domácnosť ako ženy				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
2008	SR	47,2	45,4	3,8	0,5	3,1

5.3. Láska, výchova a vzájomné povinnosti medzi rodičmi a deťmi

EVS sa snaží objasniť aj pevnosť niektorých tradičných princípov, ktoré predpokladáme vo vzťahu medzi rodičmi a deťmi. Patrí k nim vzájomná bezpodmienečná oddanosť, ktorá sa na strane detí prejavuje úctou a láskou bez ohľadu na skutočné správanie rodičov a na strane rodičov má podobu záväzku podriaďovať svoje potreby potrebám detí. Demokratizácia rodinného života a kritická rozprava o rodičovstve, rovnako ako zvyšujúca sa dôležitosť materiálnych prejavov rodičovskej starostlivosti, podporovaná všadeprítomnou reklamou, môžu znamenať ohrozenie pre model bezpodmienečnej lásky a úcty.

Výsledky EVS však dokladajú, že tento model má vo všeobecnosti veľkú podporu (tabuľky Q49 a Q50). Predchádzajúce výskumné kolá EVS ale ukazujú, že v súhlase s týmito hodnotami predstavujeme skôr slabší európsky priemer.

Ak v rokoch 1991 a 1999 boli v slovenskej a českej spoločnosti veľmi podobné podiely tých, ktorí sú presvedčení o *povinnosti detí milovať svojich rodičov bez ohľadu na to, aké sú ich prednosti a nedostatky*, v roku 2008 sa slovenská a česká spoločnosť odlišili (tabuľka Q49). V Česku klesol podiel zástancov bezpodmienečnej lásky detí k rodičom a podiel tých, ktorí sú presvedčení, že rodičia si musia lásku detí zaslúžiť, narástol takmer na tretinu. Na Slovensku sa, naopak, posilnil tábor zástancov bezpodmienečnej lásky detí voči rodičom (takmer tri štvrtiny respondentov). V oboch spoločnostiach narástol podiel tých, ktorým nevyhovuje v tejto otázke vyhranené stanovisko (v Česku takmer na 10%).

Pomerne vysokú stabilitu majú odpovede slovenských respondentov na druhú dilematickú otázku, ktorá dáva respondentom vybrať medzi predstavou obetavej rodičovskej lásky „urobiť všetko pre svoje deti aj za cenu vlastného odriekania“ a predstavou, že „rodičia majú vlastný život a nemalo by sa od nich vyžadovať, aby sa obetovali kvôli svojim deťom“ (tabuľka Q50). Pozornosť si však zaslúži to, že podpora požiadavky odriekajúcej si rodičovskej lásky je v oboch spoločnostiach nižšia ako vyžadovanie bezpodmienečnej lásky detí voči rodičom. Na Slovensku sú nožnice medzi oboma požiadavkami väčšie otvorené ako v Česku.

Hodnoty, ku ktorým treba viesť deti

Aj keď hodnoty, ktoré respondenti deklarujú ako dôležité, nemusia byť totožné s hodnotami, ktoré možno odčítať z ich každodenného života, sú to hodnoty, ktoré považujú za žiaduce a hodné toho, aby sa k nim slušní ľudia prihlasovali. Podobne aj pri skúmaní hodnôt, ktoré by podľa respondentov mali viesť výchovu detí, neočakávame, že ide o hodnoty, ktoré reálne vstúpajú alebo budú vstúpovať deťom. K zdôrazneným hodnotám pristupujeme ako k dôležitej informácii o tom, aké hodnoty považujú za spoločnosťou uznávané a životaschopné nielen dnes, ale aj v perspektíve budúcnosti, v ktorej budú žiť deti.

Respondenti si mohli vybrať najviac päť spomedzi jedenástich vlastností či kvalít, ktoré uvádzal dotazník EVS. Tieto kvality sú všeobecne akceptované, no v rôznych obdobiach, spoločnostiach a spoločenských vrstvách nerovnako prioritizované. Kvality uvedené v tomto zozname možno triediť viacerými spôsobmi. Z hľadiska skúmania predpokladov spoločenskej súdržnosti je dôležité triedenie, ktoré rozlišuje medzi schopnosťami a vlastnosťami, ktoré sa považujú za *základ individuálneho výkonu a úspechu* (ako sú samostatnosť, pracovitosť, vytrvalosť, zodpovednosť a šporovlivosť) a schopnosťami, ktoré uľahčujú a zlepšujú medziľudské vzťahy a skupinovú komunikáciu (*nesebeckosť, tolerancia a ohľaduplnosť k iným ľuďom, slušné spôsoby a poslušnosť*). Tomuto užitočnému, no hrubému členeniu výchovných cností sa vzpierajú dve položky: náboženská viera a predstavivosť¹⁵. Prinajmenšom

¹⁵ Namietat' možno aj proti zaradeniu ďalších položiek. Voči zaradeniu zodpovednosti medzi individuálno-výkonové cnosti určite možno vzniesť viacero výhrad. V našom kontexte sa však význam

jedna z nich, predstavivosť, však kladne intervenuje v oboch oblastiach: predstavivosť pozitívne ovplyvňuje individuálnu tvorivosť a zároveň uľahčuje empatiu a chápanie druhých. Tým zlepšuje kvalitu sociálnych interakcií a prospieva skupinovej súdržnosti.

Tabuľky Q52A až Q52K zobrazujú stabilitu a dynamiku uprednostňovania jednotlivých cieľov výchovy v slovenskej a českej spoločnosti. Medzi piatimi najuprednostňovanejšími vlastnosťami v oboch spoločnostiach stabilne nachádzame tri individuálno-výkonové vlastnosti – pracovitosť, pocit zodpovednosti a samostatnosť a dve prosociálne cnosti – slušné spôsoby a toleranciu/ohľaduplnosť k druhým. Českí respondenti dávajú slušné spôsoby na prvé miesto a pracovitosť na druhé miesto vo všetkých troch zisťovaniach. Na Slovensku sa pracovitosť v rokoch 1999 a 2008 dostáva na prvé miesto pred slušnými spôsobmi. V roku 1991 českí respondenti tretí najsilnejší dôraz kládli na toleranciu a ohľaduplnosť k iným ľuďom a na štvrtom a piatom mieste sa ocitli samostatnosť a pocit zodpovednosti. Na Slovensku sa v tomto aj v nasledujúcich zisťovaniach tolerancia/ohľaduplnosť umiestnila na piatom mieste a na vyššie miesta sa dostávajú spomínané výkonové cnosti. Vyzdvihovanie tolerancie/ohľaduplnosti v roku 2008 v oboch spoločnostiach významne zoslablo (v SR pokles o takmer desať a v ČR o viac ako desať percentuálnych bodov) a v oboch spoločnostiach vzrástol význam ďalšej individuálno-výkonovej cnosti: šetrnosti a šporovlivosti.

Kým v Česku si pocit zodpovednosti udržiava pomerne stabilnú pozíciu, na Slovensku sa dôraz na zodpovednosť v roku 2008 zvýšil oproti roku 1999 o takmer 12 percentuálnych bodov. Masívnejšie zdôrazňovanie (individuálnej) zodpovednosti môžeme považovať za odraz všadeprítomného diskurzu o nutnosti prevziať individuálnu zodpovednosť za vlastné životné podmienky, ktorý bol dôležitým spojencom reformných politík v ekonomike aj v sociálnom zabezpečení.

Pozornosť si zaslúžia aj kvality, ktoré slovenskí a českí respondenti vyzdvihujú v menšej miere ako dôležité vo výchove detí. Medzi najmenej zdôrazňované vlastnosti na Slovensku aj v Česku patrí *predstavivosť*. V roku 2008 sa však v Česku pozícia predstavivosti významne zlepšila (o viac než desať percentuálnych bodov) a výchovný cieľ, ktorý v danom roku českí respondenti najmenej zdôrazňovali, bolo *vštepovanie náboženskej viery*. Na Slovensku je vo všetkých zisťovaniach druhou najmenej preferovanou hodnotou *nesebeckosť*. Nesebeckosť patrí aj v českej spoločnosti medzi menej zdôrazňované výchovné princípy, no vo všetkých zisťovaniach českí respondenti uvádzajú nesebeckosť ako výchovný cieľ významne častejšie ako slovenskí respondenti (1991 SR: 20%, ČR: 34%, 1999 SR: 18,6%, ČR: 36,8%, 2008 SR: 25,5%, ČR: 33,6%). Na rozdiel od slovenských respondentov českí respondenti zdôrazňujú nesebeckosť ako výchovný cieľ častejšie ako poslušnosť. Pozornosť zasluhujúce zistenie je, že až v roku 2008 sa v oboch spoločnostiach objavilo pozitívne, a z hľadiska kresťanskej vierouky očakávané, spojenie dôrazu na vštepovanie náboženskej viery a výchovu k nesebeckosti. Predchádzajúce zisťovania v oboch spoločnostiach zaznamenávali skôr opačnú tendenciu: v rokoch 1991 a 1999 tí, ktorí zdôrazňovali výchovu k náboženskej viere, uvádzali medzi žiaducimi výchovnými cieľmi výchovu k nesebeckosti zriedkavejšie ako tí, ktorí náboženskú výchovu nezdôrazňovali.

Celkovo možno zhrnúť, že slovenskí a českí respondenti vo výchove väčšmi zdôrazňujú individuálno-výkonové kvality ako prosociálne vlastnosti a táto tendencia v uplynulých desaťročiach zosilnela. To je v súlade s analytickými závermi Márie Suríkovej, ktorá tieto tendencie vysvetľuje aj tým, že „Pluralistická a dynamická, neustále sa meniaci spoločnosť už nie je vnímaná ako stabilná skupina s uceleným systémom významov a z neho vyplývajúcich požiadaviek. Deklarovaným cieľom a zmyslom tejto rôznorodosti a premenlivosti je vlastne maximalizácia produktivity jednotlivca“. (Suríková 2005: 51)

zodpovednosti v posledných dvoch desaťročiach rozvíjal najmä v protiklade k spoliehaniu sa na iných v súvislosti s proklamovanou potrebou posilňovať individuálnu zodpovednosť za svoj život a životné podmienky. Ďalšou spornou položkou je poslušnosť. Voči jej zaradeniu medzi prosociálne cnosti možno namietat množstvom tragických historických príkladov.

Zároveň, a to je dôležitý rozdiel, sklon klásť väčší dôraz na individuálno-výkonové kvality a menej oceňovať dôležitosť prosociálnych cností je oveľa silnejší na Slovensku ako v Česku. Toto zistenie zapadá do mozaiky, ktorej podobu už naznačili zistenia predstavené v predchádzajúcich kapitolách (napríklad významne nižšia spoločenská dôvera a nižšia miera občianskeho združovania v slovenskej spoločnosti). Obraz slovenskej spoločnosti, ktorá je v porovnaní s českou spoločnosťou menej dôverčivá, menej družná a menej si vážiaca nesebeckosť, protirečí pohodlným predstavám o dobrotivosti či štedrości – ako o našich národných vlastnostiach. Doplnenie obrazu slovenskej spoločnosti, ako tej, v ktorej sa väčšmi uprednostňujú individualistické riešenia, predstavíme v kapitole 7 Politika a spravovanie krajiny a kapitole 8 Spoločenská spravodlivosť, solidarita a životné prostredie.

Tabuľková príloha ku kapitole 5.3.

TQ49-Q51 Súhlas s výrokmí o vzájomnej láske, úcte a zodpovednosti detí a rodičov

		(Q49) Musia si rodičia zaslúžiť úctu a lásku detí?		
		A: Bez ohľadu na to, aké prednosti a nedostatky majú naši rodičia, vždy ich musíme milovať a ctiť si ich	B: Človek nie je povinný ctiť si a milovať rodičov, ktorí si to nezaslúžia svojím správaním a postojmi	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	78,8	18,7	2,5
	SR	82,7	13,5	3,9
1999	ČR	70,8	25,1	4,1
	SR	69,6	24,9	5,4
2008	ČR	58,7	51,5	9,8
	SR	74,9	18,1	7,5

		(Q50) Ktorí z nasledujúcich výrokov lepšie vystihuje Váš názor na zodpovednosť, ktorú majú rodičia voči svojim deťom?			
		A: Povinnosťou rodičov je urobiť všetko pre svoje deti aj za cenu vlastného odriekania	B: Rodičia majú svoj vlastný život a nemalo by sa od nich vyžadovať, aby sa obetovali kvôli svojim deťom	Ani jeden (spontánne)	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	63,5	22,8	11,3	2,3
	SR	57,7	25,0	14,2	3,1
1999	ČR	58,8	24,9	15,0	1,3
	SR	58,6	17,6	21,0	2,8
2008	ČR	50,0	27,5	16,3	6,3
	SR	61,5	18,6	15,2	4,8

		(Q51) Zodpovednosť dospelých detí voči rodičom, ktorí potrebujú dlhodobú starostlivosť			
		A: Dospelé deti majú povinnosť poskytnúť svojim rodičom dlhodobú starostlivosť, a to aj na úkor svojej vlastnej životnej úrovne	B: Dospelé deti majú svoj vlastný život a nemalo by sa od nich žiadať, aby obetovali svoju životnú úroveň kvôli rodičom	Ani jeden (spontánne)	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	47,3	28,2	19,4	5,1
	SR	57,2	18,1	19,1	5,7

		(Q47G) Ak je rodič vážne chorý alebo zoslabnutý, postarať sa o neho je v prvom rade povinnosťou jeho dospelých detí					
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím, ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	30,1	46,1	19,0	3,0	0,3	1,7
	SR	52,6	34,4	9,9	1,0	0,1	2,0

Q52A-Q52K Dôležitosť vybraných vlastností vo výchove detí

		(Q52A) Slušné spôsoby		(Q52B) Samostatnosť	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	88,3	11,7	65,1	34,9
	SR	87,8	12,2	58,5	41,5
1999	ČR	86,7	13,3	68,9	31,1
	SR	72,6	27,4	61,3	38,7
2008	ČR	76,8	23,1	66,9	33,2
	SR	76,3	23,7	66,4	33,6

		(Q52C) Pracovitosť		(Q52D) Pociť zodpovednosti	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	83,6	16,4	58,7	41,3
	SR	82,2	17,8	62,0	38,0
1999	ČR	73,2	26,8	65,6	34,4
	SR	75,2	24,8	66,8	33,2
2008	ČR	74,5	25,6	61,9	38,6
	SR	82,2	17,8	78,3	21,7

		(Q52E) Predstavivosť		(Q52F) Znášanlivosť a ohľaduplnosť k iným ľuďom	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	4,6	95,4	66,4	33,6
	SR	7,6	92,4	51,8	48,2
1999	ČR	6,9	93,1	62,9	37,1
	SR	2,7	97,3	57,0	43,0
2008	ČR	17,2	82,7	50,4	49,6
	SR	10,0	90	49,6	50,4

		(Q52G) Hospodárnosť, šetrné zaobchádzanie s peniazmi a vecami		(Q52H) Odhodlanosť a vytrvalosť	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	35,6	64,4	25,8	74,2
	SR	32,1	67,9	24,0	76,0
1999	ČR	31,6	68,4	28,6	71,4
	SR	38,6	61,4	25,0	75,0
2008	ČR	42,4	57,6	34,0	65,9
	SR	47,0	53,0	24,7	75,3

		(Q52I) Náboženská viera		(Q52J) Nesebeckosť	
		Označil	Neoznačil	Označil	Neoznačil
1991	ČR	9,9	90,1	34,1	65,9
	SR	32,4	67,6	20,1	79,9
1999	ČR	6,5	93,5	36,8	63,2
	SR	33,1	66,9	18,6	81,4
2008	ČR	10,4	89,6	32,7	67,3
	SR	29,6	70,4	24,4	75,6

		(Q52K) Poslušnosť	
		Označil	Neoznačil
1991	ČR	20,3	79,7
	SR	34,7	65,3
1999	ČR	17,2	82,8
	SR	26,4	73,6
2008	ČR	22,7	77,3
	SR	32,5	67,5

6. NÁRODNÁ IDENTITA

David Kostlán

6.1. Národní hrdost a postoje k EÚ

Již od počátku je nedílnou součástí výzkumu EVS také baterie otázek k národní identitě, týkající se hodnocení vztahu občanů k vlastnímu státu, přičemž se zaměřuje na otázky o národní hrdosti, povaze občanství nebo postojích k cizincům. V posledním výzkumu v roce 2008 byly do této baterie rovněž zařazeny otázky zkoumající názory občanů na budování a rozšiřování Evropské unie.

Národní hrdost

Základní otázka tohoto bloku je zacílena na měření národní hrdosti a proto jí budeme věnovat hlavní pozornost. Zní: *Jak velmi jste hrdý na to, že jste občanem (daného) státu?* Nejprve se budeme věnovat porovnání odpovědí občanů ČR a SR a jeho vývoji v průběhu 17 let. V roce 1991 se více než 80 procent respondentů v obou částech republiky cítilo být hrdými na to, že jsou občany Československa (tabulka k otázce Q72). Z nich 30 procent se cítilo být velmi hrdými. V roce 1999 se tato intenzita snížila v obou zemích oproti roku 1991, ovšem v roce 2008 intenzivně vzrostla a překonala hodnoty roku 1991. Hlavně v SR byl nárůst národní hrdosti patrný, když podíl velmi hrdých vzrostl o 14 procent a celkově dosáhl hodnoty 38,8 procent. Zatímco v ČR nebyly změny v míře národní hrdosti velké, na Slovensku lze zaznamenat velký posun mezi těmito obdobími. Jedno z možných vysvětlení souvisí z odlišným postavením Slovenska v obou obdobích. Mezi roky 1994 – 1998 čelilo Slovensko značné kritice ze strany evropských i světových mezinárodních institucí pro svůj politický i ekonomický vývoj a jeho pozice v přístupových jednáních do EU nebo do NATO byla oproti ostatním zemím V4 ztížena. Naproti tomu v roce 2008 již bylo Slovensko plnoprávným členem obou institucí a jeho ekonomický vývoj v této dekádě byl rovněž hodnocen pozitivně.

Bylo by ovšem chybou spojovat míru národní hrdosti čistě s aktuálními politickými a ekonomickými výsledky. Nelze totiž dost dobře určit, do jaké míry národní hrdost odráží politické nebo kulturní aspekty. Na jedné straně je národní hrdost ovlivněna politickým a ekonomickým vývojem země, čemu by napovídala zvyšující se míra národní hrdosti na Slovensku. Na straně druhé ovšem, jak ukazuje Rose na mezinárodních datech, rozdíly v míře patriotismu nelze interpretovat pouze pomocí strukturálních faktorů, jelikož v širší mezinárodní komparaci neexistuje pozitivní korelace mezi mírou národní hrdosti a úrovní ekonomického rozvoje. To koneckonců potvrzují i výsledky z roku 1999 v porovnání zemí V4. Česká republika vykazovala v porovnání s Polskem na konci 90. let celonárodně vyšší úroveň života a přesto měla daleko nižší míru národní hrdosti.

Podle našeho názoru jediným možným východiskem interpretace národní hrdosti je konceptualizovat ji jako druh symbolického statku, který se vytváří v kombinaci více faktorů individuálních i společenských. Může být totiž do jisté míry zdrojem osobní identity, ovšem s vědomím, že je odrazem a výsledkem nejrůznějších sociálních procesů včetně vědomé politické manipulace a kvality politického marketingu (Manning 1998, Altheide 2000, Marada 2003), tedy něčeho, co bychom v reklamní terminologii mohli nazvat jako budování obchodní značky státu. Ta se na Slovensku za posledních 10 let výrazně zlepšila, což se odráží i v posílení národní hrdosti.

Jestliže v mezinárodním porovnání národní hrdosti může být více otázek než odpovědí a řada teoretických i metodologických nejasností, tak daleko větší prostor pro analýzu nám poskytuje porovnání rozdílů mezi různými skupinami obyvatel v rámci národního státu. Podle

Roseho být patriotem je normou, jelikož je to normální a to jak v běžném životě, tak také statisticky. Bez ohledu na socio-demografické odlišnosti se od občanů očekává, že jsou hrdí na svou zemi, v opačném případě se vystavují riziku být považováni za devianty.¹⁶ Statisticky zároveň platí, že všechny sociální skupiny mají v otázce národní hrdosti normální rozdělení, i když se samozřejmě mohou lišit v procentuálním zastoupení „deviantů“ (1985: 90). Z tohoto hlediska nejvíce diferencujícími znaky jsou věk, vzdělání a náboženská příslušnost. Ideálního ne-patriota identifikuje Rose jako mladého, vysoce vzdělaného ateistu.

Z našeho pohledu nejvíce diferencujícím znakem je národnost a částečně politická příslušnost. Velká většina Slováků se cítí být hrdými občany státu (79,2%) na rozdíl od občanů Slovenska maďarské národnosti, z nichž většina (57,2%) se jimi být necítí (tabulka 6.1.).

Tabulka 6.1. Hrdost' na občianstvo podľa národnosti

		Veľmi hrdý	Vcelku hrdý	Neveľmi hrdý	Vôbec nie hrdý	Nevie	Celkom
EVS 1991	slovenská	28	48,8	14,1	2,9	6,2	100
	maďarská	15,2	41,9	19	12,4	11,4	100
EVS 1999	slovenská	26,8	52,6	13,7	4,3	2,6	100
	maďarská	4,4	34,8	32,6	24,6	2,9	100
EVS 2008	slovenská	39,8	47,2	7,1	1,2	4,7	100
	maďarská	11,0	59,6	16,4	1,1	11,4	100

Stále nám však zůstává základní otázka, do jaké míry je na Slovensku patriotismus vnímán jako sdílení národní identity a solidarity a do jaké míry je vyjádřením spokojenosti s občanskými principy a politickým vývojem a naopak. Podle Roseho například odmítnutí patriotismu je daleko častěji zastoupeno mezi politicky angažovanými občany, kteří prosazují odlišné menšinové názory, jsou členy sociálních hnutí a celkově je lze považovat za názorové vůdce („opinion leaders“), kteří často debatují se svými známými o politice a snaží se je přesvědčit o svých názorech. Tuto hypotézu jsme prověřovali pomocí otázek zaměřených na vývoj demokracie a angažovanosti v politickém a veřejném životě. Ani v jednom případě se však skupina nepatriotů neodlišuje od patriotů. V roce 1999 panovala všeobecná nespokojenost s vývojem demokracie, kterou sdíleli také silní patrioti (viz kapitola 8. Politika). Ukázalo se také, že nepatrioti nejsou více angažovanými občany, ani se neliší v názorech na úlohu státu nebo v názorech na příčiny sociálních nerovností. Souhrnně tedy můžeme prohlásit, že občané Slovenska, kteří se nezařazují mezi většinu patriotů, nejsou o nic více politicky vyhraněnými ani angažovanými občany, což spíše než Roseově hypotéze nahrává hypotéze o odpojování politických identit od konkrétních životních kontextů, interakcí a zájmů jednotlivců. Jinak řečeno, zdá se, že odmítnutí patriotismu nesouvisí s vyjadřováním alternativních, vůči většině se vymezujících, politických názorů a idejí, není tedy formou politiky protestu. Na druhou stranu silný patriotismus je blízký sympatizantům stran, které kladou větší či menší důraz na národní zájmy, případně otevřeně bojují proti skupinovým zájmům etnických a národnostních menšin.

Z dalších socio-demografických znaků se na Slovensku jako určující ukázal pouze věk, naopak jiné proměnné, jako vzdělání nebo výška příjmu, se ukázaly jako nevýznamné pro deklaraci národní hrdosti. Nejvyšší mezigenerační rozdíly jsme zaznamenali v roce 1991, kdy podíl hrdých v nejmladší kategorii do 24 let byl o téměř 16 procent nižší než ve věkové kategorii 60-69. V roce 1999 se jako nejvíce hrdá ukázala věková kategorie 50-59, která vykazovala o téměř 12 procent vyšší míru národní hrdosti než u nejméně hrdé nejmladší

¹⁶ Zde si ovšem Rose odporuje. Kdyby ve všech společnostech bylo stejně normální být patriotem, potom by neexistovaly vnější rozdíly mezi státy. Jinak řečeno, jestliže ve Spojených státech, kde 96 procent obyvatel je hrdých na svou zemi jistě platí toto pravidlo, těžko lze totéž tvrdit o Spolkové republice Německo, kde je podíl hrdých a nehrdých pouze 2:1 (59: 29).

generace do 24 let. V roce 2004 se mezigenerační rozdíly ještě více snížily na méně než 10 mezi věkovou kategorií nejvíce hrdých (nad 70) a nejméně hrdých (25-29, viz. tabulka 6.2). Ve všech zkoumaných obdobích se nezměnil věkový profil podprůměrně hrdých (do 39 let) ve srovnání s celostátním průměrem, přičemž ve všeobecnosti platí, že čím mladší, tím méně hrdý na svou zemi. Rose interpretuje menší míru patriotismu u mladé generace nárůstem všeobecného vzdělání a zvyšujícím se podílem vysokoškolsky vzdělaných. Za touto domněnkou stojí hypotéza, že občané s vyšším vzděláním jsou více náchylní nebýt hrdý na svou zemi, jelikož jsou otevřenější a mají lepší přístup ke kosmopolitním idejím. Tato hypotéza se však v případě Slovenska nepotvrdila. Například v roce 1999 byl podíl hrdých občanů se základním a vysokoškolským vzděláním téměř totožný (78,3, resp. 78,8 procent). Naopak se potvrdila Roseova hypotéza, že pokles patriotismu u mladé generace odráží pokles náboženské víry. (viz kapitola 4 Náboženstvo)

Tabulka 6.2. Hrdost' na občianstvo podľa vekových kategórií (SR)

	1991	1999	2004
17-24	72,3	70,1	78,5
25-29	72,6	75,9	76,8
30-39	79,2	75,8	79,3
40-49	82,8	76,7	82,4
50-59	86,3	81,9	80,3
60-69	88,1	79,9	81,3
70 a viac	83,1	80,7	86

Postoje k budování a rozšiřování jsou novou baterií otázek, která spadá pod tematickou oblast národní identity. Hlavním důvodem jsou politické debaty a spory v rámci členských států EU, které se týkají otázky, do jaké míry přenášet legislativní rozhodovací procesy z národních států na evropskou úroveň. Podle kritiků přenášení politických kompetencí dochází k narušení suverenity a oslabování moci národních států. V tomto směru česká politická scéna je více diferencovaná, jelikož na ní existuje řada známých politických osobností, které zastávají tuto kritickou pozici, v čele s prezidentem Václavem Klausem a předsedou strany Libertas a europoslancem Vladimírem Železným. Naopak na Slovensku neexistuje žádná politická osobnost nebo strana, která by zastávala podobné postoje.

Tento rozdíl v postojích politických elit se projevil i v názorech občanů. Ve všech pěti výrocích vyjadřují čeští respondenti větší obavy v souvislosti s budováním EU než slovenští. Nejvíce se lidé v ČR i v SR bojí negativních finančních důsledků pro národní stát, tedy, že národní státy budou v budoucnu odvádět více financí, než budou dostávat. 60,3% českých a 43,1% slovenských respondentů se obává tohoto dopadu. Tato obava je spojená jednak s blížícím se termínem, kdy již obě země nebudou moci čerpat ze strukturálních fondů (2013), jednak s rozšiřováním EU, které s sebou přinese i náklady pro stávající členské státy. Dá se tedy říci, že občané projevují malou míru solidarity s potencionálními novými členy, ale také se stávajícími členy, kteří rovněž přispívali do fondů, z kterých mohly čerpat oba státy. Naopak nejméně se respondenti obávají ztráty mocenského vlivu ve světě (45,8% – ČR, 20,6% – SR, viz tabulka k otázce Q73). Zde byl také rozdíl v názorech občanů největší. Druhý největší rozdíl byl v názoru na ztrátu národní identity a kultury. Tohoto se obává 48,1% českých a 26,9% slovenských respondentů.

Rozdíly v postojích k budování EU a jejího vlivu na národní stát mezi občany ČR a SR jsou tedy docela výrazné. V souladu s většími obavami jsou čeští respondenti rovněž méně nakloněni dalšímu rozšiřování EU. 34,5% Čechů se domnívá, že by již nemělo pokračovat. Stejný názor zastává na Slovensku pouhých 20,4% respondentů.

6.2. Postoje k cizincům a povaha občanství

Mezi roky 1999 a 2008 se rovněž změnil názor Čechů a Slováků na ekonomickou imigraci. Změny v přístupu k pracovní migraci souvisí s velkými ekonomickými a politickými změnami a otevírání se domácích ekonomik světovému hospodářství. V ČR začal tento proces dříve a rovněž počet zahraničních pracovníků byl od začátku vyšší, v SR pak začal narůstat hlavně po vstupu do EU v roce 2004. Slovensko po vstupu nezavedlo žádná restriktivní opatření na pracovním trhu pro občany EU a s řadou vznikajících slovenských poboček evropských společností začali přicházet i jejich pracovníci, především co se týče vyššího managementu. Na straně druhé řada Slováků, především z regionů s vysokou nezaměstnaností, má zkušenost s prací v zahraničí. V současné době představuje podíl zahraničních pracovníků v ČR více než 4 procenta celkové populace, na Slovensku pak okolo 1 procenta.

Názory na ekonomickou migraci byly měřeny pomocí otázky: *Co si myslíte o lidech z méně rozvinutých zemí, kteří k nám přicházejí za prací? Co by, podle Vás, měla udělat vláda? Zastánci otevřeného přístupu k ekonomické migraci se hlásili k názoru, že by vláda měla pustit k nám každého, kdo chce přijít, případně k umírněnějšímu názoru, že by měla pouštět k nám lidi do doby, dokud je dostatek pracovních příležitostí. Naopak odpůrci otevřeného přístupu k ekonomické imigraci zastávali názor, že by vláda měla zavést přísné omezení počtu cizinců, kteří mohou přijít, případně se přihlásili k názoru zakázat, aby k nám přicházeli lidé z jiných zemí.*

V roce 1999 většina Čechů i Slováků souhlasila s přísnými omezeními počtu pracujících cizinců v zemi (58,1% v ČR a 48,2% v SR) a na Slovensku dokonce skoro celá pětina (18,8%) respondentů souhlasila se zákazem práce lidí ze zahraničí (tabulka k otázce Q76). Celkově více než dvě třetiny respondentů v obou zemích bylo proti otevřenému přístupu k ekonomické migraci. V roce 2008 již podíl odpůrců klesl v obou zemích zhruba na polovinu, přičemž o něco menší pokles byl zaznamenán v ČR. Na Slovensku výrazně poklesl počet zastánců zákazu přistěhovalců za prací (5,2%). Naopak o více než 20 procent více respondentů se domnívá, že by do země měli být pouštěni zahraniční pracovníci, alespoň v případě dostatku pracovních míst. V ČR narostl počet zastánců otevřeného přístupu k ekonomické imigraci o zhruba 10 procent.

V souvislosti s přítomností cizinců v zemi existují různé názory na to, jak rychle a jaké nároky musí cizinec splnit, aby se mohl stát občanem země. Individuální názory přitom do velké míry vycházejí z dlouhodobé tradice státu a jeho zkušeností s integrací cizinců. Přitom existují dva základní právní principy, podle kterých stát přistupuje k cizincům – *ius soli* a *ius sanguinis*. *Ius soli* (právo půdy) je aplikováno hlavně ve státech, které samy vznikly jako přistěhovalcké země (např. Spojené státy nebo Kanada). Tyto státy udělují automaticky občanství druhé generaci přistěhovalců, tedy těm, kteří se narodí v zemi. Na straně druhé, ČR a SR patří ke státům, které občanství vnímaly jako etnické právo (*ius sanguinis* – právo krve), to znamená, že není určeno místem narození, ale stejným etnickým původem.

Otázka, která měřila postoj respondentů k oběma právním principům, zněla: *Někteří lidé říkají, že následující věci jsou důležité pro to, aby se někdo mohl stát skutečným slovenským (českým) občanem. Podle jiných nejsou důležité. Jak je důležitá podle Vás osobně každá následující věc?* Princip *ius sanguinis* byl zastoupen především ve výroku: *Mít předky ze Slovenska* (z České republiky), zatímco princip *ius soli* reprezentoval výrok: *Narodit se na Slovensku* (v České republice). Z výsledků (tabulka 6.4.) můžeme vidět, že ani Češi ani Slováci jednoznačně nepreferují ani jeden, ani druhý princip a ani jeden není pro ně ten nejdůležitější. Na Slovensku se dokonce více lidí domnívá, že proto, aby byl člověk skutečným občanem, je důležité se narodit na Slovensku (62,9%) než mít odtud předky (58,9%). V tomto smyslu názory občanů kopírují politický a právní vývoj vztahu státu k cizincům a jeho otevřenost k naturalizaci. Ten se totiž v posledním období dost mění a především evropské státy v rámci EU s rostoucím počtem přistěhovalců mění svůj přístup, který představuje spíše kombinaci obou právních tradic. Kromě délky pobytu se důležitými kritérii stávají znalost úředního jazyka a znalost zákonů a politických institucí země, přičemž

jsou testovány v naturalizační proceduře. Obě tato kritéria byla rovněž zastoupena v dotazníku a potvrdilo se, že rovněž pro občany ČR a SR jsou důležitější než původní právní tradice. Hlavně pro občany SR je znalost úředního jazyka klíčová, jelikož 72,8 procent respondentů ji uvedlo jako velmi důležitou pro získání občanství. Pravdou ovšem je, že na Slovensku se do této otázky promítá jiné politické dilemma, a sice vztah k národnostním menšinám, hlavně k maďarské, které již mají slovenské občanství, ale které je zpochybňováno některými politickými představiteli právě s odkazem na neznalost slovenského jazyka. Důkazem pro to je i velký rozdíl v důležitosti úředního jazyka na Slovensku mezi občany slovenské a maďarské národnosti. Jako velmi důležitý ho považují tři čtvrtiny občanů slovenské národnosti (74,4 %) a 56,1 % občanů maďarské národnosti.

Tabuľka 6.4. Názory na povahu občianstva (čo je dôležité pre skutočné občianstvo)

			Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie je dôležité	Vôbec nie je dôležité
Narodiť sa v českej republike /na Slovensku (Q80A)	2008	ČR	31,5	43,1	18,4	7
		SR	28,1	34,8	24,7	12,4
Uznávať slovenské zákony a politické inštitúcie (Q80B)	2008	ČR	48,4	38	11,1	2,4
		SR	64,9	30,9	2,9	1,3
Mať predkov z Českej republiky /zo Slovenska (Q80C)	2008	ČR	30,4	40,8	21	7,8
		SR	26	32,9	29,3	11,8
Vedieť hovoriť úradným jazykom (Q80D)	2008	ČR	50,5	36	9,6	4
		SR	72,8	24,9	2	0,3
Žiť dlho v krajine – v Českej republike / na Slovensku (Q80E)	2008	ČR	35	40,7	18,4	6
		SR	34,2	35,7	20,9	9,3

Poslední otázkou v tomto bloku zkoumajícím postoj občanů k cizincům v zemi byla série výroků o přistěhovalcích, kteří určitým způsobem v různých oblastech života ovlivňují domácí společnost. V následující tabulce (tabulka 6.5) máme seřazeny výroky v obou zemích podle míry souhlasu s následujícími výroky, které jsou v negativním tvaru, to znamená, že čím vyšší souhlas, tím vyšší obava z konkrétní formy ovlivnění domácí společnosti. Vidíme, že v ČR na prvním místě je obava ze zvyšující se kriminality (66,3%). Naproti tomu na Slovensku nejčastěji respondenti souhlasili s názorem, že přistěhovalci jsou zátěží pro sociální systém (61,5%). V ČR je důraz na kriminalitu spojen s vysokým počtem cizinců z východní Evropy, především ze zemí bývalého Sovětského svazu, kteří mají často u domácích občanů špatnou pověst a jsou spojováni s nelegálními podnikatelskými aktivitami. Na Slovensku naopak názor není podložen reálnou zkušeností (i když často zkreslenou a ovlivněnou negativními stereotypy), ale spíše obavou do budoucnosti. Zajímavým faktem je také relativní nedůležitost kulturního vlivu cizinců na domácí společnost. S výroky, že přistěhovalci narušují kulturní život země a že by si cizinci neměli zachovávat svoje tradice, souhlasilo nejméně respondentů v obou zemích, což kontrastuje s politickým diskursem v Evropě a mobilizací některých stran proti přistěhovalcům, kteří by, mimo jiné, mohli změnit kulturní a náboženské klima v Evropě. V ČR ani na Slovensku ještě k takové mobilizaci nedošlo a ani v jedné zemi kulturní nebo náboženská jinakost cizinců není natolik viditelná ve veřejném životě, aby se to mohlo promítnout do názorů občanů.

Na závěr se pokusme definovat hlavní znaky vývoje názorů a postojů občanů ČR a SR po roce 1989. V první řadě je nutné podotknout, že velkou roli zde sehrálo rozdělení státu v roce 1993. V roce 1991 výzkum EVS ukázal, že Češi cítí příslušnost k společnému Československu daleko silněji (34,8%) než Slováci, kteří se identifikovali na prvním místě spíše se Slovenskem (36,1%), než s federativním státem (11,6%, viz příloha Q69). Zajímavé je to, že zatímco v ČR se v roce 2008 příslušnost ke státu jako hlavní typ identifikace k územní jednotce snížila oproti 1991 i 1999, na Slovensku kontinuálně roste. V roce 2008 již cítilo hlavní příslušnost se státem více Slováků (33,1%) než Čechů (27,1%). Ovšem nesmíme zapomenout na to, že otázky Q69 a Q70 o vazbě k územním jednotkám změnili svůj význam

díky rozdělení republik. V roce 1991 existoval ještě společný stát s názvem Česká a Slovenská Federativní Republika. Územní jednotky byly proto v otázce jinak rozčleněny. Varianta odpovědi *region* v tom roce znamenala identifikaci s Českem, resp. Slovenskem a varianta *krajina* znamenala identifikaci se společnou federací. Varianta odpovědi *region* z roku 1991 proto odpovídá variantě *krajina* v následujících obdobích, jelikož představuje identifikaci se stejnou územní jednotkou.

Tabuľka 6.5. Miera súhlasu s výrokmi o vplyve prisťahovalcov na domácu spoločnosť v ČR a SR (v %)

ČR 2008		SR 2008	
Přistěhovalci zhoršují kriminalitu	66,3	Přistěhovalci jsou zátěží pro sociální systém	61,5
Přistěhovalci jsou zátěží pro sociální systém	58,3	Přistěhovalci zhoršují kriminalitu	58,2
Přistěhovalci budou problémem pro společnost	55,8	Přistěhovalci budou problémem pro společnost	55,5
Přistěhovalci berou práci domácím	49,2	Přistěhovalci berou práci domácím	50,3
Přistěhovalci narušují kulturní život země	35,8	Přistěhovalci by si neměli zachovávat svoje tradice	38,1
Přistěhovalci by si neměli zachovávat svoje tradice	33,8	Přistěhovalci narušují kulturní život země	27,2
<i>Poznámka: percentuálny podiel je rátaný z celku bez chýbajúcich odpovedí a je súhrnom umiestnení na bode 1 až 4 škály.</i>			

Přesto vyšší přináležitosti Slováků k národnímu státu v posledním období by mohla odpovídat i vyšší míra národní hrdosti u Slováků v roce 2008. Ta, jak jsme si ukázali v úvodu, do velké míry souvisí jednak s aktuální politickou „náladou“ a pozicí státu na mezinárodní politické scéně, ovšem taktéž s dlouhodobými trendy, jako je odlišná „kultura“ pěstování národní hrdosti v jednotlivých zemích, která je spojena s fungováním příslušných veřejných institucí jako je škola nebo církev, anebo s politickou tradicí, s kterou stát přistupuje k národnostním a etnickým menšinám v závislosti na jejich velikosti. V tomto ohledu zdá se existují velké rozdíly mezi ČR a SR. Česká republika je stát, který má v rámci střední a východní Evropy nejvyšší pozitivní migrační saldo¹⁷. V ČR rovněž daleko silněji rezonuje kritický postoj prezidenta ČR Václava Klause a některých liberálních stran k budování a rozšiřování EU, který je vnímán jako ohrožení národní identity v souvislosti s přenášením některých politických pravomocí z národní na evropskou úroveň. V ČR se tedy politický diskurs „národní identity“ vymezuje vůči ohrožení zvenku – EU a přistěhovalci. Naopak na Slovensku je rámcován vnitřní hrozbou, jelikož se spojuje s národnostními menšinami, především s maďarskou menšinou. Vstup do EU a rychlé přijetí eura bylo na Slovensku přijato pozitivně jako důsledek dobré politické pozice Slovenska a ocenění ekonomických reforem, které zvýšily politickou prestiž Slovenska. Tato argumentace byla součástí oficiální vládní garnitury minulé vlády a současná vláda, která se jinak stavěla velmi kriticky k domácím reformám, nezpochybňovala mezinárodní politiku Slovenska, včetně vstupu do Eurozóny a Schengenského prostoru.

¹⁷ Migrační saldo je poměr mezi dlouhodobě přistěhovanými a vystěhovanými. Je-li pozitivní, znamená to, že do země více lidí přichází, než z ní odchází.

Tabuľková príloha ku kapitole 6.

Q69-Q70 Väzba k územnej jednotke

		(Q69) Väzba k územnej jednotke – na prvom mieste				
		Dedina alebo mesto, v ktorom bývate	Región alebo okres, v ktorom bývate	Krajina	Európa	Svet ako celok
1991	ČR	38,6	16,9	34,8	2	7,7
	SR	45,2	36,1	11,6	1,2	6
1999	ČR	42,9	13,7	35,5	2,7	5,3
	SR	54	10,5	26,7	4,6	4,2
2008	ČR	57	10,9	27,1	2,6	2,4
	SR	55,9	6,6	33,1	2,7	1,7

		(Q70) Väzba k územnej jednotke – na druhom mieste				
		Dedina alebo mesto, v ktorom bývate	Región alebo okres, v ktorom bývate	Krajina	Európa	Svet ako celok
1991	ČR	27,4	23,0*	29,6	10,1	9,9
	SR	26,3	37,5	20,2	7,1	8,9
1999	ČR	27,1	31,0	29,5	7,7	4,8
	SR	21,5	31,2	34,3	9,8	3,2
2008	ČR	20,8	27,0	35,0	11,2	5,9
	SR	24,1	23,2	39,2	10,7	2,8

Q72 Hrdosť na občianstvo Slovenskej republiky

		(Q72) Ste hrdý na občianstvo Českej / Slovenskej republiky?			
		Veľmi hrdý	Vcelku hrdý	Neveľmi hrdý	Vôbec nie hrdý
1991	ČR	30,8	50,3	17,3	1,6
	SR	29	51,5	15,6	3,9
1999	ČR	26,2	54,7	17,2	2
	SR	24,8	52	16,4	6,7
2008	ČR	33,4	50,9	13,8	1,9
	SR	38,8	51,1	8,7	1,5

Q73A-Q73E Obavy v súvislosti s budovaním EÚ

		(Q73A) Obavy z: Strata sociálnych istôt				
		1 – veľmi sa obávam	2	3	4	5 – vôbec sa neobávam
2008	ČR	31,1	22,4	17,7	16,4	12,3
	SR	23,9	18,4	23,5	15,2	19

		(Q73B) Obavy z: Strata národnej identity a kultúry				
		1 – veľmi sa obávam	2	3	4	5 – vôbec sa neobávam
2008	ČR	23,5	24,6	18,2	18	15,7
	SR	12,1	14,8	22	21,2	29,9

		(Q73C) Obavy z: Naša krajina bude platiť EÚ stále viac				
		1 – veľmi sa obávam	2	3	4	5 – vôbec sa neobávam
2008	ČR	36,2	24,1	16,9	13,7	9,1
	SR	23,6	19,5	29,4	14,8	12,7

		(Q73D) Obavy z: Strata mocenského vplyvu vo svete				
		1 – veľmi sa obávam	2	3	4	5 – vôbec sa neobávam
2008	ČR	24,3	21,5	22,1	17,7	14,4
	SR	9,8	10,8	26,2	20,8	32,3

		(Q73E) Obavy z: Úbytok pracovných miest v ČR a na Slovensku				
		1 – veľmi sa obávam	2	3	4	5 – vôbec sa neobávam
2008	ČR	30,5	24	18,6	14	12,9
	SR	19,2	16	26,8	17,9	20,1

Q74 Názory na rozširovanie EÚ

		(Q74) Názory na rozširovanie Európskej únie					
		1 – malo by pokračovať	2	3	4	5 – zašlo už príďaleko	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	10,7	16,5	27,4	18,0	16,5	11,0
	SR	19,2	14,1	28,4	12,5	7,9	18,0

Q76 Názory na ekonomickú migráciu

		(Q76) Čo si myslíte o ľuďoch z menej rozvinutých krajín, ktorí k nám prichádzajú za prácou? Čo by, podľa Vás, mala urobiť vláda?				
		Pustiť k nám každého, kto chce prísť	Púšťať k nám ľudí dovtedy, kým je dostatok pracovných príležitostí	Zaviest' prísne obmedzenie počtu cudzincov, ktorí môžu prísť	Zakázať, aby k nám prichádzali ľudia z iných krajín	Neodpovedal
1999	ČR	2,8	29,6	58,1	7,0	2,5
	SR	2,5	26,1	48,2	18,8	4,4
2008	ČR	8,6	31,8	44,4	8,3	6,9
	SR	8,4	37,2	41,2	5,2	8,0

Q78A-Q78F Miera súhlasu s vybranými tvrdeniami o prisťahovalcoch

		(Q78A) Prisťahovalci (ne)berú prácu domácom					
		1 – prisťahovalci berú pracovné miesta ľuďom, ktorí sa tu narodili	2	3	4	5 – prisťahovalci neberú pracovné miesta ľuďom, ktorí sa tu narodili	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	22,7	25,4	22,4	16,4	11,1	2,0
	SR	21,7	26,2	23,9	12,4	11,0	4,7

		(Q78B) Kultúrny život (ne)narúšajú prisťahovalci					
		1 – kultúrny život v tejto krajine narúšajú prisťahovalci	2	3	4	5 – kultúrny život v tejto krajine prisťahovalci nenarúšajú	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	14,7	19,8	23,8	20,6	17,4	3,4
	SR	10,5	15,4	16,7	21,5	30,7	5,2

		(Q78C) Prisťahovalci (ne)zhoršujú kriminalitu					
		1 – prisťahovalci zhoršujú problémy s kriminalitou	2	3	4	5 – prisťahovalci nezhoršujú problémy s kriminalitou	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	35,4	29,6	18,3	10,2	4,3	2,1
	SR	23,1	31,8	24,4	9,4	5,7	5,6

		(Q78D) Prisťahovalci (nie)sú záťaž pre sociálny systém					
		1 – prisťahovalci sú záťažou pre sociálny systém štátu	2	3	4	5 – prisťahovalci nie sú záťažou pre sociálny systém štátu	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	28,2	27,0	20,8	11,4	7,0	5,6
	SR	27,5	29,8	22,3	7,8	5,9	6,8

		(Q78E) Prisťahovalci (ne)budú problémom pre spoločnosť					
		1 – v budúcnosti bude podiel prisťahovalcov hrozbou pre spoločnosť	2	3	4	5 – podiel prisťahovalcov nebude v budúcnosti hrozbou pre spoločnosť	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	24,3	28,3	23,2	13,5	5,1	5,5
	SR	21,5	28,9	23,4	10,1	6,9	9,2

		(Q78F) Prisťahovalci by si (ne)mali zachovať vlastné tradície					
		1 – pre spoločnosť je lepšie, keď prisťahovalci zachovávajú svoje zvyky a tradície	2	3	4	5 – pre spoločnosť je lepšie, keď si prisťahovalci nezachovávajú svoje zvyky a tradície, ale osvoja si zvyky krajiny	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	16,5	10,1	24,2	18,5	12,8	7,4
	SR	14,7	14,4	25,9	15,8	18,1	11,0

Q79A-Q79B Miera súhlasu s tvrdením

		(Q79A) Pocity cudzosti z množstva prisťahovalcov					
		Úplne súhlasím	Skôr nesúhlasím	Ani súhlasím, ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Neodpovedal
2008	ČR	8,3	18,8	23,3	33,7	13,3	2,6
	SR	1,6	6,7	23,1	25,8	39,0	3,8

		(Q79B) Dnes je v Česku / na Slovensku príliš veľa prisťahovalcov					
		Úplne súhlasím	Skôr nesúhlasím	Ani súhlasím, ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Neodpovedal
2008	ČR	13,9	29,0	27,8	20,4	4,4	4,5
	SR	3,9	14,7	29,7	21,4	21,3	8,9

Q80A-Q80E Dôležitosť vybraných znakov pre skutočné občianstvo

		(Q80A) Narodiť sa v českej republike /na Slovensku				
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie je dôležité	Vôbec nie je dôležité	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	31,0	42,4	18,1	6,9	1,6
	SR	27,7	34,3	24,4	12,2	1,5

		(Q80B) Uznávať slovenské zákony a politické inštitúcie				
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie je dôležité	Vôbec nie je dôležité	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	47,6	37,4	10,9	2,4	1,6
	SR	64,4	30,7	2,9	1,3	0,8

		(Q80C) Mat' predkov z Českej republiky /zo Slovenska				
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie je dôležité	Vôbec nie je dôležité	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	29,9	40,1	20,6	7,7	1,8
	SR	25,6	32,5	28,9	11,7	1,3

		(Q80D) Vedieť hovoriť úradným jazykom				
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie je dôležité	Vôbec nie je dôležité	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	49,8	35,5	9,5	3,9	1,2
	SR	72,5	24,8	2,0	0,3	0,3

		(Q80E) Žiť dlho v krajine –v Českej republike / na Slovensku				
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Nie je dôležité	Vôbec nie je dôležité	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	34,4	40,0	18,1	5,9	1,7
	SR	33,8	35,2	20,6	9,1	1,3

7. POLITIKA A SPRAVOVANIE KRAJINY

Zuzana Kusá

V tejto kapitole analyzujeme vývoj názorov obyvateľov Slovenska a Českej republiky na viaceré dôležité témy spojené s politickým životom a spravovaním krajiny. V prvej kapitole skúmame vývoj záujmu o politické dianie a vývoj základných politických orientácií a vier chápaných ako zaraďovanie sa na škále ľavica – pravica a postoje k sociálno-ekonomickým otázkam. Pri skúmaní dynamiky politických názorov sa zaujíname o ich súvislosti so sociálno-demografickými charakteristikami respondentov a čiastočne aj o vývoj sociálno-ekonomické názorov spojených ľavicovou a pravicovou politickou orientáciou. Od politických vier prechádzame k skúmaniu politického konania. V druhej časti kapitoly skúmame meniacu sa ochotu obyvateľov oboch republík zapájať sa do rôznych foriem protestného politického konania. V tretej časti skúmame vývoj dôvery v inštitúcie a organizácie modernej spoločnosti. V tejto časti porovnávame aj hodnotenie rôznych typov politických systémov a posudzovanie vybraných názorov na demokraciu v oboch republikách. V poslednej štvrti kapitoly približujeme vývoj predstáv slovenskej a českej populácie o žiadúcom smerovaní spoločnosti a názory na spoločenskú kontrolu a potrebu zmien v spoločnosti. Za každou časťou kapitoly nasleduje tabuľková príloha.

7.1. Záujem o politiku a politické orientácie

Záujem o politiku

EVS dotazník skúma záujem o politiku EVS dvoma spôsobmi. Na jednej strane je to všeobecná otázka „Do akej miery vás zaujíma politika?“ – odpovede na túto otázku predstavuje tabuľka Q54. Ďalej sú to otázky, ktoré zisťujú výskyt bežných praktických prejavov záujmu o politiku ako je sledovanie politického diania v médiách a diskutovanie o politike s priateľmi.

Tabuľka Q54 dokumentuje, že v rokoch 1991 a 1999 česká populácia v značnom rozsahu deklarovala záujem o politiku. Deklarovanou výškou záujmu sa významne líšila od slovenskej populácie, prinajmenej od jej postojov zaznamenaných v zisťovaní EVS 1991 (v roku 1999 otázka o miere záujmu o politiku nebola v slovenskom dotazníku položená). V roku 2008 sa obe spoločnosti v miere záujmu o politiku priblížili.

V roku 1991 sa Slováci a Česi odlišovali pomerne výrazne aj tým, ako často diskutovali o politike pri neformálnych stretnutiach s priateľmi (Q2). Ak pri stretnutiach s priateľmi o politike diskutovala „často“ viac ako štvrtina českých respondentov, na Slovensku sa podobne správal ani nie každý piaty respondent. Aj podiel respondentov, ktorí hovorili, že o politike s priateľmi „nikdy“ nediskutujú, bol v Česku nižší ako na Slovensku (13.2% a 17%). Na začiatku 90-tych rokov tieto a ďalšie rozdiely v politickom správaní Slovákov a Čechov podporovali názor, že česká populácia je politicky rozhľadenejšia a má väčšiu potenciú „obrodiť sa“ ako demokratická politická komunita. Z toho sa odvíjal ďalší predpoklad, a to, že česká populácia je vďaka väčšej politickej rozhľadenosti obrnenejšia voči riziku, že sa nechá masovo zaviesť demagógiou populistických či autoritárskych strán. Slovenská populácia nazeraná z takejto perspektívy bola vnímaná ako výrazne rizikovejšia¹⁸. Táto perspektíva mala závažné implikácie v poprevratovom období neistoty a obáv z prípadného zvratu demokratického vývoja. Prejavená politická rozhľadenosť a uvedomelosť českej populácie

¹⁸ Pozri Bútora (1994) a Szomolányi (1993) pre uplatňovanie tejto perspektívy.

logicky viedla k favorizovaniu českej spoločnosti v prognózach politického vývoja oboch spoločností.

Tabuľka Q2 ukazuje, že český náskok v politickej uvedomelosti sa postupne stráca. V roku 1999 sa rozdelenie odpovedí v oboch republikách vyrovnalo: na jednej českej strane sa zmenšil podiel respondentov, ktorí pri stretnutiach s priateľmi často hovorili o politike, a na slovenskej strane narástol podiel respondentov, ktorí príležitostne diskutujú o politike. EVS 2008 zaznamenalo zaujímavú situáciu: slovenská a česká populácia sa v roku 2008 výraznejšie odlišuje od vlastných odpovedí v roku 1999 ako navzájom medzi sebou. V oboch spoločnostiach totiž významne klesol podiel tých, ktorí pri stretnutiach s priateľmi často debatujú o politike, a zdvojnásobil sa podiel tých, ktorí o politike s priateľmi nediskutujú nikdy. Odpovede na túto otázku ukazujú, že vývoj išiel iným smerom než sa predpokladalo na začiatku 90-tych rokov: namiesto rastúceho počtu občanov zaujímajúcich sa o verejné veci a formovania mienkotvorných spoločenstiev na mikroúrovni v oboch spoločnostiach pozorujeme rastúce odčleňovanie politiky od súkromnej sféry. Je toto oddeľovanie privátneho a verejného aj prejavom celkového ústupu záujmu o politiku? Na túto otázku sa v tejto kapitole pokúšame dať aspoň čiastkové odpovede.

Záujem o politiku a dôležitosť politiky v živote človeka sú dve rôzne veci. Tabuľka Q1E v prílohe prvej kapitoly „Všeobecné orientácie“ ukazuje, že podiel tých, ktorí hovoria, že politika je v ich živote veľmi dôležitá, nepresiahol počas celého sledovaného obdobia ani v jednej spoločnosti desať percent. V roku 2008 v oboch spoločnostiach (a osobitne v českej spoločnosti) oproti minulým zisťovaniam narástol podiel tých, ktorí tvrdili, že politika v ich živote nie je dôležitá vôbec: ak v roku 1991 vylučovalo zo svojho života politiku vyše 20 percent Čechov a Slovákov, v 1999 podiel Slovákov, ktorí popierajú dôležitosť politiky vo svojom živote, narástol na takmer 30% a tento podiel sa zachoval sa aj v roku 2008. V roku 2008 však česká spoločnosť v nihilizácii významu politiky predčila Slovensko: podiel českých respondentov, pre ktorých politika vôbec nie je dôležitá, dosiahol takmer 40%.

V roku 1991 záujem o politiku v českej populácii významne korešpondoval s politickou orientáciou: respondenti, ktorí sa nechceli alebo nevedeli zaradiť na škále ľavica – pravica, a respondenti zaraďujúci sa do stredu sa zriedkavejšie veľmi zaujímali o politiku (len 12% respondentov, ktorí sa hlásili do stredu, a 4% respondentov, ktorí sa nevedeli politicky zaradiť, sa veľmi zaujímalo o politiku) ako respondenti zaraďujúci sa k pravici alebo ľavici: viac ako tretina českých respondentov hlásiacich sa k jasnej ľavici alebo jasnej pravici sa veľmi zaujímala o politiku. Podobné rozdelenie záujmu o politiku zaznamenalo aj zisťovanie EVS 1999, no nie už EVS 2008: v roku 2008 nadpriemerne veľký záujem o politiku prejavovali len respondenti hlásiaci sa k pravici. Záujem o politiku sa u respondentov hlásiacich sa k ľavici neodlišoval od priemeru v populácii. Každý druhý respondent, ktorý sa v roku 2008 nezaradil na pravo-ľavej škále, sa o politiku „vôbec nezaujímal“.

Záujem o politiku rastie s vekom: vo všetkých zisťovaniach českí respondenti mladší ako 29 rokov prejavovali malý záujem o politiku. Všeobecný pokles záujmu o politiku zaznamenaný v roku 2008 sa prejavil aj poklesom podielu respondentov s veľkým záujmom o politiku aj v kategórii nad 60 rokov (z 33% v r. 1999 na 11% v r. 2008). V roku 2008 v českej populácii zoslabla aj predtým silná súvislosť záujmu o politiku a výšky vzdelania.

Indikátorom záujmu o politiku je aj pravidelné sledovanie politického diania v médiách (Q81). Zisťovanie EVS 2008 zaznamenalo v českej spoločnosti aj pokles výskytu tejto aktivity. Rozdelenie odpovedí v tabuľke Q81 ukazuje, že v českej spoločnosti sa v roku 2008 v porovnaní s rokom 1999 znížil podiel tých, ktorí denne sledujú politické dianie, takmer o dvadsaťpäť percentuálnych bodov. Ak na Slovensku v roku 2008 takmer 40% respondentov denne sledovalo televízne, rozhlasové alebo novinové správy, v Česku tak robila len štvrtina respondentov. V Česku významne väčší podiel opýtaných priznáva, že politické dianie sleduje menej často ako raz do týždňa alebo ho nesleduje vôbec (SR: 21,6%, ČR: 33,6%).

Mali by sme však byť opatrní pri zdôrazňovaní dramatickosti poklesu sledovania politického diania v Česku. Pokles pravidelného sledovania politiky medzi rokom 1999 a 2008 možno síce podporiť údajmi o zmenách v miere sledovania televízneho či rozhlasového spravodajstva a počte predaných výtlačkov denníkov, no klasické médiá nevyčerpávajú dnešné možnosti sledovania politického diania. Tým, že sa otázka Q81 trochu zotrvačne pýta len na sledovanie politiky vo vymenovaných klasických médiách (rozhlas, televízia, tlač), mohla viesť k záporným odpovediam u respondentov, ktorí prehľad o politickom dianí získavajú cez internet. Pokles záujmu o politiku medzi dvoma zisťovaniami EVS tak mohol vyplývať aj z toho, že v tomto období v oboch spoločnostiach prudko narástol počet používateľov internetu a to ovplyvnilo aj spôsoby získavania informácií. V zistenom poklese sledovania politického diania tak môžeme vidieť aj prejav zoslabovania pozície tradičných informačných médií a tradičných foriem získavania informácií o politickom dianí.

Túto interpretáciu ale komplikuje fakt, že intenzita sledovania politického diania prostredníctvom klasických médií sa neznížila v slovenskej populácii, ktorá má podľa prehľadov Eurostatu lepší a častejší prístup na internet ako česká populácia. Podľa týchto prehľadov internet používa každodenne takmer každý druhý obyvateľ Slovenska, kým v Českej republike je to len o čosi viac ako tretina.¹⁹ Je zjavné, že vyššie pokrytie internetom slovenskú populáciu nepodnietilo k tomu, aby opúšťala každodenné zvyklosti, k akým patrí napríklad sledovanie večerného televízneho spravodajstva.

Domnienku, že ľudia sledujú televízne spravodajstvo, v rámci ktorého najčastejšie získavajú informácie o politike, aj z iných dôvodov ako zo záujmu o politiku, podporuje aj zistenie, že v oboch spoločnostiach je podiel tých, ktorí každodenne sledujú politické dianie v médiách, niekoľkonásobne vyšší ako podiel tých, ktorých politika veľmi zaujíma. Tabuľková príloha druhej časti kapitoly potvrdzuje, že intenzívnejšie sledovanie politického diania zaznamenané v slovenskej populácii v roku 2008 sa nepremieta do vyššej ochoty zapojiť sa do niektorej formy politického konania; naopak, táto ochota je na Slovensku nižšia ako v českej spoločnosti. Každodenné sledovanie politického diania v rámci televízneho spravodajstva je teda zjavne len v malom rozsahu dôsledkom veľkého záujmu o politiku a tento prísun informácií ani nemobilizuje občanov k protestnému politickému konaniu. V každodennom sledovaní televízneho spravodajstva môžeme skôr vidieť zachovávanie obyčaje či večerného rituálu, v rámci ktorého sa politické správy prijímajú ako súčasť ponúkaných informácií a pre mnohých nie sú jeho najdôležitejšia časť. Ako sme už upozorňovali pri iných príležitostiach, obradovú formu môžu mať aj odpovede na určité otázky²⁰. Domnienku, že ide o tento typ odpovede, o odpoveď, ktorá potvrdzuje správanie sa podľa bežných zvyklostí, podporuje zistenie, že slovenskí respondenti aj pri iných oblastiach častejšie volia varianty odpovedí, ktoré sú v súlade s normou či obrazom „správneho občana“.

A hoci prejavovanie odstupu od politiky (to jest len slabého záujmu či nezájmu) je aj na Slovensku bežným postojom, ktorí ľudia zaujímajú voči politike – bežným aj vo význame rozšírenia a aj ako normatívny vzor – intenzívne prejavovanie záujmu o orientáciu v politike a „neignorovanie diania“ ukazujú, že slovenským respondentom záleží na tom, aby ich odpovede korešpondovali s obrazom poriadneho občana. Česká populácia sa naopak v odpovediach na túto otázku správa menej konvenčne.

¹⁹ Podľa Štatistickej ročenky Slovenskej republiky 2008 sa slovenských podiel domácností s prístupom na internet zvýšil medzi rokmi 2005 a 2007 z 23% na 46%. Podľa toho istého zdroja (tabuľka 31-19) sa v Českej republike v rovnakom období podiel domácností s prístupom na internet zvýšil z 19% na 35%. Predstih pokrytia domácnosti internetom na Slovenska pred Českou republikou potvrdzujú aj údaje Eurostatu za rok 2009 (<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=STAT/09/176>). Tie sú však v rozpore s údajmi, ktoré publikuje o rozvoji internetu vláda Českej republiky (<http://www.lupa.cz/clanky/narodni-broadbandova-strategie-konci/>). Preto treba byť pri ich interpretácii uprednostniť zdržanlivosť.

²⁰ V štúdii (Kusá – Kostlán – Búzik 2010) sme z tejto perspektívy analyzovali odpovede na otázku o prežívanej hrdosti na občianstvo Slovenskej republiky.

Zaradenie sa na stupnici pravica – ľavica

Najrozšírenejším politickým delením je rozdeľovanie politických názorov, strán a voličov na ľavicové a pravicové. Kategórie ľavice a pravice sú súčasťou masovej politickej skúsenosti v Európe už mnoho desaťročí, no aj ich obsah prechádza zmenami. Najvýznamnejšie zmeny sa týkali práve ľavicového svetonázoru vo viacerých európskych spoločnostiach. Zmeny, ktoré spôsobili určité rozmazávanie hraníc medzi pravickou a ľavicovou výborne charakterizuje v typológii súčasných európskych sociálnych demokracií²¹ Wolfgang Merkel. (Merkel 2005) Merkel rozlišuje tri typy sociálnych demokracií: tradičné, modernizované a liberalizované. Ich hlavným rozlíšením je ich vzťah k sociálnemu štátu a chápanie jeho poslania. Pre tradičnú sociálnu demokraciu je jeho poslaním ochrana sociálno-ekonomického statusu pracujúcich. Pre liberalizované sociálne demokracie je to ochrana pred chudobou, a modernizované sociálne demokracie kladú za cieľ sociálneho štátu zaisťovať rovnosť príležitostí. Tradičná sociálna demokracia buduje a udržiava sociálne bezpečný štát, ktorý predpokladá značné prerozdeľovanie spoločenského bohatstva a ochranu jednotlivca pred silami trhu. Modernizovaná sociálna demokracia „neliberalizuje“ sociálne zabezpečenie, ale „modernizuje ho“. To znamená, že ho dopĺňa „štátom sociálneho investovania“. Modernizovaná sociálna demokracia neobmedzuje povinnosti štátu a ani ich napĺňanie nepresúva na trh. K obmedzovaniu peňažných transferov pristupuje len pre nedostatok zdrojov. Na druhej strane liberalizované sociálne demokracie typu britskej labour party preberajú od politickej konkurencie liberálne princípy a nahradzujú existujúce verejné schémy sociálneho zabezpečenia trhovými mechanizmami. Zaistením minimálnych sociálnych štandardov a začleňovaním na trh práce nahradzujú ambicióznejšiu podporu rovných príležitostí prostredníctvom verejných služieb a dekomodifikácie. (Merkel 2005: 233) Rozdielny charakter a vplyv politického myslenia sociálno-demokratických strán v jednotlivých európskych spoločnostiach je tak jeden z faktorov, ktorý ovplyvňuje to, či a v akej miere týchto spoločnostiach slabnú rozdiely medzi pravicovým a ľavicovým politickým myslením. Význam pravo-ľavej kategorizácie politických názorov sa však niekedy považuje za problematický aj z iných dôvodov. Niektorí autori poukazujú na to, že pravo-ľavá škála nestačí na charakterizovanie profilu strán a ich lídrov v postkomunistických krajinách ako aj v starších demokraciách, „kde sa ľavý a pravý stred priblížili“.²² Autorom výbornej analýzy politického správania strán, ktoré viedlo na Slovensku k amorfности predstavy o tom, čo je ľavica, je Michal Polák²³. (Polák 2004)

Ľudí, ktorí majú rôzne politické orientácie či „identity“, oslovujú a mobilizujú nerovnaké politické témy. Politickú identitu preto môžeme spolu s Maradom chápať ako *citlivosť* pre vnímanie určitých otázok či problémov ako politických tém. (Marada 2003) Samozrejme, tvrdenie, že politický názor sa prejavuje zdôrazňovaním dôležitosti určitých princípov a hodnotením verejných otázok je v celku banálne a svojich charakterom tautologické: identita sa prejavuje dôrazom na témy a dôraz na témy je svedectvom o určitej politickej identite. Hlavným prínosom Maradovej koncepcie je vysvetľovanie *formovania* politickej identity.

²¹ Merkelova typológia vychádza z analýzy politických a vládnych programov významných európskych sociálno-demokratických strán a zmien v chápaní štátu, ktoré v niektorých nastali v 80. rokoch a po roku 1989. Dôležité je, že tieto zmeny mali rôznorodú povahu a súviseli najmä s pozíciou strany v domácom politickom zápase a s charakterom politiky domácich politických strán. Učiacim sa sociálnym demokraciám z postkomunistických štátov sa tak ponúkalo niekoľko typov sociálno-demokratického myslenia. Slovenské ľavicové myslenie sa v 90. rokov najviac učilo od liberalizovanej Labour party, ktorá mala na Slovensku najlepší marketing aj vďaka pravicovým politológom a poradcom.

²² Szomolányi priliehavo charakterizuje premiérov sociálno-demokratických vlád ako Blair a Schröder ako „centristov“ svojou reálnou politikou, problém však je, že týchto nositeľov neoliberálnych myšlienok označuje za možný „príklad odideologizovanej politiky zameranej na pragmatické riešenie problémov“. (Szomolányi 1999)

²³ Cenným príspevkom k poznaniu vývoja politickej scény na Slovensku je práca Karen Henderson. (Henderson 2002)

Marada upozorňuje, že klasické koncepcie, ktoré predpokladali, že spoločensko-ekonomická pozícia v značnej miere ovplyvňuje typ politickej orientácie jednotlivca, majú problém objasniť stále rozšírenejší fenomén uvoľňujúceho sa spojenia medzi sociálno-ekonomickým statusom a politickými preferenciami. Podľa Maradu citlivosť pre vnímanie určitých otázok ako verejných problémov nie je v prvom rade dôsledkom špecifickej osobnej sociálno-ekonomickej situácie a s ňou súvisiacich potrieb (napríklad, ak som zamestnanec, musím nutne považovať za správnu väčšiu reguláciu pracovnoprávných vzťahov): túto citlivosť väčšmi ovplyvňujú dostupné diskurzívne, organizačné a symbolické formy politickej obraznosti. Tieto formy sú podobne ako politická sféra relatívne nezávislé, samostatne sa rozvíjajúce oblasti spoločenskej činnosti. Úspešné presadzovanie sa politických koncepcií a identít väčšmi súvisí s ich úspešným marketingom ako s ich korešpondenciou so spoločenským postavením a štruktúrnymi záujmami tých, ktorí si tieto identity osvojujú. (Marada 2003)

Táto koncepcia je príspevkom k objasneniu, prečo v moderných otvorených spoločnostiach väzba medzi politickou orientáciou a spoločenským postavením stráca jednoznačnosť. Občanovi sa viac alebo menej razantne a nástojčivo ponúka viacero politických orientácií a žiadnu mu nemožno vnútiť alebo odoprieť na základe jeho sociálneho postavenia a pokúzaním na jeho „skutočné záujmy“. Príťažlivosť politickej orientácie nemusí spočívať v jej korešpondencii s existenčnými potrebami alebo aspiráciami občana a konzistentné nemusia byť ani politické názory a presvedčenia, ktoré ho oslovujú.

Vývoj zaraďovania sa slovenskej a českej populácie na desaťstupňovej škále ľavica – pravica predstavuje v redukovanej päťstupňovej podobe tabuľka Q57. Najnápadnejší je vysoký podiel respondentov, ktorí sa na ľavo-pravej škále nechceli alebo nevedeli zaradiť. V roku 1991 bol na Slovensku podiel nezaraďených respondentov viac ako dvakrát väčší ako v Česku a predstavoval viac ako tretinu respondentov. A hoci EVS 1999 zaznamenalo na Slovensku aj v Česku významný pokles podielu respondentov, ktorí sa nevedeli alebo nechceli politicky zaradiť, zisťovanie EVS 2008 ukázalo, že trend kryštalizácie politického uvedomenia (ak vôbec išlo o trend) bol zvrátený. V roku 2008 opäť narástol podiel respondentov, ktorí sa nevedeli alebo nechceli politicky zaradiť: v Česku to bol každý piaty a na Slovensku každý štvrtý respondent. Vo všetkých zisťovaniach sa v oboch spoločnostiach najväčší podiel respondentov (približne jedna tretina) umiestňoval do stredu pravo-ľavej škály. Tento vývoj možno z časti pripísať spomínanému rozmazávaniu pravo-ľavého rozlíšenia programov politických strán a preberaniu liberálnych ekonomických názorov ľavicovými stranami, ako aj pomerne silnému stigmatizovaniu ľavicového myslenia v prvých desaťročiach postkomunistického vývoja.²⁴

Protiľavicový politický marketing neovplyvňoval na formovanie politických orientácií slovenskej a českej populácie rovnako. Podľa zistení EVS v českej populácii vo všetkých sledovaných obdobiach politické zaraďovanie k ľavici a pravici najsilnejšie súviselo s výškou vzdelania a tento vzťah bol najsilnejší v roku 1991. V tomto roku bol podiel českých respondentov s vysokoškolským vzdelaním, ktorí sa zaraďovali k pravici, vyšší ako v nasledujúcich rokoch. Na druhej strane každý piaty český respondent s vysokoškolským vzdelaním sa v roku 1991 hlásil k miernej ľavici, čo bolo dvakrát častejšie ako v populácii ČR (9%). V roku 1999 a 2008 sa českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním v porovnaní s populáciou ČR nadpriemerne často zaraďovali k miernej pravici (34% ku 23,5% v roku 1999 a 26% ku 15,1% v roku 2008). V českej spoločnosti mal ťažkosti s politickou orientáciou najmä respondenti o základnom vzdelaní: v roku 1991 a v roku 2008 sa až tretina respondentov so základným vzdelaním nevedela zaradiť na škále ľavica – pravica. Výnimkou bol rok 1999, keď bol podiel zaradených respondentov významne vyšší. Politické orientácie českej populácie boli vo všetkých zisťovaniach diferencované podľa veku. Vo všetkých zisťovaniach sa českí respondenti vo veku do 29 rokov hlásili k pravici častejšie ako priemer českej populácie. V roku 1991 však tento rozdiel nebol významný. V rokoch 1999 a 2008 sa českí respondenti vo veku nad

²⁴ Analýzy tohto procesu ešte len musia byť vypracované. Priekopníckymi štúdiami tejto otázky sú už spomenutá práca Michala Poláka a publikácie Františka Novosáda.

60 rokov nadpriemerne hlásili k ľavicovej politickej orientácii. Pomerne významné rodové rozdiely v politickom zaradovaní sa českých respondentov sa objavili v zisťovaniach EVS 1991 a 1999. V roku 2008 však tieto rozdiely značne zoslabli. Rodové rozdiely sa týkali najmä spôsobu, akým sa české ženy a muži vyrovnávali s ťažkosťami politickej orientácie. České ženy významne častejšie odpovedali „neviem“, kým českí muži sa situovali do stredu ľavo-pravej škály. Vzťah bydliska a politickej orientácie je v českej populácii významný. Obyvatelia českých miest nad stotisíc obyvateľov sa častejšie hlásia k pravici ako celá populácia. Medzi obyvateľmi veľkých miest bol v rokoch 1991 a 1999 významne menší podiel tých, ktorí sa nevedeli alebo nechceli politicky zaradiť, ako v celej populácii, no zisťovanie EVS 2008 už nepotvrdilo tento nárast v miere politickej orientácie.

Zistenia EVS v Českej republike tiež potvrdzujú, že politická orientácia respondentov nestraňuje spojenie s ich sociálnou situáciou. Ukazuje to významná súvislosť medzi výškou príjmu respondentovej domácnosti a politickou orientáciou: napríklad v roku 1999 sa Česi s najnižšími príjmami zaradovali k jasnej ľavici (body 1 a 2 na desaťstupňovej škále) trikrát častejšie ako respondenti s príjmami domácnosti nad 12 tisíc Kč. Respondenti s najvyššími príjmami sa mierne častejšie zaradovali k miernej a jasnej pravici. Na druhej strane zistenia EVS podporujú aj hypotézu o rozpojení sociálneho statusu a politickej orientácie: napríklad k miernej ľavici (body 3 – 4 na desaťstupňovej škále) sa v českej populácii hlásili všetky príjmové kategórie respondentov v podobnej miere.

Tabuľka 7.1. Priemerné umiestnenie na ľavo-pravej škále podľa vzdelania v SR a ČR jednotlivých rokov

	SR EVS 1991	SR EVS 1999	SR EVS 2008	ČR EVS 1991	ČR EVS 1999	ČR EVS 2008
základné	5,89	5,07	4,64	5,98	5,62	4,91
Stredoškolské bez maturity	5,64	5,06	4,68	5,92	5,81	5,35
Stredoškolské s maturitou	5,59	5,2	5,30	5,94	6,24	5,97
vysokoškolské	5,52	5,44	5,37	5,83	6,28	5,87
Súbor spolu	5,66	5,14	4,97	5,93	5,97	5,54

Poznámka: 1 = jasná ľavica, 10 = jasná pravica. Priemer je vypočítaný z celku bez chýbajúcich odpovedí a odpovedí neviem

Slovenská populácia má podľa zisťovania EVS väčšie ťažkosti s politickou orientáciou ako česká populácia. Podobne ako v českej populácii aj v slovenskej populácii EVS 2008 zaznamenalo významný nárast podielu tých, ktorí sa nevedeli a nechceli zaradiť. Slovenskí respondenti s vyšším vzdelaním mali podobne ako v českej populácii menšie ťažkosti s politickou orientáciou ako celok slovenskej populácie. Podobne ako v českej populácii sa aj na Slovensku v roku 1991 vysokoškolsky vzdelaní respondenti zaradovali k ľavici vo vyššej miere ako ostatné vzdelanostné kategórie: vyše 20% respondentov s vysokoškolským vzdelaním sa zaradilo k miernej ľavici a 3% k jasnej ľavici. K miernej a jasnej ľavici sa oproti tomu zaradilo len 12% respondentov so základným vzdelaním a 13% respondentov so stredoškolským vzdelaním. Silnejúcu súvislosť politickej orientácie a vzdelania potvrdili aj ďalšie zisťovania EVS. O túto súvislosť sa „postarali“ najmä rozdielne podiely chýbajúcich odpovedí a odpovedí. Tieto podiely sa zvyšovali s poklesom výšky dosiahnutého vzdelania respondentov. Tendencia prihlasovať sa k pravicovej alebo ľavicovej politickej orientácii nemala v kategóriách s nerovnakou výškou vzdelania jasný vzor. V roku 1999 sa slovenskí respondenti s nerovnakou výškou vzdelania nelíšili podielom tých, ktorí sa hlásili k ľavici. V roku 2008 podiel respondentov s vysokoškolským vzdelaním, ktorí sa hlásili k ľavici, bol síce vyšší ako podiel hlásiacich sa k ľavici medzi respondentmi s úplným stredoškolským vzdelaním, no bol rovnaký ako ich podiel medzi respondentmi so základným vzdelaním, a nižší ako podiel hlásiacich sa k ľavici medzi respondentmi so stredoškolským vzdelaním bez maturity.

Ťažkosti so zaradením na osi ľavica – pravica mali na Slovensku pomerne významnú súvislosť s vekom respondentov. Politické zaraďovanie sa bolo zložité alebo nezaujímavé najmä pre mladších a starších respondentov (v roku 1999 bol najväčší podiel nezarađených vo vekových kategóriách do 24 rokov a nad 65 rokov a v roku 2008 aj vo vekovej kategórii 29-34 rokov a v kategórii nad 75 rokov): v týchto kategóriách je najväčší podiel odpovedí „neviem“. Rozsah neodpovedania na túto otázku zaraďovania má silnú súvislosť s veľkosťou obce, v ktorej žije respondent: respondenti z malých obcí častejšie rezignujú na politické zaradenie sa a respondenti z veľkých miest významne častejšie deklarujú stredovú pozíciu. V roku 1991 mali na Slovensku ťažkosti s určovaním svojej politickej orientácie najmä obyvatelia malých sídel: viac ako polovica respondentov z obcí od 2 do 5 tisíc obyvateľov sa v roku 1991 nevedela zaradiť na tejto škále, kým medzi respondentmi žijúcimi v mestách nad 100 tisíc obyvateľov bolo nezarađených len okolo 20%. Aj v roku 1999 bol medzi respondentmi z miest nad 100 tisíc obyvateľov významne nižší podiel tých, ktorí sa nevedeli alebo nechceli zaradiť, ako v celom súbore slovenskej populácie. Respondenti z veľkých miest sa však v pravo-ľavom zaraďovaní sa významnejšie neodlišovali od priemeru slovenskej populácie. Zisťovanie EVS 2008 však zaznamenalo rast podielu respondentov prihlasujúcich sa k pravicovej politickej orientácii medzi respondentmi žijúcimi v mestách nad sto tisíc obyvateľov. V tejto kategórii respondentov narástol aj podiel odpovedí neviem (24%).

V roku 2008 sa objavila súvislosť medzi skúsenosťou s nezamestnanosťou a politickým zaradením. Táto skúsenosť však nepodnecuje príklon ku konkrétnej politickej orientácii ale komplikuje schopnosť či ochotu prihlásiť sa k určitej politickej identite. Respondenti, ktorí mali v uplynulých piatich rokoch osobnú skúsenosť s nezamestnanosťou (Q121 v prílohe ku kapitole 9), sa častejšie nevedeli zaradiť na osi ľavica – pravica, ako respondenti, ktorí takúto skúsenosť v posledných rokoch nemali (33% a 25%).

Našu analýzu vývoja politických orientácií slovenskej a českej populácie na základe zisťovaní EVS usmerňovali najmä dve hypotézy. Prvou bola už spomínaný predpoklad, že v moderných spoločnostiach rastie nezávislosť politických identít od sociálno-ekonomického postavenia jednotlivca. Aj keď vykonaná analýza má obmedzený rozsah, naznačuje, že táto hypotéza nezískala v zisťovaniach EVS dostatočné potvrdenie. Tabuľka 7.1, ktorá predstavuje priemerné umiestnenia na ľavo-pravej škále v kategóriách s nerovnakou výškou vzdelania na Slovensku a v Česku v jednotlivých rokoch, ukazuje, že v prvom zisťovaní EVS 1991 výška vzdelania rozporným spôsobom ovplyvňovala politické orientácie a respondenti so základným vzdelaním sa v oboch spoločnostiach, a významnejšie na Slovensku, zaraďovali v priemere väčšmi doprava ako respondenti s vysokoškolským vzdelaním²⁵. Vidíme však, že v ďalších zisťovaniach dochádza k vyjasňovaniu súvislostí a respondenti s nižším vzdelaním, a predpokladane aj nižším sociálno-ekonomickým statusom sa v priemere zaraďujú na ľavo-pravej škále väčšmi doľava ako respondenti s vyšším vzdelaním, a teda predpokladane vyšším sociálno-ekonomickým statusom. Ak však zohľadňujeme celé spektrum odpovedí, vrátane odpovedí tých, ktorí sa nevedeli alebo nechceli zaradiť, ukazuje sa, že vplyv vyššieho vzdelania sa stabilne prejavuje najmä ambíciou artikulovať politickú orientáciu a vyhýbať sa odpovedi „neviem“, ktorej podiel klesá v kategóriách respondentov s vyšším vzdelaním a lepším sociálno-ekonomickým postavením.

²⁵ Detailnejšia analýza ukazuje, že v roku 1991 sa respondenti označujúci sa za veriacich ale aj starší respondenti významne častejšie prihlasovali k pravici ako respondenti, ktorí sa považovali za neveriacich alebo ateistov (priemerná pozícia veriacich na škále 6,05, neveriaci 5,09 a presvedčení ateisti 4,63). Rozdiely medzi veriacimi a neveriacimi v politickom zaraďovaní sa v roku 1999 zmenšili a v roku 2008 zmizli úplne. To naznačuje, že v roku 1991 sa chápanie pravice do značnej miery prekrývalo s kresťansko-konzervatívnou orientáciou v politike. Takéto pochopenie spôsobuje, že sa k pravici hlásili kategórie respondentov, ktorých sociálno-ekonomická situácia je pravicovou politikou skôr ohrozovaná ako chránená.

Politické hodnoty

Druhá hypotéza predpokladá, že deklarované ľavicové a pravicové politické identity budú spojené so zdôrazňovaním odlišných politických hodnôt, cieľov a presvedčení a s uprednostňovaním odlišných nástrojov či techník politickej činnosti. Predpokladá tiež, že postupom času bude rásť konzistencia politických „svetonázorov“ respondentov. Túto hypotézu čiastočne preskúmame v tejto časti. Výsledky vykonanej analýzy môžeme zhrnúť nasledovne: zisťovania EVS potvrdzujú, že v priebehu rokov sa zvyšuje konzistencia politických hodnôt, sociálno-ekonomických názorov, názorov na demokraciu a politickej orientácie prejavenej zaradením sa na ľavo-pravej škále. Vnútna súvislosť medzi nimi je silnejšia ako ich súvislosť so sociálno-ekonomickými charakteristikami respondentov. Inými slovami, prepojenie osobných systémov symbolických vier je silnejšie ako vzťah (primeranosť?) týchto vier k sociálno-ekonomickým a demografickým charakteristikám respondentov a pod.)

Politické hodnoty a viery sa v zisťovaniach EVS tradične skúmajú prostredníctvom batérie otázok, ktoré zisťujú súhlas alebo mieru súhlasu s tézami, ktoré sa pokladajú za typicky rozlišujúce ľavicové a pravicové identity. Sú to najmä politicko-ekonomické dilemy, týkajúce sa úlohy štátu pri zabezpečovaní životných podmienok jednotlivcov, regulácii ekonomických vzťahov, náhľad na prínos konkurencie a podobne.

Dilema slobody a rovnosti

Otázka Q56 je klasickou extrémnou dilemou, ktorá respondenta žiada, aby si vybral buď hodnotu rovnosti alebo hodnotu slobody – teda jednu z dvoch hodnôt, ktoré sa mnohým zdajú rovnako dôležité. Táto rovnaká dôležitosť nie je zdaním neškoleného rozumu. Európska tradícia osvietenieckého myslenia považuje rovnosť a slobodu za vzájomne prepojené a podmieňujúce sa. Dnes má však táto tradícia, a najmä hodnota rovnosti, málo výrečných obhajcov. Jedným je Václav Bělohradský vyjadruje dnešné premyslenie hodnoty rovnosti tvrdením o prínose rovnosti pre rast rozumnosti spravovania spoločnosti: „V nerovnej spoločnosti nie je každý hlas počutý. Rovnosť je predpoklad rozumu“ Rovnosť a slobodu považujú za neodlučiteľné hodnoty aj medzinárodné ľudsko-právne dokumenty ako napríklad Všeobecná deklarácia ľudských práv. Reálna politická prax sa však líši od požiadaviek normatívnych politických textov. V programoch politických strán a vlád sa rovnováha týchto dvoch hodnôt bežne porušuje a jedna hodnota má zvyčajne prominentnejšie postavenie. Rovnosť, bola tradične dôležitou osou programových dokumentov ľavicových strán²⁶, zatiaľ čo sloboda, osobitne v jej ekonomickom chápaní ako požiadavka čo najmenej regulácie, charakterizuje väčšmi pravicové politické programy. V postkomunistických spoločnostiach bola hodnota rovnosti bola terčom masívneho hanobenia. Účasti na tomto úsilí sa nevyhli ani spoločenskovedné práce, ktoré vyrovnávacie programy uplatňované v prednovembrovom režime bez analýzy odmietali ako „novelizačné“ a „rovnostárske“.

Otázka Q56 v EVS dotazníku reaguje na existujúcu praktickú nerovnováhu oboch hodnôt v politickom živote a je vhodným nástrojom na skúmanie podmienok a súvislostí jej pretrvávania. Odpovede na túto otázku možno chápať aj ako demonštráciu politického zaradenia sa respondenta. Zmeny v príklone k slobode alebo k rovnosti zaznamenané v jednotlivých EVS zisťovaniach neodrážajú len politické orientácie, ktoré respondentov

²⁶ Ako upozorňuje Meyer, na rozdiel od klasického liberalizmu sociálna demokracia predpokladá, že sloboda a rovnosť je možná len ak konanie jednotlivcov zjednocuje solidarita („bratstvo“) a keď ekonomické sily sú namiesto voľnej hry organizované podľa princípov sociálnej zodpovednosti. (Meyer 1998: 20). Sociálno-demokratická interpretácia slobody, rovnosti a bratstva vyžaduje, aby štát krotil sily trhu a chránil ľudí od ich neželaných dôsledkov. V Deklarácii princípov socialistickej internacionály (1951) sa rovnosť a spravodlivosť vymedzovali výhradne v ekonomických termínoch a aj neskôr, keď sa odstúpilo od cieľov zvrhnutia kapitalizmu, regulácia ekonomiky sa považovali za dostatočné pre zaistenie kľúčových hodnôt „rovnosti“ a „spravodlivosti“. (Merkel 2005)

oslovujú, ale nepochybné aj stav spoločenského diskurzu a centrálnosť alebo okrajovosť tej ktorej hodnoty v jazyku politiky a médií.

Z časového radu v tabuľke Q56 je zjavné, že slovenská spoločnosť sa vo všetkých troch sledovaných rokoch nadpolovičnou väčšinou *prikláňala na stranu slobody*. V roku 1991 to bolo v menšej miere než v Českej republike (SR: 55,8%, ČR: 61%), no v EVS 1999 a EVS 2008 bol podiel tých, ktorí uprednostňovali hodnotu slobody pred hodnotu rovnosti vyšší v slovenskej spoločnosti. Naopak, podiel tých, ktorí sa rozhodli uprednostniť rovnosť, bol vyšší v Českej republike. V roku 2008 hodnotu rovnosti uprednostnilo 35,3% slovenských respondentov a 42,2% českých respondentov. Podiel tých, ktorí uprednostňovali slobodu, bol v oboch spoločnostiach v roku 2008 významne nižší ako v roku 1999 a naopak, narástol podiel zástancov rovnosti. Napriek tomu slovenská spoločnosť podporovala v roku 2008 rovnosť v menšej miere ako v roku 1991. Rozpačitejší vzťah slovenskej spoločnosti k hodnote rovnosti môže byť dôsledkom aj slabšej sociálno-demokratickej tradície. Môžeme predpokladať, že v českej spoločnosti, v ktorej má ľavicové myslenie dlhú tradíciu nespojenú s komunistickým režimom, je hodnota rovnosti pevnejšie ukotvená v intelektuálnej tradícii aj v bežnom vedomí a má aj legitímnejších hovorcov ako na Slovensku.

Zistenia potvrdzujú, že uprednostňovanie slobody alebo rovnosti patrí do „obradovej“ roviny vyznávania politických vier. Významne totiž súvisí s deklarovanou pravo-ľavou politickou orientáciou. Potvrdzuje to porovnanie umiestnenia sa na ľavo-pravej škále u tých, čo si v tejto dilematickej otázke vybrali slobodu a u tých, čo si vybrali rovnosť: Rozdiel v ich umiestnení je viac než jeden bod (v Česku r. 2008 vyznavači slobody mali priemernú pozíciu 6,09 a vyznavači rovnosti 5,04). S výnimkou roku 1991 sa českí respondenti, ktorí si odmietli vybrať jednu hodnotu, mali priemerné umiestnenie na pravo-ľavej škále situované viac naľavo, teda bližšie k priemernému umiestneniu tých, ktorí si v tejto dilematickej voľbe vybrali hodnotu rovnosti.

Slovenskí respondenti, ktorí sa zaraďujú k politickej pravici, vo všetkých troch zisťovaniach uprednostňovali hodnotu slobody významne častejšie ako priemer SR, a respondenti, ktorí sa zaraďujú k politickej ľavici, nadpriemerne často uprednostňovali hodnotu rovnosti. Zistenia EVS 2008 však ukazujú dôležitú skutočnosť: napriek týmto rozdielom a častejšiemu uprednostňovaniu hodnoty rovnosti v porovnaní s priemerom populácie SR, rovnosť *nezískala nadpolovičnú podporu ani medzi tými, čo sa hlásia k ľavici*. Hodnotu rovnosti síce uprednostnila takmer polovica (49%) respondentov, ktorí sa zaradili medzi jasnú ľavicu (body 1 a 2 na desaťstupňovej škále), no uprednostnilo ju len 33,8% respondentov, ktorí sa prihlasujú k miernej ľavici (body 3 – 4 na desaťstupňovej škále).

V oboch spoločnostiach sa uprednostňovanie slobody sa zvyšuje s výškou vzdelania. Dominantnosť diskurzu slobody v ponovembrovom období dokumentuje aj to, že aj keď súvislosť medzi výškou vzdelania a uprednostňovaním slobody bola silná, v roku 1991 každý druhý český respondent so základným vzdelaním a v roku 1999 takmer každý druhý (47%) uprednostnil slobodu pred rovnosťou. V roku 2008 to však bolo len 30% respondentov s touto výškou vzdelania. Na druhej strane medzi českými respondentmi s vysokoškolským vzdelaním hodnotu slobody uprednostnilo 73% v roku 1991, 71% v roku 1999 a 60%. V roku takmer 53% českých respondentov so základným vzdelaním uprednostnilo hodnotu rovnosti. To je najvyššia preferencia rovnosti z doposiaľ uskutočnených zisťovaní. Ako ukážeme neskôr, príklon českej populácie k hodnote rovnosti sa významne prejavil aj pri odpovediach na ďalšie otázky.

Ďalším pozoruhodným zistením EVS 2008 je, že sa významne zvýšil nesúhlas s dilematickým postavením otázky a nutnosťou vybrať si jednu z dvoch hodnôt. Na rozdiel od očakávania, že odmietnutie núteného výberu medzi rovnosťou a slobodou bude typické skôr pre respondentov s vyšším vzdelaním, nútený výber najčastejšie odmietali respondenti so základným vzdelaním: každý piaty český respondent so základným vzdelaním odpovedal, že takáto dilema sa nedá rozhodnúť.

Meniace sa súvislosti riešenia dilemy rovnosti a slobody a veku sú pozoruhodné. Ak v rokoch 1991 a 1999 českí respondenti vo veku do 29 rokov najčastejšie uprednostňovali slobodu, v roku 2008 túto pozíciu prenechali strednej generácii vo veku 45-59 (52% v tejto skupine uprednostňuje slobodu). Z pohľadu žiadúcej rovnováhy rovnosti a slobody je pozitívne, že to boli práve respondenti vo veku do 29 rokov, ktorí najčastejšie odmietali dilematický výber medzi slobodou a rovnosťou. Rozdiely podľa veku v roku 2008 v českej spoločnosti celkovo zoslabli.

Politicko-ekonomické viery

Batéria otázok 58A až 58F skúma politicko-ekonomické viery respondentov. Otázky sú formulované s pomocou desaťstupňovej škály, ktorej krajné body predstavujú protikladné politické princípy spravovania spoločnosti. Úlohou respondentov bolo umiestniť svoj názor na škále tak, aby vyjadrili jeho blízkosť, resp. vzdialenosť voči ponúkaným názorovým pólom.

Škály používané v zisťovaní EVS sú na Slovensku pomerne známe a využívali sa v rôznych výskumoch, vrátane výskumov rozvoja demokracie a občianskej kultúry. Otázka Q58A, ktorá zisťuje názor respondentov na to, či by mal za svoje životné podmienky niesť väčšiu zodpovednosť jednotlivec alebo naopak, väčšiu zodpovednosť by mal mať štát, a otázka Q58F, ktorá pýta, či by sa v ekonomike krajiny mal zvýšiť podiel súkromného vlastníctva alebo naopak podiel štátneho vlastníctva, sa používali pri skúmaní rozšírenia paternalistických očakávaní v spoločnosti. Paternalistické očakávania boli v tomto kontexte chápané ako očakávania, že štát by mal mať väčšiu zodpovednosť za životné podmienky občanov a silnejšiu pozíciu v ekonomike²⁷. Takéto očakávania sa považovali za prekážku rozvoja demokracie. Výskum sa preto zameriaval „na určenie hladiny paternalizmu slovenskej spoločnosti, pretože túto vnútornú hodnotovú orientáciu jednotlivcov možno považovať v našej spoločnosti za veľmi kolíznú vzhľadom na utváranie občianstva, občana a napokon aj inštitúcií občianskej spoločnosti.“ (Turčan 1993: 236) Predpokladalo sa, že „ako sa vzdiaľujeme od paternalizmu, stúpa pravdepodobnosť výskytu kultivovanejších typov občianskej kultúry a opačne, v kultivovanejších typoch politickej kultúry častejšie stretneme typ sociálno-trhovej, respektíve liberálno-trhovej orientácie“. (Krivý 1994: 113)

Tento predpoklad, ktorý staval do protikladu intervenujúci sociálny štát a rozvoj občianskej spoločnosti, bol v 90-tych rokoch prítomný v expertných, politických a mediálnych analýzach a postupne sa stával všeobecne prijímanou a samozrejmovou súčasťou uvažovania o smerovaní spoločnosti.²⁸ Pre toto uvažovanie zneli požiadavky posilniť hospodárske, sociálne a ďalšie funkcie štátu stále menej prijateľne a ten, kto by ich chcel vysloviť, vopred mohol vedieť, že budú považované za nenáležité, a v lepšom prípade za „zastaralé“.

Dilema zodpovednosti jednotlivca a štátu

Vývoj názorov slovenskej a českej populácie na správnosť riešenia dilemy, či by za životné podmienky mal niesť väčšiu zodpovednosť jednotlivec alebo štát (Q58A), dokumentuje tabuľka Q58A a súhrnná tabuľka 7.2, ktorá informuje o priemerných pozíciách niektorých kategórií respondentov pri riešení tejto a ďalších dilem. Vidíme, že názory slovenskej a českej spoločnosti najviac odlišovali v roku 1991, keď sa česká spoločnosť vo významne

²⁷ Existuje aj iný prístup k skúmaniu paternalizmu., ktorý ho skúma ako špecifický spôsob vládnutia. V tomto prístupe sa pod paternalizmom rozumie „pastiersky“ postoj vlády, ktorá nemá potrebu občanov zapájať do rozhodovania, pretože ich nepovažuje za dostatočne vyspelých a a hodných partnerskej komunikácie s vládou. Reformy zhora, vypracované podľa expertných odporúčaní a ignorujúce skúsenosti občanov sa dajú považovať za typický prejav paternalistického spravovania verejných vecí.

²⁸ Ako uvidíme v nasledujúcej ôsmej kapitole, „štátny paternalizmus“ bol dokonca považovaný za prekážku väčšej sociálnej spravodlivosti.

vyššej miere prikláňala k pravicovému libertariánskemu princípu zodpovednosti jednotlivca. Naopak priemerná pozícia slovenskej populácie v tejto dileme bola bližšie ľavicovému princípu väčšej zodpovednosti štátu. V roku 1999 sa v oboch spoločnostiach významne zvýšili očakávania zodpovednosti od štátu. Tabuľka 7.2 ukazuje, že najväčší názorový posun smerom k vyšším očakávaniam zodpovednosti štátu bol v slovenskej populácii zaznamenaný medzi respondentmi s vysokoškolským vzdelaním (posun o 1,24 bodu) a respondentmi hlásiacimi sa k miernej pravici (o 0,86 bodu) a miernej ľavici (0,84 bodu). V českej spoločnosti najväčším názorovým posunom smerom k očakávaniu väčšej zodpovednosti štátu prešli respondenti hlásiaci sa k miernej ľavici (0,75 bodu).

Tabuľka 7.2. Priemerné umiestnenie vybraných kategórií podľa vzdelania a politickej orientácií v názore na správnosť

	Vz	SR 1991	SR 1999	SR 2008	ČR 1991	ČR 1999	ČR 2008	Po	SR 1991	SR 1999	SR 2008	ČR 1991	ČR 1999	ČR 2008
Zodpovednosť jednotlivca 1	ZŠ	6,68	6,88	5,57	5,49	5,53	5,10	L'	5,56	6,40	4,87	4,69	5,44	5,14
	VŠ	4,3	5,54	3,71	3,40	4,15	4,22	S	5,48	6,20	4,70	4,50	5,00	4,68
	T	5,8	6,37	4,73	4,42	4,90	4,64	P	4,93	5,79	3,85	3,47	4,31	3,75
Nezamestnaní musia prijať každú prácu 1 Môžu odmietnuť 10 (Q58B)	ZŠ	4,54	4,3	4,71	3,74	4,50	4,54	L'	5,65	4,45	4,13	4,60	4,57	4,22
	VŠ	6,11	4,44	4,20	4,68	4,74	4,06	S	5,37	4,82	4,33	4,41	4,90	4,41
	T	5,27	4,65	4,34	4,34	4,69	4,12	P	5,59	4,47	4,36	4,42	4,59	3,80
Konkurencia je prospešná 1 Je škodlivá 10 (Q58B)	ZŠ	3,52	3,97	4,33	2,70	3,72	3,92	L'	3,21	3,71	3,33	2,17	3,68	4,19
	VŠ	2,15	3,12	2,69	1,79	2,84	3,28	S	2,80	3,49	3,71	2,13	3,27	3,58
	T	2,86	3,59	3,51	2,11	3,25	3,66	P	2,62	3,20	2,92	1,79	2,92	3,48
Sloboda firmám 1 Štátna kontrola 10 (Q58D)	ZŠ		7,59	6,50		6,49	5,25	L'		7,40	6,79		6,29	6,11
	VŠ		6,22	5,52		5,29	5,23	S		6,95	5,81		6,36	5,41
	T		7,13	6,14		6,02	5,33	P		6,48	5,43		5,31	4,70
Príjmová rovnosť 1 Zásluhovosť 10 (Q58E)	ZŠ	5,67		4,80	4,73	4,73	4,28	L'	5,48		4,75	6,33	4,93	4,22
	VŠ	7,33		6,36	8,15	6,52	5,76	S	6,40		5,40	6,21	5,17	5,02
	T	6,14		5,28	6,25	5,48	4,80	P	6,61		6,13	7,13	6,27	5,49
Podiel súkromného vlastníctva zvýšiť 1 Štátne vl. 10 (Q58F)	ZŠ	5,48		5,98	4,31	5,34	5,40	L'	5,03		5,90	4,42	5,28	5,88
	VŠ	3,54		5,01	3,07	3,84	4,83	S	6,40		5,39	3,77	4,93	5,05
	T	4,63		5,48	3,73	4,71	5,11	P	3,90		4,74	2,84	3,89	4,32

Vz = vzdelanie; ZŠ = základné vzdelanie; VŠ = vysokoškolské vzdelanie; T = celá populácia; Po = politická orientácia; L' = hlásiaci sa k miernej ľavici (body 3,4); S = hlásiaci sa do stredu (body 5, 6); P = hlásiaci sa k miernej pravici (body 7, 8)

V roku 2008 sa obe spoločnosti v názore na správne riešenie tejto dilemy opäť posunuli väčšmi k libertariánskemu princípu väčšej zodpovednosti jednotlivca. Priemerná pozícia českej spoločnosti sa priblížila pozícii, ktorú zastávala v roku 1991, naopak priemerné postoje slovenskej spoločnosti sú významne odlišné od postojov zaznamenaných v predchádzajúcich zisťovaniach a posunuli sa bližšie k princípu väčšej zodpovednosti jednotlivca. Doprava sa najvýznamnejšie posunuli slovenskí respondenti s vysokoškolským vzdelaním a respondenti hlásiaci sa k miernej pravici.

Názorový posun, zaznamenaný v roku 1999, keď sa slovenská populácia všetkých politických orientácií priklonila k potrebe väčšej zodpovednosti štátu za životné podmienky jednotlivcov, odráža zložitú ekonomickú situáciu v tomto období. Vysoká nezamestnanosť

a klesajúca životnú úroveň posilňovala názor, že existujúce problémy presahujú možnosti individuálneho riešenia. Posun k väčším očakávaniam od štátu môže súvisieť aj s príslubmi obnoviť sociálnu spravodlivosť a prevziať vyššiu zodpovednosť za blaho občanov, ktoré vtedajšia opozícia vyslovovala v politickom zápase za tretej Mečiarovej vlády (1994 – 1998) a ktoré sa po víťazných voľbách dostali aj do jej vládneho programu.²⁹ Za pozornosť stojí, že v rokoch 1991 a 1999 slovenskí respondenti hlásiaci sa k jasnej pravici (body 9, 10) zastávali v tejto dileme ľavicovejší postoj ako respondenti hlásiaci sa k miernej pravici. Tento jav možno vysvetliť už spomínaným ľudovým chápaním pravice ako neateistického, kresťansko-konzervatívneho názoru, ktorý bol pomerne rozšírený v danom období.

Dilema možnosti odmietnutia práce

Ďalšia dilema zisťovala, či sa respondent prikláňa k názoru, že nezamestnaní musia prijať každú ponúkanú prácu alebo stratiť nárok na podporu, alebo k názoru, že nezamestnaní by mali mať právo odmietnuť prácu, ktorú z nejakých dôvodov nechcú vykonávať (Q58B). Aj v názore na riešenie tejto dilemy sa slovenská a česká populácia najviac rozchádzali v roku 1991. V roku 1999 boli priemerné názorové pozície na Slovensku a v Česku najbližšie, pretože slovenská populácia sa v názore na túto dilemu posunula výrazne doprava k povinnosti nezamestnaných zobrať každú ponúkanú prácu, kým česká populácia čiastočne zmäkčila svoje postoje a o čosi častejšie uznávala právo nezamestnaných vybrať si ponúkanú prácu. Z tabuľky 7.2 je zrejmé, že v roku 1991 napriek celkovým rozdielom slovenskí a českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním v porovnaní s celkovou populáciou a osobitne v porovnaní s respondentmi so základným vzdelaním vo významne väčšej miere prikláňali k riešeniu, ktoré nezamestnanému ponecháva právo, odmietnuť ponúkanú prácu ak mu nevyhovuje. Vyššia miera rešpektu k individuálnym právam nezamestnaných sa u slovenských a českých respondentov s vysokoškolským vzdelaním objavila len v roku 1991. Môžeme predpokladať, že v danom období prvých vln nezamestnanosti sa respondenti s vysokoškolským vzdelaním cítili väčšími ohrození nezamestnanosťou ako v neskorších obdobiach a pri riešení dilemy sa väčšími voľovali do situácie nezamestnaného, ktorému ponúknú nevyhovujúcu prácu. V neskorších rokoch, keď sa vysokoškolské vzdelanie osvedčila ako dobrá poisťka pred stratou zamestnania, sa nezamestnaní stali pre respondentov s vysokoškolským vzdelaním „inou“ spoločenskou kategóriou, do ktorej pocitov sa už nevciťovali a pristupovali k nej skôr z pozície organizátorov spoločenského poriadku. Tento sociálny odstup zreteľne dokumentuje EVS 2008, keď sa v oboch spoločnostiach vysokoškolsky vzdelaní respondenti prikláňajú k obmedzeniu voľby nezamestnaných vo väčšej miere ako respondenti so základným vzdelaním.

To, že riešenie tejto dilemy neovplyvňuje len politický svetonázor, ale aj pocit možného ohrozenia nezamestnanosťou, ktorý vedie k väčším ohľadom k individuálnym právam nezamestnaných, je zrejmé zo skutočnosti, že rozdiely podľa výšky vzdelania sú pri tejto dileme významnejšie ako rozdiely podľa politickej orientácie. Názorové rozdiely medzi respondentmi hlásiacimi sa k ľavici a hlásiacimi sa k pravici boli v roku 2008 menšie ako rozdiely v názoroch respondentov s vysokoškolským vzdelaním a základným vzdelaním.

²⁹ Programové vyhlásenie vlády z 11. XI. 1998 konštatuje, že nová vláda preberá zodpovednosť za vývoj v krajine v zložitom období, ktoré charakterizuje „ťažká situácia v hospodárstve, rast organizovaného zločinu, pokles právneho vedomia a neriešenie problémov vo všetkých oblastiach života. ...rastie napätie v mnohých slovenských podnikoch, ktoré nie sú schopné umiestňovať svoju produkciu ani splácať svoje záväzky, čo vytvára hrozbu masového prepúšťania. ... Vláda uskutoční dôslednú analýzu stavu spoločnosti a predloží ju verejnosti. Napriek neutešenému stavu spoločnosti *preberá plnú zodpovednosť* za ďalší vývoj v krajine...” (Programové... 1998: 9, zdôraznila zk)

Prínos konkurencie

Dilematická otázka o prospešnosti alebo škodlivosti konkurencie (Q58C) nie je pre slovenskú a českú spoločnosť skutočnou dilemou. Presvedčenie o prospešnosti konkurencie patrí k silným a málo rozdeľujúcim politickým vieram oboch spoločností. Napokon aj komunistický režim sa snažil kompenzovať nedostatky direktívne riadenej ekonomiky podporou rôznych foriem „socialistického súťaženia“ a súťaženie uznával ako prijateľnejšiu formu vzťahov socialistického a kapitalistického tábora³⁰. Tabuľka 7.2 ukazuje, že rozdiely medzi slovenskými respondentmi hlásiacimi sa k pravici a k ľavici sú v tejto otázke menšie ako v názore na iné politicko-ekonomické viery a sú to len rozdiely v intenzite presvedčenia, že konkurencia je prospešná. V oboch spoločnostiach bolo presvedčenie o pozitívnych prínosoch konkurencie najsilnejšie v roku 1991 a českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním a českí respondenti hlásiaci sa k miernej pravici boli takmer jednotní v predstave o prospešnosti konkurencie. Tabuľka Q58C a súhrnná tabuľka 7.2 ukazujú, že toto presvedčenie vo všetkých skupinách postupom času slabne. No napriek tomu v českej a slovenskej populácii je len malý podiel respondentov, ktorí sa prikláňajú k názoru o škodlivosti konkurencie.

Viac slobody firmám či ich účinnejšia kontrola?

Otázka Q58D skúma podporu politicko-ekonomických princípov, ktoré sú charakteristické pre pravicové a ľavicové prístupy k vzťahu štátu a ekonomiky. Na jednej strane škály je od 80-tych rokov globálne presadzovaný princíp ekonomickej deregulácie, že štát by mal poskytnúť čo najväčšiu slobodu firmám a podnikom (bod 1 škály) a na opačnom póle je to názor, že štát by mal firmy a podniky účinnejšie kontrolovať. Táto otázka bola zaradená do skúmania EVS až v zisťovaní EVS 1999. Ako ukazuje tabuľka 7.2, v roku 1999 priemerné pozície oboch spoločností a priemerné pozície všetkých porovnávaných skupín boli bližšie k názoru, že štát by mal firmy a podniky účinnejšie kontrolovať. Slovenská populácia sa však k tomuto názoru prikláňala vo významne väčšej miere. Aj v roku 2008 sa obe spoločnosti prikláňali väčšmi k názoru, že podniky a firmy je potrebné účinnejšie kontrolovať, no podpora tohto princípu bola významne slabšia ako v roku 1999. Českí respondenti hlásiaci sa k miernej pravici sa už vo svojom priemernom názore posúvajú na pomyselnú liberálnu polovicu škály. Pri tejto dileme by sa však dalo uvažovať o tom, či slovenský a český preklad ľavicového pólu škály (účinnejšia kontrola foriem) dostatočne výstižne vyjadruje opozíciu liberálneho princípu (čo najväčšia sloboda firmám). Výraz „control“ použitý v originálnom dotazníku má totiž v angličtine silnejší význam ako výraz kontrola v slovenčine a češtine. Ak v angličtine konotuje ovládanie a riadenie a je dobrým vyjadrením opozície k deregulácii, v slovenčine a češtine pod kontrolou rozumieme skôr overovanie dodržiavania dohodnutých postupov a pravidiel. Názory slovenskej a českej populácie by sa preto rozhodne nemali interpretovať ako podpora štátnej regulácie ekonomiky.

Príjmová rovnosť verus zásluhovosť?

Otázka (Q58E) o dôležitosti zaisťovania väčšej rovnosti v príjmoch alebo naopak, väčšej zásluhovosti, bola do českého dotazníka zaradená vo všetkých troch zisťovaniach. Na Slovensku bola zaradená do skúmania v roku 1991 a 2008, no v roku 1999 nebola súčasťou batérie politicko-ekonomických otázok. Tabuľky Q58E a Tabuľka 7.2 ukazujú, že v otázke riešenia dilemy rovnosti a zásluhovosti sú obe spoločnosti vnútorne rozdelené, no toto rozdelenie sa postupne zmenšuje. V roku 1991 mali českí respondenti so základným vzdelaním a českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním ostro odlišnú priemernú názorovú pozíciu v tejto otázke (4,73 a 8,15) a v porovnaní s týmito kategóriami respondentov

³⁰ Podľa A. Ceramiho, historika vývoja sociálnej politiky, súťaženie v ukazovateľoch kvality života bolo v mnohých komunistických režimoch popudom pre väčšiu pozornosť sociálnej politike a rozvoj programov podporujúcich spotrebu domácností. (Cerami 2005, 2007)

na Slovensku (5,67 a 7,33) českí respondenti so základným vzdelaním mali významne ľavicovejšie názory a českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním mali významne pravicovejšie názory. Rozdiely medzi respondentmi s nerovnakým vzdelaním boli v roku 1991 oveľa väčšie ako rozdiely medzi respondentmi hlásiacimi sa k ľavici a k pravici. Môžeme predpokladať, že silné zdôrazňovanie zásluhovosti medzi českými alebo aj slovenskými respondentmi s vysokoškolským vzdelaním je ozvenou v tom čase silnej kritiky „nivelizovaného odmeňovania za komunistického režimu“ a nádeje, že nový spoločenský poriadok v tejto otázke zjedná nápravu. Zisťovania z roku 1999 a najmä z roku 2008 ukazujú, že priemerná pozícia oboch spoločností sa posunula bližšie k názoru o potrebe väčšej príjmovej rovnosti. Dôraz na zásluhovosť významne zoslabol aj u respondentov s vysokoškolským vzdelaním a u respondentov hlásiacich sa k miernej pravici.

Viac súkromného alebo štátneho vlastníctva?

Posledná zisťovaná dilema, ktorú predstavujeme aj v tabuľke 7.2,³¹ je dilema názorov o potrebe zvýšiť podiel súkromného vlastníctva alebo naopak štátneho vlastníctva v slovenskej (českej) ekonomike (Q58F). Táto otázka bola zaradená do českého zisťovania EVS vo všetkých troch vlnách, na Slovensku bola tak ako predchádzajúca otázka v roku 1999 vynechaná z batérie otázok. Zistenia za túto otázku ukazujú, že česká populácia prejavovala po všetky zisťovania väčšiu podporu zvýšeniu podielu súkromného vlastníctva, teda privatizácii ekonomiky, no jej postoje postupom času stratili ostrú jednoznačnosť akú mali v roku 1991. Rozhodnosť v podpore zvyšovania podielu súkromného vlastníctva klesla aj u slovenských a českých respondentov hlásiacich sa k miernej pravici. Dôvodom poklesu razancie ich postoja môže byť aj prostá skutočnosť, že požiadavka väčšieho podielu súkromného vlastníctva je v takmer plne privatizovanej ekonomike málo mobilizujúca.

³¹ Do českého dotazníka EVS 1999 boli zaradené aj ďalšie dilemy. Medzi nimi boli napríklad dilema zodpovednosti za dôchodkové zabezpečenie a dilema zodpovednosti za bývanie. Keďže tieto otázky neboli zopakované v ďalšej vlne EVS ani v českom dotazníku, zistenia za tieto otázky neuvádzame.

Tabuľková príloha ku kapitole 7.1.

Q2 Diskutovanie o politike s priateľmi

		(Q2) Keď sa stretnete so svojimi priateľmi, diskutujete o politických otázkach		
		Často	Príležitostne	Nikdy
1991	ČR	27,3	59,5	13,2
	SR	18,6	63,6	17,9
1999	ČR	21,4	65,9	12,7
	SR	20,1	66,4	13,5
2008	ČR	9,1	62,9	28,0
	SR	7,7	58,3	34,0

Q 54 Záujem o politiku

		(Q54) Záujem o politiku				
		Veľmi ma zaujíma	Trochu ma zaujíma	Nie veľmi ma zaujíma	Vôbec ma nezaujíma	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	18,3	54,6	16,0	1,07	,4
	SR	7,5	40,4	36,8	14,4	0,9
1999	ČR	20,1	49,6	21,4	8,7	,2
	SR	-	-	-	-	-
2008	ČR	7,1	33,2	35,3	23,9	,5
	SR	7,5	34,6	28,4	22,0	7,5

Q81 Sledovanie politického diania v médiách

		(Q81) Sledovanie politického diania v médiách					
		Každý deň	Niekoľko krát do týždňa	Jeden až dvakrát týždenne	Menej často	Nikdy,	Neviem + neodpovedal
1999	ČR	59,6	21,1	9,2	8,8	1,3	0,1
	SR	-	-	-	-	-	-
2008	ČR	25,3	25,2	15,3	27,3	6,0	0,9
	SR	39,4	26,2	12,4	16,5	4,9	0,5

Q56 Čo je dôležitejšie – osobná sloboda alebo rovnosť

		(Q56) Viac dôležité: Sloboda a rovnosť?			
		A: osobná sloboda je dôležitejšia ako rovnosť	B: rovnosť je dôležitejšia ako osobná sloboda	Ani jedna (spontánne)	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	58,2	31,9	5,4	4,6
	SR	50,4	34,7	5,4	9,6
1999	ČR	57,1	33,7	6,6	2,6
	SR	57,4	22,4	10,6	9,6
2008	ČR	42,9	39,1	10,7	7,3
	SR	47,5	31,2	9,7	11,6

Q57 Sebazaradenie na stupnici – ľavica – pravica

		(Q57) Pri politických témach sa hovorí o „ľavici“ a „pravici“. Kam by ste na tejto stupnici zaradili svoje názory?						
		1 – ľavicové	2	3	4	5 – pravivé	Nevie	Neodpovedal
1991	ČR	4,9	9,4	36,3	21	9,4	15,4	3,5
	SR	5,3	10,2	27,1	10,3	8,5	29,9	8,5
1999	ČR	7,7	12,1	36,7	23,5	12,5	5,9	1,7
	SR	7,4	20,0	38,7	12,3	5,8	15,8	0,1
2008	ČR	7,0	14,2	31,4	15,1	8	15,4	8,7
	SR	8,1	16,5	35,8	9,6	3,2	18,6	8,2

Q58A-Q58F Politické viery – riešenie základných politických dilem

		(Q58A) Zodpovednosť jednotlivca vs. štátu					
		1 – jednotlivci by mali prevziať väčšiu zodpovednosť, aby sa o seba dokázali postarať	2	3	4	5 – štát by mal prevziať väčšiu zodpovednosť, za to, aby o každého bolo postarané	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	28,3	24,9	22	11,4	11,0	2,6
	SR	15,5	18,2	20,7	17,7	22,3	5,6
1999	ČR	19,1	27,1	24,8	18,5	9,7	0,7
	SR	7,3	16,6	24,0	24,1	23,6	4,3
2008	ČR	20,9	27	26,3	14,1	7,9	3,7
	SR	19,4	29,5	22,5	17	7,5	3,4

		(Q58B) Nezamestnaní by mali prijať každú prácu vs. právo odmietnuť					
		1 – nezamestnaní by mali prijať každú prácu alebo stratiť nárok na podporu	2	3	4	5 – nezamestnaní by mali mať právo odmietnuť prácu, ktorú nechcú vykonávať	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	21,8	20,5	21,1	14,2	9,2	3,4
	SR	24,5	13,8	19,0	17,4	18,5	6,8
1999	ČR	24,9	25,3	21,1	17,7	9,8	1,2
	SR	26,1	21,4	22,0	16,2	10,1	4,2
2008	ČR	32	25,1	20,5	13,4	5,9	3,1
	SR	26,9	27,3	21,8	11,9	8,2	3,8

		(Q58C) Konkurencia je prospešná vs. škodlivá					
		1 – konkurencia je prospešná, podporuje usilovnosť ľudí a rozvoj nových myšlienok	2	3	4	5 – konkurencia je škodlivá, prebúdzá v ľuďoch to najhoršie	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	70,9	16,2	7,2	1,8	1,6	2,6
	SR	50,4	22,5	12,5	4,2	3,0	7,3
1999	ČR	44,3	31,1	13,4	5,9	3,7	1,6
	SR	34,4	29,7	20,1	5,8	4,1	6,0
2008	ČR	30,7	35,6	18,2	7,3	2,9	4,0
	SR	32,3	34,8	20,1	3,7	3,4	5,6

		(Q58D) Sloboda firiem vs. štátna kontrola					
		1 – štát by mal poskytnúť väčšiu slobodu firmám a podnikom	2	3	4	5 – štát by mal účinnejšie kontrolovať firmy a podniky	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	11,5	17,7	23,8	24,3	20,9	2,0
	SR	7,2	6,5	20,5	25,1	34,4	6,3
2008	ČR	13,5	24,3	24,6	18,5	12,8	6,5
	SR	9,0	16,6	24,3	24,0	20,1	6,0

		(Q58E) Príjmová rovnosť vs. zásluhovosť					
		1 – v príjmoch by mala byť väčšia rovnosť	2	3	4	5 – individuálne úsilie by sa malo lepšie odmeňovať	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	15,5	10,2	16,7	32,0	22,8	2,8
	SR	14,9	11,4	17,9	26,7	22,2	7,0
1999	ČR	18,4	19,9	18,8	27,3	14,2	1,3
	SR	-	-	-	-	-	-
2008	ČR	22,0	25,5	21,7	20,6	8,2	2,1
	SR	18,9	22,2	21,3	17,7	15,6	4,4

		(Q58F) Podiel súkromného vs. štátneho vlastníctva					
		1 – podiel súkromného vlastníctva v obchode, priemysle by sa mal zvýšiť	2	3	4	5 – podiel štátne vlastníctva v obchode a priemysle by sa mal zvýšiť	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	35,8	25,2	21,4	8,1	5,3	4,2
	SR	23,5	20,9	23,6	13,4	10,7	7,9
1999	ČR	21,5	24,5	28,5	13,7	9,1	2,7
	SR	-	-	-	-	-	-
2008	ČR	12,0	27,6	26,8	17,9	8,3	7,6
	SR	8,0	18,4	37,0	16,8	9,9	9,9

7.2. Ochota zapojiť sa do protestného konania a názory na revolúciu a terorizmus

Dôležitým súborom otázok EVS z politickej oblasti sú otázky zisťujúce ochotu vykonávať politické aktivity protestného charakteru (Q55A-E). Sú to aktivity ako podpisovanie petícií; účasť na bojkote; účasť na povolenej demonštrácii; účasť na nepovolenom štrajku a okupačný štrajk – obsadenie budovy alebo továrne. Tieto formy sa líšia mierou legality a nárokom na čas a ďalšie osobné zdroje človeka.

Blok tabuliek k otázkam Q55A-E dokumentuje meniacu sa praktickú skúsenosť a ochotu slovenskej a českej populácie zapájať sa do protestného konania. Porovnanie rozloženia odpovedí v jednotlivých rokoch ukazuje pri väčšine foriem protestného konania sústavný pokles praktických skúseností a tiež ochoty slovenských aj českých občanov zapájať sa. Zistenia výskumu EVS z roku 1999 mohli vzbudzovať domnienku, že skúsenosť so zapájaním sa do niektorých foriem ako sú napríklad petičné akcie sa bude v ďalších rokoch rozširovať. Nestalo sa tak. Zdá sa, že zisťovanie EVS 2008, ktoré v oboch spoločnostiach zaznamenáva pokles praktickej skúsenosti s využívaním týchto politických nástrojov, môže dokumentovať aj zoslabnutie vnímania týchto foriem kolektívneho konania ako vhodného nástroja dosahovania skupinových cieľov.

Ak spočítame odpovede potvrdzujúce skúsenosť respondenta so zapojením sa do danej formy konania a odpovede, ktoré vyjadrujú ochotu zapojiť sa, vidíme, že v oboch spoločnostiach má najlepšiu pozíciu *petičné konanie*. Podiel respondentov, ktorí sa zúčastnili alebo sú ochotní zúčastniť sa podpisovania petície (Q55A), neklesol na Slovensku a v Česku v žiadnej výskumnej vlne pod 60%. V roku 2008 však v oboch republikách významne klesol podiel tých, ktorí majú s podpisovaním petícií priamu skúsenosť. Tento pokles si zaslúži pozornosť aj pre to, že sa objavuje napriek tomu, že v uplynulom desaťročí sa v oboch spoločnostiach podmienky pre vykonávanie tejto formy politického konania výrazne zlepšili vďaka internetizácii spoločnosti a zavedenie zákonnej možnosti zbierať podpisy pod petície aj na internete.

V českej spoločnosti mali respondenti hlásiaci sa k pravicovej politickej orientácii sústavne viac skúsenosti s podpisovaním petície ako respondenti, ktorí sa hlásia k ľavici, a v menšej miere odpovedali, že by sa podpisovania petície „nikdy“. nezúčastnili V roku 2008 petičné konanie najčastejšie odmietali respondenti, ktorí sa hlásili k jasnej ľavici, a respondenti, ktorí sa nevedeli alebo nechceli politicky zaradiť. Vek aj vzdelanie významne ovplyvňujú ochotu zapojiť sa do podpisovania petície: starší českí respondenti vo všetkých zisťovaniach častejšie ako ostatná populácia odmietali podpisovanie petície a mali aj menej skúseností so zapájaním sa do petičných akcií. Najviac skúseností s petičným konaním majú českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním: v roku 2008 až 49% respondentov s vysokoškolským vzdelaním malo takúto skúsenosť. Je to však významný pokles oproti roku 1999, keď až 74% českých respondentov s vysokoškolským vzdelaním odpovedalo, že sa už niekedy zapojili do podpisovania petícií.

Druhým najlegitímnejším druhom protestného konania je v oboch spoločnostiach a vo všetkých zisťovaných obdobiach *povolená demonštrácia* (Q55C). Aj pri tomto protestnom konaní v oboch spoločnostiach pozorujem postupné zmenšovanie podielov respondentov, ktorí už niekedy zúčastnili na povolenej demonštrácii. Podiel slovenských respondentov, ktorí sa zúčastnili povolenej demonštrácie, dosahoval v roku 2008 sotva polovicu podielu respondentov s touto skúsenosťou v roku 1991. To podporuje domnienku, že masovejšia skúsenosť so zapájaním sa do demonštrácií sa týka ľudí, ktorí zažili demonštrácie v jeseni 1989, a so vzdáľovaním od tohto obdobia ubúda pamätníkov s touto skúsenosťou. Klesajúci podiel respondentov s touto skúsenosťou súvisí určite s tým, že veľká časť demonštrácií, ktoré sa uskutočnili v oboch republikách v posledných desiatich rokoch, mala sektorový či úzko špecializovaný, záujmový charakter. Nech boli tieto demonštrácie akokoľvek výrazne

medializované, zasahovali len početne obmedzené skupiny obyvateľstva. Príkladom môžu byť odborové demonštrácie, ktorých mohutnosť je potrebné pri zmenšujúcej sa odborárskej základni (pozri kapitola 2) náročne organizovať.

Na Slovensku bol v porovnaní s českou spoločnosťou vo všetkých zisťovaniach zaznamenaný menší podiel tých, ktorí sa niekedy zúčastnili na povolenej demonštrácii. Tento fakt môže mať súvislosť s vidieckejším charakterom osídlenia Slovenska, ktorý sťažuje účasť na masovejších protestných akciách, ktoré sú mestským fenoménom. V spoločnostiach s vidieckym osídlením sa demonštrácie organizujú ťažšie, respektíve, vyžadujú od organizátorov aj zúčastnených väčšie náklady a majú aj viac obmedzení, ako sú napríklad dopravné spojenia a harmonogram verejnej dopravy alebo povinnosti v mieste bydliska. Údaje z EVS 2008 potvrdzujú, že slovenskí respondenti bývajúci v mestách nad 100 tisíc obyvateľov majú takmer trojnásobne vyššiu skúsenosť s účasťou na demonštráciách ako má populácia Slovenska a obyvatelia ostatných sídelných kategórií.

V prvom zisťovaní EVS 1991 bola menšia slovenská skúsenosť s účasťou na povolených demonštráciách „kompenzovaná“ vyšším podielom respondentov ochotných zúčastniť sa na povolených demonštráciách. V roku 1999 sa už tento kompenzačný efekt ochoty nedostavuje a slovenská spoločnosť sa od českej spoločnosti začína výraznejšie odlišovať vyšším podielom respondentov, ktorí odpovedali, že by sa na povolenej demonštrácii „za žiadnych okolností nezúčastnili“. V roku 2008 sa podiel respondentov, ktorí takto zásadne odmietajú účasť na povolených demonštráciách, zvýšil v oboch republikách, pričom na Slovensku účasť na povolených demonštráciách odmieta takmer 57% respondentov.

Najväčšia pripravenosť zúčastňovať sa tejto formy politického konania a aj najväčšia skúsenosť s touto formou politického konania je opäť medzi českými respondentmi hlásiacimi sa k pravici. Súvislosť s politickou orientáciou bola najsilnejšia v roku 1991 a postupne stráca na intenzite. Súvislosť s vekom zostáva pomerne silná, aj keď v roku 1999 s výnimkou seniorských vekových kategórií vo všetkých vekových kategóriách malo viac ako 40% respondentov skúsenosť s účasťou na povolených demonštráciách. V roku 2008 najvyššiu mieru ochoty zúčastniť sa na povolenej demonštrácii prejavovali českí respondenti vo veku do 29 rokov: len 33% z nich odpovedalo, že by sa na povolenej demonštrácii nikdy nezúčastnili. V českej spoločnosti je aj veľmi silný vzťah medzi ochotou demonštrovať a vzdelaním. Hoci tento vzťah tiež postupne slabne, aj v roku 2008 českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním, prejavovali významne vyššiu ochotu zúčastňovať sa na povolených demonštráciách ako priemer ČR (62% ku 36%). Fakt, že najväčšiu ochotu demonštrovať prejavuje kategória respondentov, ktorá je zároveň najspokojnejšia s rozvojom demokracie, naznačuje, že nespokojnosť sa priamočiaro nespája s protestným konaním. Vyššia deklarovaná ochota respondentov s vysokoškolským vzdelaním zapájať sa do protestného konania môže skôr súvisieť s reflexiou potrebnosti a hodnoty protestov pre demokratickú kondíciu spoločnosti ako s osobnou potrebou domáhať sa zlepšenia vlastnej situácie.

Účasť na bojkote (Q55B) má v oboch spoločnostiach síce nie veľmi vysokú ale pomerne stabilnú hypotetickú podporu – účasť na bojkote nevylučuje viac ako štvrtina českých respondentov vo všetkých zisťovaniach. Priama skúsenosť s bojkotom je však pomerne nízka: bojkot patrí k najmenej vyskúšaným formám protestného konania spolu s neschválenými štrajkami a okupačným štrajkom – obsadením budov alebo tovární. V roku 1991 respondenti hlásiaci sa k pravicovej orientácii prejavovali väčšiu ochotu zapojiť sa do bojkotu a mali aj väčšiu skúsenosť s touto formou protestu. Najmenšiu ochotu zapojiť sa prejavovali respondenti, ktorí sa nevedeli alebo nechceli politicky zaradiť. Súvislosť politického konania a politickej orientácie v ďalších zisťovaniach slabne. Vo všetkých rokoch sa odmietanie bojkotu v českej populácii zvyšovalo s vekom. Slovenská populáciu má aj s touto formou protestného konania menšiu skúsenosť a prejavuje aj nižšiu hypotetickú ochotu zúčastniť sa bojkotu. Takmer tri štvrtiny slovenských a 66% českých respondentov by sa v roku 2008 do bojkotu nikdy nezapojili.

Obyvatelia oboch republík prejavujú najnižšiu mieru ochoty zapájať sa do protestného konania pri tých jeho formách, ktoré hraničia s porušením zákona. Slovenskí respondenti sú

aj pri týchto formách konania významne zdržanlivejší ako česká populácia. Na *neschválených štrajkoch* (Q55D) by sa nikdy nezúčastnilo 79% slovenských respondentov (ďalších 12% sa k tejto možnosti nevedelo alebo nechcelo vyjadriť) a 60% českých respondentov (takmer 16% českých respondentov sa nevedelo alebo nechcelo vyjadriť). V českej spoločnosti roku 1991 ochota zúčastniť sa na neschválenom štrajku pomerne silne súvisela s politickou orientáciou – bola vyššia u respondentov, ktorí sa hlásili k pravici – no v ďalších zisťovaniach táto súvislosť zoslabla a takmer sa stratila. Súvislosť účasti na neschválenom štrajku a veku je silná vo všetkých zisťovaniach: ako sa dalo očakávať, najmladšie vekové kategórie hovoria tomuto „adrenalinovému“ konaniu „nikdy významne menej často ako českí respondenti nad 60 rokov (56% a 87%)“. V českej populácii sa objavila aj – postupom času slabnúca – súvislosť so vzdelaním: českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním menej často rezolútne odmietali účasť na nepovolenom štrajku.

Okupačný štrajk – obsadenie budov alebo továrne (Q55E) patrí v slovenskej a českej populácii k najmenej prijímaným formám protestu. Rezolútne odmietanie tejto formy protestného konania je ešte masovejšie: do okupačného štrajku by sa nikdy nezapojilo 84% slovenských a 74% českých respondentov. V českej spoločnosti v roku 2008 mali častejšie skúsenosť s okupačným štrajkom respondenti hlásiaci sa k jasnej ľavici. Na druhej strane respondenti, ktorí sa zaraďovali k jasnej pravici, kompenzovali menšiu skúsenosť väčšou ochotou zapojiť sa do obsadzovania budov alebo tovární. Vek má však silnejšiu súvislosť s inklináciou k tejto forme protestného konania ako politická orientácia. Aj keď v českej populácii vo všetkých vekových kategóriách prevažujú respondenti, ktorí by sa na okupačnom štrajku nikdy nezúčastnili, respondenti vo veku do 29 rokov odpovedajú „nikdy“ menej často. Každý piaty respondent vo veku do 29 rokov bol v roku 2008 ochotný zúčastniť sa na okupačnom štrajku. Medzi vzdelaním a ochotou zapojiť sa do tejto formy politického konania nie je vzťah.

Potreba revolučnej zmeny

Súčasťou zisťovania EVS je aj otázka pýtajúca sa na potrebu zásadných zmien v spoločnosti (Q59). Respondenti si mohli vybrať jedno z nasledujúcich tvrdení, tak, aby bolo čo najbližšie ich názoru na vec. Ponúkanými možnosťami bolo tvrdenie, že „celkový spôsob usporiadania našej spoločnosti sa musí radikálne zmeniť revolučnou akciou“; ďalej tvrdenie, že „naša spoločnosť sa musí postupne meniť reformami“ a napokon tvrdenie, že „našu spoločnosť treba odhodlane brániť pred akýmikoľvek zmenami“. Otázka bola zaradená do EVS zisťovania v roku 1991 a 2008. Tabuľka k otázke Q59 prezrádza, že ak v roku 1991 bol podiel slovenských a českých respondentov, ktorí odpovedali, že našu spoločnosť treba odhodlane brániť pred akýmikoľvek zmenami pomerne významný (21,5% slovenských respondentov a 29% českých respondentov), v roku 2008 sa takýto názor stal v oboch spoločnostiach pomerne okrajový. Podiel respondentov, ktorí považovali za potrebné brániť status quo, je navyše v oboch spoločnostiach veľmi podobný podielu respondentov, ktorí si myslia, že spôsob usporiadania slovenskej (českej) spoločnosti sa musí radikálne zmeniť revolučnou akciou. V českej populácii sú však tieto podiely menej marginálne ako na Slovensku: v roku 2008 si každý desiaty český respondent myslel, že česká spoločnosť potrebuje radikálnu revolučnú zmenu.

Najväčší podiel respondentov sa v oboch spoločnostiach podobne ako v roku 1991 prikláňa k názoru, že spoločnosť sa musí postupne meniť reformami. Podiel zástancov reformnej cesty je však v roku 2008 významne vyšší ako v roku 1991. Tento posun odráža zásadné zmeny prioritných tém politického diskurzu v oboch spoločnostiach daného obdobia. Ak v roku 1991 obrana „krehkej demokracie“ bola ešte všadeprítomnou témou a správnym politickým (občianskym) postojom, v poslednom desaťročí sa naopak indikátorom politickej vyspelosti stalo podporovanie spoločenských a ekonomických reforiem. Podpora reformného riešenia sa významne zvyšuje s výškou vzdelania a s výškou vzdelania klesá aj podpora revolučných a konzervatívnych riešení: českí respondenti s nižším ako úplným stredoškolským vzdelaním sa významne častejšie prikláňajú k volaniu po revolučnej zmene a k odhodlaniu brániť súčasnú spoločnosť ako respondenti s úplným stredoškolským

a vysokoškolským vzdelaním. S súlade s očakávaním k revolučnému riešeniu sa významne častejšie prikláňajú českí respondenti, ktorí sa zaraďujú k jasnej ľavici (17% oproti 10% priemeru ČR), no títo respondenti sú aj v najväčšej miere odhodlaní brániť českú spoločnosť pred všetkými zmenami (20% respondentov hlásiacich sa k jasnej ľavici a 15% respondentov hlásiacich sa k jasnej pravici). Môžeme predpokladať, že respondenti hlásiaci sa k jasnej ľavici citlivejšie vnímajú možné riziká plánovaných reforiem ekonomiky a sociálneho systému. Vek respondentov nemá vplyv na odpovede na túto otázku.

Postoje k terorizmu

Otázka zisťujúca postoje k terorizmu a názor na možnosť ospravedlniť terorizmus (Q82A) bola zaradená do zisťovania EVS až v roku 2008. Slovenskí a českí respondenti sa jednoznačne priklonili k výroku, že terorizmu treba odsúdiť, nech by mal akékoľvek dôvody. Výrok, že môžu existovať určité okolnosti, za ktorých terorizmus možno ospravedlniť, si zvolil len zlomok slovenských a českých respondentov (2,5% a 5,1%). Vek, pohlavie a vzdelanie nediferencujú postoje českej spoločnosti k terorizmu a vplyv politickej orientácie je slabý.

Tabuľková príloha ku kapitole 7.2.

Q55A-Q55E Ochota zapojiť sa do vybraných foriem politického konania

		(Q55A) Podpisovanie petícií			
		Už som sa zapojil	Bol by som ochotný zapojiť sa	Nikdy by som sa nezapojil	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	43,1	29,6	19,5	7,8
	SR	34,8	31,9	18,1	15,3
1999	ČR	56,5	25,7	14,0	3,7
	SR	57,0	21,6	17,4	4,0
2008	ČR	31,2	31,2	29,3	8,2
	SR	34,0	27,6	28,3	10,2

		(Q55B) Zapojenie sa do bojkotu			
		Už som sa zapojil	Bol by som ochotný zapojiť sa	Nikdy by som sa nezapojil	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	8,1	23,9	51,9	16,2
	SR	3,3	27,7	44,1	24,8
1999	ČR	8,4	27,4	54,9	9,4
	SR	3,5	24,0	55,3	17,2
2008	ČR	4,9	24,0	56,4	14,6
	SR	1,9	21,0	62,5	14,5

		(Q55C) Účast' na ohlásených (povolených) demonštráciách			
		Už som sa zapojil	Bol by som ochotný zapojiť sa	Nikdy by som sa nezapojil	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	32,4	38,6	21,6	7,4
	SR	19,8	45,2	21,6	13,4
1999	ČR	26,2	39,3	28,8	5,7
	SR	13,0	39,5	38,7	8,8
2008	ČR	10,3	36,0	43,0	10,8
	SR	4,9	26,0	56,6	12,5

		(Q55D) Účast' na neschválených štrajkoch			
		Už som sa zapojil	Bol by som ochotný zapojiť sa	Nikdy by som sa nezapojil	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	12,6	26,8	46,9	13,6
	SR	5,6	29,8	43,8	20,9
1999	ČR	9,1	25,7	54,5	10,6
	SR	1,9	17,1	62,4	18,6
2008	ČR	3,2	20,8	60,2	15,7
	SR	0,7	8,0	79,2	12,1

		(Q55E) Obsadenie budov alebo tovární			
		Už som sa zapojil	Bol by som ochotný zapojiť sa	Nikdy by som sa nezapojil	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	1,2	13,7	68,3	16,8
	SR	0,5	14,1	62,4	23,0
1999	ČR	0,9	9,1	80,2	9,8
	SR	0,8	12,0	69,3	18,0
2008	ČR	1,3	9,8	74,3	14,6
	SR	0,1	4,6	84,0	11,3

Q59 Názory na potrebu zmien v našej spoločnosti

		(Q59) Zmeny spoločnosti: revolúcia/reformy/ nemeniť			
		A: Celkový spôsob usporiadania našej spoločnosti sa musí radikálne zmeniť revolučnou akciou	B: Naša spoločnosť sa musí postupne meniť reformami	C: Našu spoločnosť treba odhodlane brániť pred akýmkoľvek zmenami	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	4,3	59,3	29,0	7,4
	SR	6,3	58,7	21,5	13,5
2008	ČR	10,3	62,8	9,7	17,2
	SR	4,6	74,4	6,6	14,4

Q77 Postoj k terorizmu

		(Q77) Postoj k terorizmu			
		A: Môžu existovať určité okolnosti, za ktorých terorizmus možno ospravedlniť	B: Nech má terorizmus akýkoľvek dôvod, vždy ho treba odsúdiť	Ani jeden	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	5,1	85,7	6,6	2,6
	SR	2,5	90,6	3,3	3,6

Q82A-B Miera súhlasu s tvrdeniami týkajúcich sa spoločenskej kontroly

		(Q82A) Ak má niekto informácie, ktoré by mohli pomôcť spravodlivosti, mal by ich poskytnúť úradom					
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	40,8	45,6	9,7	1,6	,2	2,0
	SR	-	-	-	-	-	-
2008	ČR	29,4	44,7	17,3	3,5	1,1	4,0
	SR	45,3	33,0	14,0	2,8	,9	4,1

		(Q82B) Ľudia by sa mali starať o svoje veci a príliš si nevšímať, čo robia alebo hovoria iní					
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Ani súhlasím ani nesúhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	7,9	22,5	25,1	37,1	5,0	2,5
	SR	-	-	-	-	-	-
2008	ČR	7,8	22,2	34,9	25,0	6,2	3,8
	SR	10,7	18,4	29,2	27,6	10,0	4,1

7.3. Dôvera k vybraným inštitúciám a názory na politické systémy

Dôvera sa považuje za základnú podmienku a tmel spoločenského života, a preto sa v poklese dôvery k tej či onej spoločenskej ustanovizni zvykne vidieť varovný príznak spoločenskej krízy. Dôveru k inštitúciám by sme si nemali zamieňať so všeobecnou dôverou k druhým ľuďom. V niektorých teoretických prístupoch ju však môžeme pokladať za dôležitú osobitnú dimenziu sociálneho kapitálu.

Pokles alebo nárast dôvery k inštitúciám závisí od mnohých faktorov, ktoré sú len sčasti totožné s faktormi, ktoré ovplyvňujú spoločenskú dôveru. Piotr Sztompka medzi makrospoločenské podmienky, ktoré prispievajú ku „kultúre dôvery“, zaraďuje niekoľko faktorov. Uvádzame ich v tabuľke 7.3.

Tabuľka 7.3. Makrospoločenské faktory posilňujúce kultúru dôvery

– koherencia spoločenských noriem– stabilita spoločenského poriadku– transparentnosť spoločenskej organizácie, t. j. ľahká dostupnosť informácií o fungovaní, účinnosti, úrovniach výkonu ako aj neúspechoch a chybách jej skupín, združení, inštitúcií, organizácií a režimov– poznanie prostredia činnosti– Zodpovedanie sa, skladanie účtov, stanovené normy a vykonávané preverovania a kontroly postupov, zaistené pred zneužívaním

Zdroj: Sztompka 2001.

Pokles dôvery k inštitúciám môže byť za určitých okolností – napríklad v prípade ich nedostatočnej transparentnosti – vítaný. V tejto súvislosti Mattei Dogan, známy výskumník spoločenskej dôvery a dôvery k inštitúciám, tvrdí, že „dobrý kritický skepticizmus môže len posilniť demokraciu. Pod krízou dôvery musíme rozumieť skôr kolektívnu ašpiráciu na väčšiu demokraciu, a nie stratu viery v jej základné hodnoty.“ (Dogan 2002)

Skúmanie dôvery k inštitúciám zabezpečuje batéria otázok Q63 A až R, ktorá je súčasťou politického bloku EVS dotazníka. Táto rozsiahla batéria skúma dôveru k početným národným a nadnárodným organizáciám a systémom. Batéria využíva štvorstupňovú škálu začínajúcu možnosťou „úplne dôverujem“ a končiacou možnosťou „vôbec nedôverujem“, prostredníctvom ktorej respondenti vyjadrovali mieru svojej dôvery k jednotlivým inštitúciám. Osobitosťou tejto škály je, že na nej chýba pomyselná stredová, a často uniková pozícia. Tak ako pri iných otázkach, aj tu respondenti mali možnosť odpovede neviem a mohli aj neodpovedať.

Diachrónne porovnanie ukazuje, že vývoj na Slovensku smeruje k vyššej dôvere k inštitúciám, a v českej spoločnosti je to až na pár výnimiek práve naopak. Dôležitosť tohto zistenia vystupuje najmä vo vzťahu k vývoju všeobecnej dôvery pociťovanej k (neznámym) druhým ľuďom. Všeobecná dôvera a dôvera k inštitúciám, ktoré by podľa niektorých teórií sociálneho kapitálu mali byť pozitívne prepojené, sa v oboch spoločnostiach vyvíjajú v protichodnom smere: česká populácia v porovnaní so slovenskou populáciou výrazne viac dôveruje druhým ľuďom a táto všeobecná dôvera v českej populácii v čase rastie. Česká populácia zároveň výrazne menej dôveruje inštitúciám a jej dôvera k inštitúciám sa v čase znižuje.

Inverzný vývoj všeobecnej dôvery a dôvery k inštitúciám v rámci oboch spoločností si určite zaslúži viac pozornosti a premýšľania, ako mu na tomto mieste môžeme venovať. Už pri tejto čiastkovej analýze však musíme vziať do úvahy aj možný vplyv rozdielných prekladov názvov stupňov použitej škály. Ak v slovenskom preklade sú názvy stupňov poradovej škály

„veľmi dôverujem“, „skôr dôverujem“, „nie veľmi dôverujem“ a „vôbec nedôverujem“, českí riešitelia uprednostnili preklad „veľmi vysoká dôvera“, „značná dôvera“, „nie veľmi veľká dôvera“ a „vôbec žiadna dôvera“. České názvy prvých dvoch stupňov škály sa mohli respondentom javiť ako podobné a vyjadrujúce veľmi veľkú mieru dôvery“. Tí, ktorí chceli vyjadriť rezervovanejší postoj, museli si vybrať tretí stupeň škály, s ktorým v analýze pracujeme ako s vyjadrením nedôvery.³²

Naša možnosť analyzovať makrospoločenské faktory vývoja, ktoré najviac ovplyvňujú dôveru k jednotlivým inštitúciám v oboch spoločnostiach, je obmedzená. V nasledujúcom texte preto ponúkame len jednoduchú deskripciu dôvery k vybraným inštitúciám podľa veku, vzdelania a politickej orientácie

Súhrnný pohľad na vývoj dôvery k inštitúciám (tabuľky Q63A až Q63R) ukazuje, že na Slovensku a v Česku je málo inštitúcií, ktorým občania vo významnejšom rozsahu udeľujú úplnú dôveru. Medzi inštitúcie, ktorým na Slovensku vo všetkých zisťovaniach úplne dôverovalo viac ako 10% populácie, patrí len cirkev³³, armáda a školstvo. V roku 1991 boli vysokou mierou dôvery zahrnuté aj environmentálne organizácie (viac ako 44% úplne dôverujúcich) a systém sociálneho zabezpečenia (12,8%). V Česku v roku 2008 žiadna z inštitúcií nezískala úplnú dôveru aspoň 10% respondentov. V českej populácii má najstabilnejšiu a najvyššiu úplnú dôveru (ale aj celkovú dôveru) *školsťvo* (Q63C). V roku 2008 školstvu úplne dôverovalo viac ako 9% českých respondentov. V porovnaní s rokom 1991 je to však pokles o polovicu.

Po spočítaní podielov úplne dôverujúcich a skôr dôverujúcich je celková dôvera k jednotlivým inštitúciám vyššia na Slovensku ako v Česku. V roku 2008 až desiatim inštitúciám na Slovensku dôverovala polovica alebo takmer polovica populácie. V Česku sa podobný rozsah dôvery týkal len školstva a polície. V čase najvyrovnannejšia miera dôvery bola v oboch spoločnostiach udeľovaná odborom a školstvu.

Školstvo (Q63C) vek a výška dosiahnutého vzdelania v slovenskej populácii neovplyvňujú dôveru k školstvu – výnimkou bol rok 1991 (keď školstvu častejšie úplne dôverovali respondenti so základným vzdelaním a respondenti vo veku nad 65 rokov. Súvislosť dôvery ku školstvu a politickej orientácie sa objavila až v roku 2008. Od priemeru SR sa mierou dôvery k školstvu najviac odlišujú respondenti, ktorí sa zaraďujú k politickému stredu, k jasnej ľavici a tiež tí, ktorí sa na ľavo-pravej škále nevedeli zaradiť. Školstvu najviac úplne dôverovali respondenti, ktorí sa politicky nezaradili (22% oproti 13% SR). Častejšie ako priemer školstvu „skôr dôverovali“ respondenti, ktorí sa zaradili k politickému stredu a významne vyšší podiel respondentov, ktorí školstvu „vôbec nedôverovali“, bol medzi respondentmi, ktorí sa zaradili k jasnej ľavici (12% oproti 5% SR)³⁴.

V českej populácii sa súvislosť výšky veku a dôvery stala významnejšou až v roku 2008. Od priemeru ČR sa najviac odlíšili respondenti vo veku do 29 rokov, ktorí školstvu nadpriemerne často „skôr nedôverovali“ a veková kategória 45-59 ročných, v ktorej bol najvyšší podiel „vôbec nedôverujúcich“ školstvu (11%). Podiel respondentov, ktorí školstvu „vôbec

³² Nedá sa vylúčiť, že odlišné časovanie terénneho zberu dát na Slovensku a v Česku sa tiež pričínilo o tento rozdiel. Pripomíname, že zber dát sa na Slovensku uskutočnil ešte v letných mesiacoch roku 2008, kedy slovo nemalo väčšiu relevanciu a slovenská populácia aj podľa iných zisťovaní patrila medzi najoptimistickejšie v Európe. Dokladajú do najmä zistenia pravidelných Eurobarometrov.

³³ Cirkvi vo všetkých zisťovaniach EVS na Slovensku úplne dôverovalo viac ako 20% respondentov.

³⁴ Štyria z piatich respondentov, ktorí sa v roku 2008 zaraďovali k jasnej ľavici a k miernej ľavici, boli voličmi niektorej strany z vtedajšej vládnej koalície SMER – sociálna demokracia, HZDS – ľudová strana a Slovenská národná strana. Vyše 70% respondentov, ktorí sa prihlásili k jasnej ľavici, boli voliči SMER – sociálna demokracia. Prejavovanú dôveru k jednotlivým inštitúciám verejnej moci možno považovať za inú formu prejavu dôvery voličov voleným stranám. Rezort školstva však v tom čase patril Slovenskej národnej strane, ktorá bola pre časť voličov SMER problematickou zárukou ľudsko-právneho univerzalizmu.

nedôverovali“ však prekročil 5% vo všetkých vekových kategóriách. V roku 2008 významne narástol aj vplyv politickej orientácie. Respondenti prihlasujúci sa k ľavicovej orientácii mali podpriemernú dôveru k vzdelávaciemu systému v porovnaní so súborom ČR.

Cirkev (Q63A) Dôvera k cirkvi na Slovensku variovala podľa politickej orientácie najsilnejšie v roku 1999, v roku 2008 tento vplyv čiastočne zoslabol, no rozdiely medzi respondentmi hlásiacimi sa k pravicovej orientácii a k ľavicovej orientácii boli stále významné. V roku 2008 cirkvi úplne dôverovalo 55% respondentov hlásiacich sa k jasnej pravici a 25% respondentov hlásiacich sa k jasnej ľavici. V podieloch vôbec nedôverujúcich cirkvi sa respondenti nerovnakej politickej orientácie významnejšie nelíšia.

V českej spoločnosti boli rozdiely v dôvere k cirkvi podľa politického zaradenia významnejšie v rokoch 1991 a 1999 ako v roku 2008. Vek vplýval na dôveru k cirkvi silnejšie ako vzdelanie. V roku 1991 cirkvi nedôverovali najmä českí respondenti do 29 rokov. Vplyv veku v ďalších zisťovaniach zoslabol, no medzi respondentmi vo veku nad 60 rokov bolo aj v roku 2008 trikrát viac úplne dôverujúcich cirkvi ako medzi respondentmi vo veku do 29 rokov.

Armáda (Q63B) Súvislosť dôvery k armáde s výškou veku a vzdelania bola v slovenskej spoločnosti najsilnejšia v roku 1991. V ďalších zisťovaniach, osobitne v roku 2008 tieto súvislosti postupne slabnú. Armáde nadpriemerne dôverovali starší respondenti a nadpriemerne nedôverovali respondenti vo veku do 24 rokov. Vo všetkých zisťovaniach armáde nadpriemerne dôverovali slovenskí respondenti so základným vzdelaním a v roku 2008 nadpriemerne dôverovali aj respondenti s vysokoškolským vzdelaním. Medzi respondentmi so základným vzdelaním bol aj najväčší podiel tých, ktorí armáde „vôbec nedôverujú“ (v roku 2008 „vôbec nedôverovalo 15,4% respondentov so základným vzdelaním a len 6% respondentov s vysokoškolským vzdelaním). Vplyv politickej orientácie sa stal významný až podľa zisťovania EVS 2008. Významne menší podiel skôr nedôverujúcich a vôbec nedôverujúcich armáde bol medzi respondentmi hlásiacimi sa k miernej ľavici, teda medzi voličmi v tom čase vládnucej koalície.³⁵ Armáde však nadpriemerne často „úplne dôverovali“ respondenti, ktorí sa hlásili k jasnej pravici (27%).

V českej populácii vek ovplyvňoval mieru dôvery k armáde len v roku 1991. V danom roku bol aj zaznamenaný aj najsilnejší vzťah dôvery k armáde a výšky vzdelania. Sila tohto vzťahu má klesajúcu tendenciu. V roku 2008 sa aj v českej spoločnosti výrazne zvýšil vplyv politickej orientácie na dôveru k armáde. Respondenti, ktorí sa hlásili k ľavicovej orientácii, mali výrazne nižšiu dôveru k armáde ako priemer ČR. To môže súvisieť jednak s opozičným postojom k vtedajšej pravicovej vládnej koalícii a tiež s politizáciou niektorých armádných tém ako napríklad otázka rozmiestnenia radarov, keď v tejto otázke česká ľavica a pravica zaujímala vyhranené postoje.

Odbory (Q63E) Vzťah medzi dôverou k odborom a výškou vzdelania nie je v slovenskej populácii stály. Významnejší vzťah sa objavil len v rokoch 1991 a 2008. V oboch zisťovaniach respondenti so základným vzdelaním významne častejšie „úplne dôverovali“ odborom a tiež významne častejšie im „úplne nedôverovali“. V roku 1999 nebola súvislosť medzi dôverou v odbory a politickou orientáciou štatisticky významná. V roku 2008 sa situácia zmenila a súvislosť medzi dôverou k odborom a príklonom slovenských respondentov k politickej ľavici alebo pravici bola výrazná. Medzi respondentmi, ktorí sa zaradili k jasnej a miernej pravici, nenašiel ani jeden respondent, ktorý odborom úplne dôveroval, a až 45% respondentov zaraďujúcich sa k jasnej pravici odborom vôbec nedôverovalo.

V českej spoločnosti sa súvislosť medzi dôverou k odborom a výškou veku alebo výškou vzdelania nepotvrdila v žiadnom EVS zisťovaní. V roku 1999 sa potvrdila významná súvislosť s politickou orientáciou: v roku 1999 respondenti, ktorí sa hlásili k ľavicovej orientácii (a najmä respondenti, ktorí sa zaradili medzi jasnú ľavicu) odborom „úplne dôverovali“ častejšie ako respondenti, ktorí sa zaraďovali k pravici. V roku 2008 tento vzťah stratil

³⁵ Pozri predchádzajúca poznámka pod čiarou.

na intenzite, no najväčší podiel „skôr dôverujúcich“ odborom bol medzi respondentmi, ktorí sa zaraďovali k miernej pravici.

Tlač (Q63D) Dôvera rôznych kategórií slovenskej populácie k tlači má tiež premenlivý charakter. Vek respondentov ani v jednom zisťovaní nemal významnejší vzťah s ich dôverou k tlači. Najsilnejší vzťah medzi dôverou k tlači a výškou bol v roku 1991, keď respondenti so základným vzdelaním sa odlíšili od priemeru slovenskej populácie tým, že tlači nadpriemerne často „úplne dôverovali“ a „vôbec nedôverovali“. V roku 1999 sa táto súvislosť stratila a v roku 2008 opäť objavila. Častejšie ako priemer tlači „skôr dôverovali“ respondenti s úplným stredoškolským vzdelaním a častejšie ako priemer jej „úplne nedôverovali“ respondenti so základným vzdelaním (až 23% oproti 13% SR). V roku 2008 významne zosilnel vzťah medzi dôverou k tlači a politickou orientáciou a dôverou. Respondenti, ktorí sa zaraďovali k ľavici, tlači „úplne nedôverovali“ významne častejšie ako respondenti, ktorí sa hlásili k pravici. V čase výskumu bol často medializovaný nedôverujúci vzťah strany SMER a jej predsedu k vybraným denníkom, ktoré boli obviňované z politickej zaujatosti a neobjektívneho informovania. Zistenia ukazujú, že podozrievavý postoj k tlači zdieľali aj voliči strany SMER a ďalších strán vládnej koalície, ktorí sa v tomto zisťovaní vo významnom rozsahu prekrývali s respondentmi, ktorí sa zaraďujú k ľavici.

Dôvera českých respondentov k tlači sa v žiadnom zisťovaní významnejšie nelíšila podľa výšky ich vzdelania a rovnako ani vek respondentov nemá k miere ich dôvery k tlači významný vzťah. V roku 2008 však českí respondenti vo veku do 29 rokov menej často zaujímali krajné stanovisko absolútnej nedôvery: Tlači vôbec nedôveroval každý desiaty respondent vo veku do 29 rokov, no každý piaty respondent v ostatných vekových kategóriách. V roku 1999 českí respondenti, ktorí sa zaraďovali k ľavici, nedôverovali tlači významne častejšie ako respondenti, ktorí sa zaraďovali k pravici. V roku 2008 dôvera k tlači sa znížila aj medzi pravicovými voličmi, preto sa rozdiely medzi kategóriami s nerovnakou politickou orientáciou znížili.

Polícia (Q63F) Na Slovensku dôvera k polícii nemala súvislosť s vekom respondentov ani v jednom zisťovaní. Výška vzdelania mala určitý vplyv len v roku 2008, keď respondenti so základným vzdelaním polícii dôverovali menej ako ostatná populácia. Vzťah dôvery k polícii a politickej orientácie sa objavil až v roku 2008 a bol významný. Respondenti s rôznou politickou orientáciou sa neodlišovali v podieloch „úplne dôverujúcich, ale mierou opatrnej dôvery a úplnej nedôvery. Polícii „skôr dôverovali“ v najväčšej miere respondenti hlásiaci sa k miernej ľavici (57%) a v najmenšej miere respondenti hlásiaci sa k jasnej pravici (30% skôr dôverujúcich. Respondenti, ktorí sa hlásili k jasnej pravici, polícii aj v najväčšej miere „úplne nedôverovali“: každý tretí respondent z tejto kategórie. Takto nedôverujúcich bolo medzi respondentmi, ktorí sa hlásili k jasnej ľavici, štyrikrát menej a medzi respondentmi hlásiacimi sa k miernej ľavici desaťkrát menej ako medzi respondentmi hlásiacimi sa k jasnej pravici. V roku 2008 bol rezort polície kontrolovaný sociálnou demokraciou, ktorá mala najviac voličov medzi respondentmi, ktorí sa zaraďovali k ľavici. Táto spojitosť sa ponúka ako vysvetlenie nerovnakej dôvery k polícii u respondentov s rôznou politickou orientáciou. Prijatie tohto vysvetlenia však komplikuje skutočnosť, že existujú významné rozdiely v distribúcii postojov dôvery k polícii medzi respondentmi, ktorí sa hlásia k miernej pravici a ktorí sa hlásia k jasnej pravici (respondenti, ktorí sa hlásia k miernej pravici, majú významne vyššiu mieru dôvery s distribúciou bližšou priemeru SR).

Ani v českej populácii vek neovplyvňuje dôveru k polícii a vzor jej vzťahu so vzdelaním respondentov je rovnaký ako na Slovensku: polícii v nadpriemernej miere nedôverujú respondenti s nižším vzdelaním. V roku 2008 v Česku dôverovali polícii v najväčšej miere respondenti, ktorí sa hlásili k miernej pravici, a v najmenšej miere jej dôverovali respondenti, ktorí sa hlásili k jasnej ľavici.

Národná rada (Q63G) Dôvera k národnej rade sa skúmala v slovenskom a českom EVS až od roku 1999 (v roku 1991 sa skúmala dôvera k Federálnemu zhromaždeniu). Na Slovensku dôvera k Federálnemu zhromaždeniu a národnej rade nesúvisela s vekom a jej súvislosť s výškou vzdelania bola slabá (v roku 1991 a 1999 sa respondenti so základným vzdelaním

častejšie ako populácia SR k otázke dôvery k skúmanej inštitúcii nevedeli vyjadriť). Politická orientácia ovplyvňovala dôveru k národnej rade v rokoch 1999 a 2008, významnejšie v roku 2008. Vzťah dôvery a politickej orientácie bol protirečivý. Národnej rade v najväčšej miere „úplne dôverovali“ respondenti, ktorí sa hlásili k jasnej ľavici a k miernej pravici. Respondenti hlásiaci sa k miernej ľavici národnej rade nadpriemerne často „skôr dôverovali“. Najväčší podiel „úplne nedôverujúcich“ bol medzi respondentmi, ktorí sa hlásili k politickému strediu.

V českej populácii sa objavuje len slabá súvislosť dôvery k Federálnemu zhromaždeniu a národnej rade a veku či vzdelania. Českí respondenti s vyšším vzdelaním a mladšie vekové kategórie respondentov majú sklon vybrať miernejšie vyjadrenie nedôvery ako súbor ČR. V roku 1991 najväčšiu mieru „úplnej nedôvery“ k federálnemu zhromaždeniu mali respondenti vo veku 60 a viac rokov. Vplyv politickej orientácie na dôveru v zastupiteľskú inštitúciu bol významný len v rokoch 1999 a 2008. V roku 2008 mali vyššiu dôveru k českej národnej rade respondenti, ktorí sa hlásili k miernej a jasnej pravici. Národnej rade v najväčšej miere nedôverovali českí respondenti, ktorí sa nevedeli alebo nechceli politicky zaradiť (každý druhý politicky nezaraďený respondent národnej rade nedáva „vôbec žiadnu“ dôveru).

Úrady, verejná správa (Q63H) Na Slovensku vzdelanie ovplyvňovalo dôveru k úradom, verejnej správe najvýznamnejšie v roku 1991, keď respondenti so základným vzdelaním mali k úradom významne vyššiu dôveru a respondenti s vysokoškolským vzdelaním mali významne vyššiu mieru nedôvery ako súbor SR. Dôvera k úradom súvisela s vekom respondentov len v roku 1999, keď úradom respondenti vo vekovej kategórii 55-64 rokov „skôr dôverovali“ častejšie ako priemer SR a respondenti vo veku do 24 rokov významne častejšie na túto otázku nevedeli odpovedať. Dôvera k úradom v roku 1999 nesúvisela ani s politickou orientáciou. V roku 2008 sa podobne ako pri ďalších inštitúciách súvislosť s politickou orientáciou objavila. Rozdiely medzi respondentmi s rôznou politickou orientáciou boli najmä v podieloch „skôr dôverujúcich“; najväčší podiel takto opatrne dôverujúcich bol medzi respondentmi, ktorí sa zaraďovali k miernej ľavici (62%) a k politickému strediu (53%).

V českej populácii sa neobjavuje súvislosť veku a dôvery k úradom. Respondenti s vyšším vzdelaním volia mierne vyjadrenie nedôvery častejšie ako respondenti s nižším vzdelaním, ktorí majú sklon vyjadrovať „vôbec žiadnu dôveru“. V roku 2008 aj v českej populácii zosilnel vplyv politickej orientácie: respondenti, ktorí sa zaraďovali k ľavici, a osobitne k jasnej ľavici, vo významne menšej miere dôverovali verejnej správe a úradom ako priemer ČR.

Sociálne zabezpečenie (Q63I) Dôvera k systému sociálneho zabezpečenia v slovenskej populácii mala najsilnejšiu súvislosť s vekom a vzdelaním respondentov v roku 1991, v ďalších súvislostiach táto súvislosť slabla. V roku 1991 najväčšiu dôveru k systému sociálneho zabezpečenia mali respondenti vo vekovej kategórii 55-64 rokov a najnižšiu dôveru respondenti vo veku do 24 rokov, ktorí sa aj v najväčšej miere nevedeli k dôveryhodnosti systému sociálneho zabezpečenia vyjadriť. Najväčšiu mieru dôvery v tomto zisťovaní mali respondenti so základným a vysokoškolským vzdelaním a najskeptickejší k dôveryhodnosti systému sociálneho zabezpečenia boli respondenti s úplným stredoškolským vzdelaním. V roku 1999 dôvera k sociálnemu zabezpečeniu nemala vzťah k politickej orientácii respondentov a aj v roku 2008 bol tento vzťah slabý napriek tomu, že stav sociálneho systému a potreba jeho reforiem, osobitne pokiaľ ide o dôchodkový systém, bola predmetom politických diskusií so značne vyhranenými politickými pozíciami. Respondenti, ktorí sa hlásili k miernej ľavici, systému „skôr dôverovali“ častejšie ako respondenti, ktorí sa hlásili k pravici.

V českej spoločnosti podobne ako na Slovensku vek respondentov súvisel s dôverou k sociálnemu systému len v roku 1991, keď mu významne viac dôverovali respondenti vo veku nad 60 rokov. Vzdelanie a dôvera k sociálnemu systému mali v českej spoločnosti silnejšiu súvislosť ako na Slovensku, no jej charakter sa menil: ak v roku 1991 českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním dôverovali sociálnemu zabezpečeniu významne v menšej miere ako respondenti so základným vzdelaním, v roku 1999 a v r. 2008 to bolo naopak: respondenti s vysokoškolským vzdelaním dôverovali sociálnemu systému vo významne väčšej miere ako respondenti s nižším vzdelaním. Rozdiely v dôvere medzi týmito skupinami však boli v rokoch 1999 a 2008 slabšie ako v roku 1991. Rozdiely v miere dôvery

k sociálnemu systému podľa politickej orientácie začali byť významné až v roku 2008. V tomto zisťovaní respondenti hlásiaci sa k jasnej ľavici prejavili významne menšiu dôveru k sociálnemu systému v Českej republike ako priemer ČR.

Európska únia (Q63J) Vek a vzdelanie pomerne významne ovplyvňovali dôveru slovenskej populácie k Európskej únii (v roku 1991 k Európskemu hospodárskemu spoločenstvu), no tento vplyv bol najsilnejší v roku 1991 a v ďalších zisťovaniach mierne klesal. V roku 1991 najväčšiu mieru nedôvery k vtedy málo známemu politickému útvaru prejavovali respondenti so základným vzdelaním a respondenti vo veku nad 65 rokov. Silný vzťah politickej orientácie a dôvery k EÚ bol zaznamenaný v roku 1999. Respondenti, ktorí sa zaraďovali k pravici, dôverovali EÚ významne častejšie ako respondenti, ktorí sa zaraďovali k ľavici. V roku 2008 sa situácia v dôsledku významného zvýšenia dôvery k EÚ medzi respondentmi, ktorí sa hlásili k ľavici, obrátila: v tomto zisťovaní každý piaty respondent, ktorý sa zaraďoval k jasnej ľavici, Európskej únii „úplne dôveroval“. Z respondentov, ktorí sa zaraďovali k jasnej pravici, Európskej únii úplne dôveroval len každý desiaty. Pozoruhodný obrat v dôvere zaznamenala aj celá populácia SR, ktorá v súčasnosti aj podľa ďalších výskumov, osobitne výskumov Eurobarometer, patrí k populáciám s najvyššou dôverou k Európskej únii.

Dôvera českej populácie v EU (EHS) v roku 1991, významne prevyšovala túto dôveru na Slovensku. Už v tomto období bola dôvera k EÚ významne ovplyvnená politickou orientáciou: českí respondenti, ktorí sa hlásili k miernej alebo jasnej pravici, prejavovali k EÚ významne väčšiu dôveru ako respondenti hlásiaci sa k ľavici, do stredu alebo respondenti, ktorí sa nevedeli alebo nechceli politicky zaradiť. Respondenti, ktorí sa zaraďovali k jasnej ľavici, a respondenti, ktorí sa nevedeli alebo nechceli zaradiť, nedôverovali EÚ významne častejšie ako priemer ČR. V roku 1999 aj v roku 2008 vyššiu dôveru k EÚ mali opäť respondenti, ktorí sa hlásili k pravici. Aj v poslednom zisťovaní mali českí respondenti, ktorí sa zaraďujú k ľavici, nižšiu dôveru k EÚ ako respondenti, ktorí sa hlásili k pravici. (Tu je dôležité pripomenúť, že v otázke dôvery k EÚ sa českí a slovenskí respondenti, ktorí sa zaraďujú k ľavici, významne líšia.) V roku 2008 sa však vplyv politickej orientácie na dôveru k EÚ v českej populácii znížil, a to v dôsledku poklesu dôvery medzi respondentmi, ktorí sa hlásili k pravici a zmierneniu nedôvery medzi respondentmi, ktorí sa hlásili k ľavici.

Vek českej spoločnosti súvisí s dôverou k EÚ menej ako politická orientácia, no mladší českí respondenti majú vyššiu dôveru k EÚ ako respondenti nad 60 rokov. Vplyv vzdelania je pomerne slabý: podobne ako na Slovensku aj v Česku bol v prvom zisťovaní najväčší podiel „vôbec nedôverujúcich“ bol v r. 1991 medzi českými respondentmi so základným vzdelaním (dvojnásobný v porovnaní s priemerom ČR).

NATO (Q63K) Na Slovensku aj v prípade dôvery k NATO sa udial dvojité premet vzťahu dôvery v NATO a politickej orientácie: ak v roku 1999 významne vyššiu dôveru k NATO respondenti, ktorí sa zaraďovali k pravici, v roku 2008 mali významne vyššiu dôveru k tejto organizácii respondenti, ktorí sa hlásili k ľavici. V čase oboch zisťovaní bol pritom ministrom obrany zástupca ľavicovej politickej strany. Je pravdepodobné, že nižšiu dôveru v roku 1999 ovplyvnili takú udalosť ako bombardovanie bývalej Juhoslávie silami NATO, ktoré slovenská verejnosť vnímala negatívne. V roku 1999 40% respondentov, ktorí sa hlásili k jasnej a miernej ľavici, NATO nemala žiadnu dôveru. Súvislosť so vzdelaním bola najvýznamnejšia v roku 1999. Rozdiel podľa výšky vzdelania bol najmä rozdielom v podiele chýbajúcich odpovedí – až tretina respondentov so základným vzdelaním sa k otázke nevedelo vyjadriť (nevyjadril sa každý desiaty respondent s vysokoškolským vzdelaním).

V českej spoločnosti dôvera k NATO len slabo súvisela s vekom; mladí Česi však častejšie dôverujú NATO ako respondenti nad 60 rokov. Vzdelanie zavážilo v 1990-tych rokoch, keď respondenti so základným vzdelaním dôverovali NATO v menšej miere. V roku 2008 však vzdelanie nemalo vplyv na dôveru českej populácie k NATO. Významnejší vplyv mala politická orientácia. V roku 1999 respondenti, ktorí sa hlásili k jasnej pravici, dôverovali NATO viac ako sedemkrát častejšie ako respondenti, ktorí sa hlásili k jasnej ľavici. V roku 2008 bol rozdiel v dôvere k NATO podľa politickej orientácie tento rozdiel nižší, ale stále výrazný

a spájajúci dôveru k NATO častejšie s pravicovou politickou orientáciou. Aj v dôvere k tejto inštitúcii sa slovenská a česká ľavicová verejnosť významne odlišovala.

Súdy a právny systém (Q63N) Dôvera k súdom na Slovensku v súvisela najmä s vekom a vzdelaním. Vzor vzťahu veku a dôvery sa v jednotlivých rokoch menil, napr. v roku 1999 súdom dôverovali častejšie ako priemer respondenti vo veku nad 65 rokov a v roku 2008 dôverovali častejšie respondenti do 24 rokov. Podobne menlivý bol aj vzťah vzdelania a dôvery k súdom. Dôležitým zistením je, že medzi politickou orientáciou a dôverou k súdom sa neobjavil na Slovensku vzťah ani v jednom zisťovaní. Respondenti, ktorí sa zaraďujú k rôznym politickým orientáciám, sa neodlišujú v miere dôvery, respektíve nedôvery k súdom a právnemu systému na Slovensku.

V českých zisťovaniach sa v rokoch 1991 a 1999 objavila slabá súvislosť dôvery k súdom a výšky vzdelania. Respondenti s vysokoškolským vzdelaním dôverovali súdom v menšej miere ako respondenti s nižším vzdelaním. Súvislosť s politickou orientáciou sa objavila v českej spoločnosti až v roku 2008: dôvera k súdom rastie s príklonom k pravicovej orientácii. Nadpriemerný podiel vôbec nedôverujúcich je medzi respondentmi, ktorí sa hlásia k jasnej ľavici a respondentmi, ktorí sa nevedeli alebo nechceli politicky zaradiť.

Tabuľková príloha ku kapitole 7.3.

Q62A – Q63R Dôvera k vybraným inštitúciám

		(Q63A) Cirkvi				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	9,3	18,4	36,5	34,9	,9
	SR	21,4	27,6	31,0	19,1	0,2
1999	ČR	4,6	14,7	40,8	38,4	1,6
	SR	28,4	36,2	16,7	12,6	6,0
2008	ČR	6,5	11,3	30,9	45,8	5,5
	SR	22,1	32,2	23,5	18,1	4,1

		(Q63B) Armáda				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	6,9	34,0	47,4	10,9	,8
	SR	9,9	45,2	34,6	8,9	1,5
1999	ČR	2,5	22,3	60,8	12,5	1,8
	SR	13,4	58,6	17,0	4,5	6,5
2008	ČR	3,4	24,3	44,5	21,1	6,7
	SR	11,1	53,4	22,8	7,4	5,3

		(Q63C) Školstvo				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	19,6	42,9	33,7	2,7	1,0
	SR	18,0	51,1	26,1	4,0	0,8
1999	ČR	11,7	42,2	42,8	2,2	1,0
	SR	12,6	59,4	19,4	2,9	5,6
2008	ČR	9,3	41,8	36,8	8,4	3,7
	SR	13,2	56,5	20,3	4,2	5,8

		(Q63D) Tlač				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	5,6	26,4	57,2	10,1	0,6
	SR	6,4	32,8	51,0	8,5	1,3
1999	ČR	3,9	33,5	52,8	9,2	0,6
	SR	3,5	43,3	38,6	9,9	4,8
2008	ČR	4,3	27,4	47,3	18,1	2,8
	SR	3,2	30,9	47,0	14,8	4,0

		(Q63E) Odbory				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	4,6	20,0	50,8	23,0	1,7
	SR	5,4	27,6	44,4	20,7	1,9
1999	ČR	2,5	18,7	49,3	25,6	4,0
	SR	3,8	31,6	32,5	13,7	18,4
2008	ČR	4,8	19,9	38,6	25,5	11,0
	SR	3,0	31,2	32,5	17,7	15,7

		(Q63F) Polícia				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	9,6	29,9	50,2	9,6	0,7
	SR	7,7	32,0	47,5	11,7	1,1
1999	ČR	4,1	28,6	55,8	10,5	1,0
	SR	4,3	38,1	38,8	14,1	4,7
2008	ČR	5,8	33,5	42,8	15,4	2,5
	SR	7,8	43,3	35,8	10,7	2,4

		(Q63G) Poslanecká snemovňa ČR/Národná rada SR				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	1,7	10,3	55,0	31,1	1,9
	SR	6,3	22,1	47,8	22,3	1,6
1999	ČR	1,6	13,6	42,1	38,0	4,7
	SR	2,5	36,1	34,8	16,8	9,8
2008	ČR	-	-	-	-	-
	SR	5,0	39,7	34,3	14,4	6,6

		(Q63H) Verejná správa, úrady				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	6,4	26,0	55,7	10,7	1,1
	SR	6,2	29,3	50,4	12,9	1,3
1999	ČR	2,1	19,5	63,4	13,5	1,5
	SR	2,0	33,7	43,3	13,3	7,7
2008	ČR	3,7	26,4	44,7	20,1	5,1
	SR	5,3	47,2	36,5	7,0	4,1

		(Q63I) Systém sociálneho zabezpečenia				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	12,8	34,1	43,7	8,4	0,9
	SR	10,4	34,2	44,4	9,1	2,0
1999	ČR	4,4	28,6	56,1	9,6	1,4
	SR	2,1	31,2	43,0	14,5	9,1
2008	ČR	4,4	29,1	43,1	18,1	5,4
	SR	3,8	45,0	37,4	8,3	5,4

		(Q63J) Európska únia				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	-	-	-	-	-
	SR	9,5	33,1	34,4	18,2	4,8
1999	ČR	7,0	32,3	36,2	16,8	7,7
	SR	7,7	36,1	21,3	15,1	19,7
2008	ČR	5,0	32,7	36,0	18,6	7,6
	SR	7,7	51,8	25,0	6,2	9,3

		(Q63K) NATO (Severoatlantická aliancia)				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	6,9	29,4	40,1	20,1	3,6
	SR	4,2	17,9	37,1	35,4	5,5
1999	ČR	9,9	31,0	32,2	20,3	6,6
	SR	-	-	-	-	-
2008	ČR	4,7	30,8	33,8	18,8	12,9
	SR	5,1	39,0	28,1	13,0	14,8

		(Q63L) Organizácia spojených národov (OSN)				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	9,8	34,7	35,1	12,5	7,8
	SR	7,2	33,9	21,6	16,1	21,3
2008	ČR	6,5	32,7	32,0	17,2	11,6
	SR	7,4	41,5	27,1	7,8	16,1

		(Q63M) Zdravotníctvo				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	8,5	33,9	49,8	6,6	1,2
	SR	5,7	44,0	38,3	9,1	2,9
2008	ČR	6,6	33,6	38,7	18,0	3,2
	SR	7,7	46,5	35,3	7,6	2,9

		(Q63N) Súdy a právny systém				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	13,3	31,0	46,6	8,1	1,1
	SR	-	-	-	-	-
1999	ČR	5,8	17,1	56,1	19,1	1,8
	SR	2,8	29,6	41,4	17,4	8,7
2008	ČR	6,1	24,8	41,2	23,0	4,9
	SR	3,3	31,3	42,4	17,9	5,0

		(Q63O) Veľké firmy a spoločnosti				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	3,0	20,9	58,5	15,3	2,3
	SR	5,1	25,6	49,1	17,4	2,7
1999	ČR	2,5	16,0	60,3	15,9	5,2
	SR	-	-	-	-	-
2008	ČR	3,4	26,6	42,1	16,8	11,1
	SR	2,5	30,8	40,5	14,1	12,1

		(Q63P) Environmentálne organizácie				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	-	-	-	-	-
	SR	44,3	45,2	4,2	0,4	0,4
2008	ČR	5,9	27,6	40,3	18,8	7,3
	SR	4,9	47,3	27,3	6,6	13,9

		(Q63Q) Politické strany				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	1,8	12,8	40,1	39,7	5,7
	SR	2,4	19,9	46,6	24,9	6,1

		(Q63R) Vláda				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	3,0	14,5	43,5	33,8	5,5
	SR	5,2	40,6	31,3	16,9	6,0

7.4. Predstavy o žiaducej budúcnosti krajiny, hodnotenie rôznych typov politických systémov a posudzovanie vybraných názorov na demokraciu

Predstavy o žiaducej budúcnosti krajiny

Uvažovanie o budúcnosti a účasť na jej plánovaní predstavuje dôležitú podmienku a aj prejav toho, že sa ľudia cítia, že sú súčasťou daného spoločenstva. Výskum EVS umožňuje preskúmať súvislosti toho, či a ako si členovia tej ktorej spoločnosti predstavujú jej lepšiu budúcnosť a ako sa tieto predstavy vyvíjajú v čase. Pri analýze zistení za jednotlivé roky si môžeme položiť aj nasledujúce otázky: Je v slovenskej a českej spoločnosti určitá miera konsenzu v názore na žiaduce smerovanie spoločnosti? Do akej miery sa názory na budúcnosť odlišujú v rôznych kategóriách populácie? Môžeme nájsť v oboch spoločnostiach významnejšiu skupinu, ktorá nemá žiadnu predstavu o budúcnosti a signalizuje tak svoje sociálne vylúčenie? Ako sa menia tieto predstavy a súvislosti v čase?

Budúcnosťou spoločnosti sa v dotazníku EVS zaoberajú niekoľko otázok. Otázky Q60 a Q61 sa pýtajú respondentov na ich predstavy o najdôležitejšom celi, ktorý by ich spoločnosť mala riešiť v najbližších desiatich rokoch. Otázka Q 60 sa pýta na prvý najdôležitejší cieľ a otázka Q61 na druhý najdôležitejší cieľ. Obe otázky žiadajú respondentov, aby si vybrali jednu z týchto štyroch možností: udržať poriadok v štáte; dať ľuďom viac možností hovoriť do vládnych rozhodnutí; bojovať proti zvyšovaniu cien a chrániť slobodu prejavu. Respondenti tak ako pri ostatných otázkach mohli odpovedať neviem, alebo vôbec neodpovedať.

Vývoj prioritných cieľov v oboch spoločnostiach v jednotlivých rokoch (Q61 a Q62) na prvý pohľad naznačuje, že aj keď v podpore niektorých cieľov nastali pomerne výrazné zmeny, slovenská a česká spoločnosť sú značne rozdelené v dôraze na prioritu jednotlivých cieľov a toto ich vnútorné rozdelenie sa v čase nezmenšuje.³⁶ Rozdelenie je dôsledkom nerovnakých potrieb a očakávaní rôznych kategórií respondentov od dobrého spravovania krajiny.

Tabuľka Q60 ukazuje, že v oboch spoločnostiach sa v roku 2008 v porovnaní s rokom 1991 významne znížil podiel tých, ktorý ako prvý najdôležitejší cieľ uprednostňujú udržanie poriadku (na Slovensku zo 46% na 34,6%, v Česku z 59% na 44%) a mierne sa zvýšilo uprednostňovanie väčšej možnosti hovoriť do vládnych rozhodnutí. V oboch spoločnostiach sa zvýšil aj dôraz na bojovanie proti zvyšovaniu cien (na Slovensku z 24% na 29%, v Česku z 13% na 18%). Ak v roku 1991 a osobitne v roku 1999 sa slovenská a česká spoločnosť najvýraznejšie líšili práve rozdielnou relevanciou tohto materialistického cieľa (v roku 1999 bol podiel tých, ktorí uprednostňovali cieľ bojovať proti zvyšovaniu cien, v slovenskej populácii takmer trikrát taký veľký ako v českej populácii), v roku 2008 je tento rozdiel menej výrazný, aj keď naďalej zostáva veľmi významný.

Skúmanie súvislostí medzi vybranými najdôležitejšími cieľmi a politickým zaradením sa respondentov na jednej strane a jeho sociálno-ekonomickými charakteristikami na strane druhej umožňuje preskúmať konzistenciu či rozdrobenosť politického svetonázoru a testovať hypotézu o postupnom rozpájaní politických identít a sociálno-ekonomického postavenia jednotlivca.

V oboch spoločnostiach vzdelanie a politická orientácia respondenta vykazuje rovnaký vzor súvislosti s preferenciou určitých spoločenských cieľov. Ak v takzvaných starších európskych demokraciách sa uprednostňovanie cieľa udržať poriadok významnejšie spája s pravicovou politickou orientáciou a priorizovanie účasti verejnosti na rozhodovaní je typickejšia pre ľudí, ktorí sa prihlasujú k ľavici, na Slovensku a v Česku tieto ciele nemajú politickú a ideologickú

³⁶ Presnejší obraz miery tohto rozdelenia poskytne až spoločná analýza uprednostňovania prvého a druhého najdôležitejšieho cieľa.

príznačnosť. To, že uprednostňovanie udržania poriadku a uprednostňovanie väčšej možnosti ovplyvňovať vládne rozhodnutia sa na Slovensku ani v Česku nelíšia podľa politickej orientácie, môže byť dôsledkom protichodných tendencií. Na jednej strane môže ísť o ciele, ku ktorým sa prihlasuje pravica aj ľavica, čiže o ciele, ktoré zjednocujú pravo-ľavé politické spektrum. Takúto pozíciu má nepochybne v oboch spoločnostiach cieľ udržať poriadok a bezpečnosť, ktorý je v agende všetkých politických strán. Bezpečnostná funkcia štátu je napokon v dôsledku obmedzovania jeho ekonomických a sociálne zabezpečujúcich funkcií, tou funkciou, ktorá sa v posledných desaťročiach vyzdvihuje takmer ako najdôležitejšie poslanie štátu³⁷. (No preferencia tohto cieľa občanmi klesá.) Na druhej strane môže ísť o ciele, ktorým žiadna relevantná politická sila nevenuje dostatočnú pozornosť a preto nemajú politické zafarbenie. Zdá sa, že chýbajúca súvislosť politickej orientácie a cieľa dať ľuďom väčšiu možnosť hovoriť do dôležitých vládnych rozhodnutí je práve dôsledkom jeho sirotskej pozície v slovenskom a českom politickom živote.

Ak uprednostňovanie cieľov udržať poriadok a dať ľuďom väčšiu možnosť hovoriť do dôležitých vládnych rozhodnutí nemá súvislosť s politickou orientáciou, cieľ *bojovať proti zvyšovaniu cien* v oboch spoločnostiach a vo všetkých zisťovaniach väčšmi zdôrazňovali respondenti, ktorí sa hlásili k ľavici. V českej populácii bolo uprednostňovanie tohto cieľa najsilnejšie spojené so zaraďovaním sa respondentov k jasnej ľavici a najmä s neprihlasovaním sa k žiadnej politickej orientácii.

Aj uprednostňovanie cieľa chrániť slobodu prejavu ako prvého najdôležitejšieho cieľa malo v oboch spoločnostiach silný vzťah k politickej orientácii: významne častejšie ho uvádzali respondenti, ktorí sa hlásili k pravici. Napríklad v Česku ho respondenti, ktorí sa hlásili k miernej pravici, ako najdôležitejší cieľ vyberali dvakrát častejšie ako respondenti, ktorí sa hlásili k miernej ľavici, a dokonca viac než trikrát častejšie ako respondenti, ktorí sa hlásili k jasnej ľavici. Na druhej strane českí respondenti, ktorí sa zaraďovali k jasnej pravici, vo všetkých zisťovaniach tento cieľ podporovali vo významne menšej miere ako respondenti, ktorí sa hlásili k miernej pravici. V roku 2008 sa dokonca v miere uprednostňovania tohto cieľa neodlišovali sa od populácie ČR.

Sociálno-ekonomické postavenie respondentov významne ovplyvňuje výber najdôležitejšieho cieľa. Najsilnejšími zástancami udržania poriadku a boja za nezvyšovanie cien sú na Slovensku respondenti so základným vzdelaním (40,2% a 40,8%). Respondenti so základným vzdelaním zároveň najmenej často uprednostňovali cieľ dať ľuďom možnosť hovoriť do dôležitých vládnych rozhodnutí a cieľ chrániť slobodu prejavu (15% a 4%). Cieľ dať ľuďom možnosť hovoriť do vládnych rozhodnutí na Slovensku podporujú častejšie respondenti s úplným stredoškolským vzdelaním (35%) a respondenti s vysokoškolským vzdelaním (32%): tento cieľ podporujú tieto skupiny v rovnakej miere ako udržanie poriadku v spoločnosti. Každý piaty slovenský respondent s vysokoškolským vzdelaním považuje za najdôležitejší cieľ ochranu slobody prejavu. Boj so zvyšovaním cien má medzi respondentmi s vysokoškolským vzdelaním o polovicu menšiu podporu ako má v súbore SR.

Vplyv sociálno-ekonomického postavenia na výber najdôležitejšieho cieľa pre spoločnosť je zreteľný v preferenciách cieľa *bojovať proti rastu cien*. Tento cieľ okrem respondentov so základným vzdelaním nadpriemerne často vyzdvihovali aj slovenskí respondenti, ktorí mali v uplynulých piatich rokoch osobnú skúsenosť s nezamestnanosťou a respondenti s najnižšími príjmami. V českej populácii skúsenosť s nezamestnanosťou nerozdeľuje názory respondentov na prioritné ciele podobne výrazne. Českí respondenti so skúsenosťou nezamestnanosti však tento cieľ uprednostňovali len v mierne väčšej miere ako respondenti, ktorí v uplynulých rokoch nemali takúto skúsenosť. V roku 1999 tento cieľ významne častejšie podporovali respondenti, ktorí sa zaradili k robotníckej triede a k nižšej triede.

³⁷ K premene chápania funkcií štátu pozri skvelé analýzy Zygmunta Baumana, Ulricha Becka, Jana Kellera a ďalších (napr. Bauman 2002, Beck 2004, Keller 2010).

Najnižšie, no najstabilnejšie preferencie má na Slovensku cieľ *chrániť slobodu prejavu*. V roku 2008 tento cieľ na Slovensku okrem respondentov, ktorí sa hlásili k pravici, vyzdvihovali nadpriemerne často aj mladí ľudia do 24 rokov a respondenti s čistými príjmami domácnosti nad 30 tisíc Sk. Aj v českej populácii tento cieľ vo všetkých zisťovaniach nadpriemerne podporovali najmladší respondenti (v roku 2008 takmer trikrát častejšie ako respondenti vo veku nad 60 rokov) a respondenti s vysokoškolským vzdelaním.

Analýza ukazuje, že rozdiely v predstavách o najdôležitejších spoločenských cieľoch sú vo veľkej miere dôsledkom nerovnakého tlaku existenčných ťažkostí a obmedzení na rôzne kategórie respondentov. Príkladom je dôraz na cieľ zabezpečiť stabilitu cien u respondentom s najnižšími príjmami či silnejší dôraz na prioritu slobody u respondentov s vyššími príjmami. No neplatí to pri všetkých cieľoch. Vzťah medzi politickou orientáciou a uprednostňovaním slobody je na Slovensku silnejší ako vzťah medzi uprednostňovaním slobody a výškou celkových príjmov domácnosti. Podpora slobody pravicovo zmýšľajúcimi respondentmi, mladšími vekovými kategóriami a respondentmi s vysokoškolským vzdelaním ukazuje, že uprednostňovanie slobody je určitým druhom symbolicko-obradového konania, ktorým sa prejavuje a vytvára pravicová politická identita.

Spokojnosť s demokraciou a hodnotenie rôznych typov politických systémov

Otázky Q64 a Q 65 a batérie otázok Q66 a Q67 patria k osvedčeným nástrojom merania postojov k demokracii. Otázka 64 sa všeobecne pýta na spokojnosť s rozvojom demokracie a otázka 65 sa pýta na spokojnosť s kvalitou spravovania krajiny, v ktorej respondent žije. Otázka Q66 respondenta žiada, aby posúdil niekoľko typov režimov vládnutia, či ide o dobrý alebo zlý systém a aby toto posúdenie vykonal na štvorstupňovej škále. Otázka Q67 sa sústreďuje na skúmanie názorov na demokratické zriadenie a zisťuje konkrétnejšie predstavy o rôznych stránkach jeho fungovania. Odpovede na vymenované otázky si navzájom vytvárajú dôležitý kontext, ktorý zaisťuje adekvátnu interpretáciu zistení na konkrétnu otázku.

Spokojnosť s rozvojom demokracie a spokojnosť s riadením krajiny

Súčasná analýza odpovedí na viacero otázok týkajúcich sa názorov na demokraciu je osobitne dôležitá pri otázkach Q64 a Q 65. Otázka Q64 zisťuje spokojnosť s demokraciou na štvorstupňovej škále s bodmi „úplne spokojný“, „skôr spokojný“, „nie veľmi spokojný“ a „vôbec nie spokojný“. Práve odpovede na túto otázku zvykli v počiatkoch zisťovania v postkomunistických krajinách vyvolávať interpretačné problémy. Ak sa zistenia týkajúce sa tejto otázky posudzovali izolovane, vznikali problémy ako interpretovať významne nižšiu spokojnosť s demokraciou v postkomunistických spoločnostiach v porovnaní so starými demokraciami. Nebolo jasné, či táto nespokojnosť signalizuje neprijímanie samotných demokratických princípov, ale naopak, ide o nespokojnosť s riadením spoločnosti a nedokonalým uplatňovaním týchto princípov. Spoločná analýza tejto otázky s otázkou Q65, ktorá žiada respondentov, aby na desaťstupňovej škále³⁸ posúdili kvalitu spravovania krajiny, v ktorej žijú, umožňuje odlíšiť tieto dva výklady a zistenia správne interpretovať.

Porovnania odpovedí na otázky Q64 a Q65 ukazujú, že v oboch spoločnostiach sa respondenti, ktorí s rozvojom demokracie nie sú veľmi spokojní alebo nie sú vôbec spokojní, vo významnej miere prekrývajú s respondentmi, ktorí negatívne hodnotia kvalitu spravovania spoločnosti. V roku 2008 65% slovenských respondentov a 77% českých respondentov, ktorí vôbec nie sú spokojní s rozvojom demokracie, hodnotili kvalitu riadenia svojej krajiny ako veľmi zlú (body 1 až 3 na desaťstupňovej škále). Respondenti, ktorí sú s rozvojom

³⁸ Aj v prípade tejto otázky jej zistenia predstavujeme redukované na päťstupňovej škále.

demokracie skôr spokojní,³⁹ hodnotia kvalitu spravovania spoločnosti významne pozitívnejšie. Pre poriadok však dodajme, že ide o zdržanlivo pozitívne hodnotenie, ktoré body 9 a 10 škály takmer nevyužíva.

Spokojnosť s rozvojom demokracie (Q64): V oboch spoločnostiach sa v rokoch 1999 aj 2008 preukázala významná súvislosť medzi politickým zaradením respondentov, spokojnosťou s rozvojom demokracie a kvalitou spravovania krajiny. V oboch spoločnostiach boli v roku 2008 s rozvojom demokracie aj s kvalitou riadenia spoločnosti významne spokojnejší respondenti, ktorí sa hlásili k pravici. V roku 2008 sa na Slovensku situácia obrátila a významne spokojnejší s rozvojom demokracie a kvalitou riadenia spoločnosti boli respondenti, ktorí sa hlásili k ľavici. Je zjavné, že spokojnejší s rozvojom demokracie a kvalitou riadenia spoločnosti boli vo všetkých obdobiach respondenti, ktorých politická orientácia sa zhodovala s politickou orientáciou v danom období vládnucej politickej koalície. V miere spokojnosti s demokraciou ani v jednej spoločnosti nie sú rodové rozdiely a vplyv veku na spokojnosť s demokraciou je slabý. V roku 2008 však slovenskí respondenti do 24 rokov boli častejšie „skôr spokojní“ s rozvojom demokracie ako starší respondenti a významne menej často s ním vyjadrovali „úplnú nespokojnosť“. Českí a slovenskí respondenti s vysokoškolským vzdelaním sú s rozvojom demokracie významne spokojnejší ako slovenskí a českí respondenti so základným vzdelaním.

Posúdenie rôznych typov politických režimov

Otázka Q66 žiada respondentov, aby s pomocou štvorstupňovej škály posúdili štyri druhy mocenských režimov: vládu silného vodcu, ktorý vládne bez parlamentu; vládu (nevolených) odborníkov, spravovanie krajiny armádou a demokratický politický systém. Hneď na úvod tohto bloku môžeme zhrnúť, že v oboch spoločnostiach pri posudzovaní jednotlivých režimov, a podobne pri posudzovaní jednotlivých aspektov demokracie (Q67), respondenti s vysokoškolským vzdelaním prejavili významne vyššiu mieru uvedomelosti a znalosti správnych demokratických odpovedí, ktoré charakterizujú vyspelého občana, ako kategórie respondentov s nižším vzdelaním (základné vzdelanie a vyučenie). Výnimkou je posudzovanie režimu, v ktorom rozhodujú odborníci. Pri posudzovaní tohto režimu prejavili aj respondenti s vysokoškolským vzdelaním demokratický deficit.

Tabuľka 7.4. Hodnotenie mocenských systémov ako „veľmi dobrý“ a „skôr dobrý“ podľa výšky vzdelania (v %)

Vzdelanie Typ režimu	Slovenská republika				Česká republika			
	EVS 1999		EVS 2008		EVS 1999		EVS 2008	
	ZŠ	VŠ	ZŠ	VŠ	ZŠ	VŠ	ZŠ	VŠ
Silný vodca	24,1	11,0	19,1	12,0	27,8	7,2	21,5	19,4
Odborníci rozhodujú	86,9	77,8	75,0	84,8	72,7	57,7	64,5	70,3
Armáda	9,3	6,6	5,1	0,6	3,2	0,5	5,0	3,3
Demokracia	78,6	92,2	81,2	93,5	83,4	98,0	70,5	89,1

Vláda silného vodcu (Q66A) Podiel respondentov, ktorí neodmietali režim, v ktorom vládne silný vodca bez obmedzenia parlamentom, bol v roku 1999 na Slovensku významne vyšší ako v Česku, no v roku 2008 sa situácia obrátila. Môžeme len špekulovať, aký vplyv mala kríza českej vlády a nastupujúca hospodárska kríza na to, že v roku 2008 sa v porovnaní

³⁹ Môžeme pracovať len s kategóriou „skôr spokojných“, pretože podiel „úplne spokojných“ respondentov nie je dostatočne veľký, aby sme s ním mohli robiť ďalšie analytické operácie.

s rokom 1999 viac ako zdvojnásobil podiel českých respondentov s vysokoškolským vzdelaním, ktorí si mysleli, že režim silného vodcu je veľmi dobrý a skôr dobrý (tabuľka 7.4). V roku 1999 sa v slovenskej populácii objavila slabšia súvislosť medzi politickou orientáciou a hodnotením vlády silného vodcu, keď respondenti, ktorí sa hlásili k ľavici, nadpriemerne často považovali takýto systém za veľmi dobrý (13% oproti 5,5% priemeru SR) a menej rázne ho odmietali. V roku 2008 sa na Slovensku stratila akákoľvek súvislosť medzi politickou orientáciou a pozitívnym hodnotením vlády silného vodcu. Vek nemal na Slovensku súvislosť s hodnotením tohto systému v žiadnom zisťovaní.

Ako ukazuje tabuľka 7.4, českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním túto formu vládnutia hodnotia výrazne negatívnejšie ako Česi s nižším vzdelaním. V protiklade ku slovenskej spoločnosti, v českej spoločnosti vzťah medzi politickou orientáciou a názorom na systém vlády na čele so silným vodcom v roku 2008 významne zosilnel. Českí respondenti, ktorí sa hlásili k ľavici ho v roku 2008 v porovnaní s rokom 1999 až päťkrát častejšie považovali za veľmi dobrý systém a tým sa významne aj odlíšili od ostatnej populácie. Nárast podpory pre tento typ vlády, ktorý má silne negatívne historické asociácie, vyvoláva otázky, ktoré tu nevieme zodpovedať. Vysvetlenie slabnúcou historickou pamäťou je nedostatočné, pretože neobjasňuje, prečo by tieto asociácie slabli len v myslení tých, čo sa hlásia k ľavici. Vplyv veku a rodu neovplyvňoval hodnotenie tohto systému vládnutia.

Vláda odborníkov: (Q66B) Na Slovensku v roku 2008 v porovnaní s rokom 1999 významne zosilnel vzťah medzi politickou orientáciou a hodnotením vlády odborníkov. Tento typ vládnutia v roku 2008 nadpriemerne často hodnotili ako „veľmi dobrý“ respondenti, ktorí sa na Slovensku hlásili k miernej a jasnej pravici. Ako „skôr zlý“ ho hodnotili nadpriemerne často respondenti, ktorí sa zaraďovali k ľavici. Tabuľka 7.4 ukazuje, že v roku 2008 slovenskí respondenti s vysokoškolským vzdelaním považovali tento typ vlády za veľmi dobrý a skôr dobrý vo významne väčšej miere ako respondenti so základným vzdelaním. Zdá sa, že väčšina slovenskej a českej populácie nevníma túto formu vládnutia ako protikladnú demokratickému systému.

Aj v českej spoločnosti v roku 2008 zosilnela súvislosť medzi politickou orientáciou a hodnotením vlády odborníkov. Na rozdiel od Slovenska tu vládu expertov častejšie považovali za veľmi dobrú respondenti, ktorí sa hlásili k ľavici. Respondenti, ktorí sa zaraďovali k pravici a k stredu, sa v negatívnom hodnotení tohto systému neodlišovali od priemeru populácie. Najmenej priaznivo ho hodnotili respondenti, ktorí sa nevedeli alebo nechceli politicky zaraďovať. Vek respondentov nesúvisí s ich hodnotením tohto systému vládnutia a výška vzdelania v roku 1999 nemala žiaden vplyv na hodnotenie a v roku 2008 tento vplyv bol slabší ako v slovenskej populácii.

Vláda armády (Q66C) V oboch spoločnostiach len malá časť populácie hodnotí vládu armády ako veľmi dobrú alebo skôr dobrú formu vlády. Negatívne hodnotenie vlády armády sa v roku 2008 na Slovensku zvýšilo a v Česku udržalo na úrovni roku 1999. Ani v jednej spoločnosti sa neobjavil významnejší vzťah medzi hodnotením tohto systému a politickou orientáciou, vekom či vzdelaním, aj keď napríklad českí respondenti s VŠ vzdelaním ho označujú za veľmi zlý častejšie ako priemer ČR (79% ku 69%).

Demokratický systém (Q66D) Pri hodnotení demokratického politického systému (Q66D) sa na Slovensku v oboch zisťovaniach objavila pomerne silná súvislosť medzi politickou orientáciou a hodnotením parlamentnej demokracie. Táto súvislosť bola roku 1999 silnejšia ako v roku 2008. V r. 1999 respondenti hlásiaci sa k ľavici hodnotili demokratický systém menej pozitívne ako respondenti hlásiaci sa k pravici a odpoveď „skôr zlý systém“ uvádzali významne častejšie ako priemer SR. Najpozitívnejšie hodnotili demokratický systém respondenti, ktorí sa zaraďovali k politickému stredu a miernej pravici. Jasná pravica bola najviac názorovo „rozpoltená“; viac ako každý štvrtý respondent, ktorý sa hlásil k ľavici, hodnotil demokratický systém ako skôr zlý alebo veľmi zlý.

V roku 2008 na Slovensku bolo najmenej kritikov demokratického systému medzi respondentmi, ktorí sa zaraďovali k miernej ľavici: nik z nich neoznačil demokratický systém za veľmi zlý a len 6% ho označilo za skôr zlý. Najväčšie podiely „veľmi dobrých“ hodnotení však bolo medzi respondentmi, ktorí sa hlásili k miernej a jasnej pravici.

Podobne aj v českej spoločnosti politická orientácia mala v roku 1999 silnejší vzťah s hodnotením demokratického systému ako v roku 2008. Respondenti hlásiaci sa k pravici hodnotenia demokratický režim ako veľmi dobrý významne častejšie ako priemer ČR, no celkovo českí respondenti všetkých politických orientácií v roku 2008 hodnotili demokratický systém výrazne vlažnejšie ako v r. 1999. V roku 1999 demokratický systém považovalo za, za veľmi dobrý 57% českých respondentov, ktorí sa hlásili k miernej pravici, a 63% respondentov, ktorí sa hlásili k jasnej ľavici. V roku 2008 ich podiely klesli na 41% a 32%! Každý desiaty respondent, ktorý sa v roku 2008 zaraďoval k jasnej ľavici, a každý desiaty, ktorý sa nevedel alebo nechcel politicky zaradiť, považoval demokratický parlamentný systém za veľmi zlý. Tento trend, keď sa dvadsať rokov po zmene režimu hodnotenie demokratického systému zhoršuje, sa nedá vysvetľovať nedostatočnou občianskou kultúrou či tajuplne pôsobiacimi rezíduami minulého režimu. Zhoršovanie mienky o parlamentnej demokracii je skôr dôsledkom spôsobu vládnutia, ktoré tomuto systému u verejnosti kazí reputáciu.

Posudzovanie demokratického systému

Batéria otázok Q67 ponúkla respondentom štyri kritické tvrdenia, ktoré bývajú vyslovované na adresu demokratického systému. Respondenti aj v tomto prípade mali s pomocou štvorstupňovej škály vyjadriť mieru, v akej s jednotlivými výroky súhlasia alebo nesúhlasia. Sú to tvrdenia: Demokracie môžu mať problémy, no je to lepší systém ako iná forma (Q67A); V demokracii zle funguje ekonomický systém (Q67B); Demokracie sú nerozhodné a v nich priveľa nezhôd (Q67C) a Demokracie nie sú dobré na udržanie poriadku (Q67D). V prípade tvrdení Q67B až Q67D nesúhlas s týmito tvrdeniami vyjadruje podporu demokratickému režimu.

Slovenskí a českí respondenti vo všetkých zisťovaniach vyjadrili podporu demokratickému režimu v takpovediac umiernennej, rozvážnej forme. Prihlasovanie sa k pravicovej politickej orientácii zvyšovalo pravdepodobnosť, že respondent bude ostrejšie nesúhlasiť s kritickým tvrdením na adresu demokracie. Vzťah politickej orientácie a hodnotenia tvrdenia *V demokraciách zle funguje ekonomický systém* (Q67B) je na Slovensku slabší ako v prípade hodnotení ostatných výrokov na adresu demokracie. Hodnotenie výroku sa v roku 2008 významne zmenilo. V roku 1999, keď slovenská ekonomika bola v silnej depresii, s týmto výrokom úplne súhlasilo 21% respondentov hlásiacich sa k jasnej ľavici, no aj 18% hlásiacich sa k jasnej pravici. Naopak v lete 2008, keď sa slovenskej ekonomike darilo, s názorom úplne súhlasilo len 5% respondentov hlásiacich sa k jasnej ľavici. Nadpriemerne s ním „skôr súhlasili“ respondenti hlásiaci sa k politickému strediu.

Vzor vzťahu politickej orientácie a súhlasu s týmto výrokom je v českej populácii podobný ako na Slovensku: s výrokom častejšie súhlasili ľavicovo orientovaní respondenti a diferencie boli v roku 1999 silnejšie ako v roku 2008. Vplyv politickej orientácie na súhlas s týmto výrokom je silnejší ako vplyv výšky vzdelania, ale aj vzdelanie, ako súčasť socio-ekonomického statusu zaväzuje: s výrokom významne častejšie nesúhlasia respondenti s vysokoškolským vzdelaním. Tento nesúhlas určite nie je len ale v prvom rade predvedením občianskej uvedomelosti a identity demokrata. Je to aj výraz praktickej skúsenosti, ktorá je iná pre ľudí s vysokoškolským vzdelaním a iná pre ľudí s výučným listom či bez kvalifikácie. Respondentom s vysokoškolským vzdelaním súčasný ekonomický systém poskytuje viac praktických dôkazov dobrého fungovania.

V tejto kapitole sme načrtli, aké možnosti skúmania politických vier a konaní ponúka zisťovanie EVS a na niekoľkých miestach sa pokúsili o predbežné analýzy niektorých súvislostí. Zdá sa nám, že viacero predstavených zistení ukazuje, že česká a slovenská populácia sa v poslednom výskume EVS doposiaľ najviac priblížila v rozdelení názorov na politiku a veci verejné. Toto priblíženie rozdelenia odpovedí, ktoré nastalo v roku 2008, nie je výsledkom slovenského „polepšovania sa“ a dobiehania českého záujmu o politiku a správne formulovaných názorov na demokraciu, ako sa to očakávalo na začiatku 90-tych rokov. Politické viery a váhania (vrátane zvýšených ťažkostí s politickým zaradením) slovenskej a českej populácie sa naopak priblížili v dôsledku vytratenia sa záujmu o politiku v českej spoločnosti. Trochu zjednodušene povedané, slovenskú a českú spoločnosť začalo spájať odcudzenie sa politike.

Tabuľková príloha ku kapitole 7.4.

Q60-Q61 Najdôležitejšie ciele našej krajiny v nasledujúcich desiatich rokoch

		(Q60) Ciele krajiny – prvý najdôležitejší				
		A: udržať poriadok v štáte	B: dať ľuďom viac možností hovoriť do vládnych rozhodnutí	C: bojovať proti zvyšovaniu cien	D: Chrániť slobodu prejavu	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	59,0	17,1	13,0	9,4	1,5
	SR	46,1	21,6	24,2	5,5	2,6
1999	ČR	54,9	26,0	9,9	7,8	5,0
	SR	46,5	17,8	28,9	3,6	3,2
2008	ČR	44,2	23,1	18,1	10,2	4,5
	SR	34,6	25,5	28,7	8,2	3,1

		(Q61) Ciele krajiny – Druhý najdôležitejší				
		A: udržať poriadok v štáte	B: dať ľuďom viac možností hovoriť do vládnych rozhodnutí	C: bojovať proti zvyšovaniu cien	D: Chrániť slobodu prejavu	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	20,2	23,9	31,2	20,6	4,1
	SR	20,0	22,1	37,1	13,4	7,4
1999	ČR	22,4	29,5	26,0	19,1	2,9
	SR	30,9	22,5	29,6	11,5	5,6
2008	ČR	19,4	25,9	29,2	18,0	7,5
	SR	24,1	25,0	29,4	14,4	7,1

Q62A-Q62B Názory na možné zmeny v súčasnom spôsobe života

		(Q62A) Želané zmeny: Menší dôraz na peniaze a materiálne statky			
		Dobré	Zlé	Je mi to jedno	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	39,7	45,2	13,7	1,4
	SR	14,2	71,7	12,9	1,2
1999	ČR	45,5	35,1	12,9	6,6
	SR	54,7	27,9	6,6	10,8
2008	ČR	50,4	18,1	19,0	12,5
	SR	56,3	7,7	16,9	19,1

		(Q62B) Želané zmeny: Väčšia úcta k autoritám			
		Dobré	Zlé	Je mi to jedno	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	58,9	18,2	21,4	1,5
	SR	51,3	13,7	33,3	1,7
1999	ČR	48,32	20,9	23,0	7,9
	SR	60,6	9,7	18,7	11,0
2008	ČR	45,5	17,7	23,3	13,5
	SR	51,6	5,2	24,3	18,9

Q64 Spokojnosť s rozvojom demokracie

		(Q64) Spokojnosť s rozvojom demokracie				
		Úplne dôverujem	Skôr dôverujem	Nie veľmi dôverujem	Vôbec nedôverujem	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	0,7	35,9	48,9	12,8	1,6
	SR	0,8	21,6	50,4	22,6	4,7
2008	ČR	2,2	37,0	40,3	14,5	6,0
	SR	2,1	40,7	41,9	8,4	6,9

Q65 Kvalita systému spravovania krajiny

		(Q65) Kvalita systému spravovania krajiny					
		1 – veľmi zle	2	3	4	5 – veľmi dobre	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	15,5	36,9	34,9	11,2	0,4	1,1
	SR	-	-	-	-	-	-
2008	ČR	16,9	27,8	32,4	18,4	1,6	3,2
	SR	7,2	17,9	39,8	23,1	4,2	5,7

Q66A-Q66D Hodnotenie rôznych typov politických systémov

		(Q66A) Vláda silného vodcu				
		Veľmi dobrý	Skôr dobrý	Skôr zlý	Veľmi zlý	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	2,6	12,9	32,1	45,6	6,8
	SR	5,4	12,6	36,3	37,0	8,7
2008	ČR	8,0	18,3	23,5	38,2	11,9
	SR	1,9	9,6	31,5	44,3	12,7

		(Q66B) Odborníci rozhodujú				
		Veľmi dobrý	Skôr dobrý	Skôr zlý	Veľmi zlý	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	13,3	45,5	25,1	9,1	6,9
	SR	35,0	45,7	11,5	2,1	5,7
2008	ČR	17,2	38,6	19,2	11,9	13,1
	SR	19,5	52,6	11,0	3,6	13,2

		(Q66C) Armáda spravuje krajinu				
		Veľmi dobrý	Skôr dobrý	Skôr zlý	Veľmi zlý	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	0,3	1,8	16,5	77,7	3,7
	SR	0,7	6,2	37,5	48,0	7,6
2008	ČR	1,2	5,4	22,0	63,0	8,4
	SR	0,1	3,0	28,2	58,5	10,2

		(Q66D) Demokratický politický systém				
		Veľmi dobrý	Skôr dobrý	Skôr zlý	Veľmi zlý	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	43,1	45,9	5,7	1,4	3,9
	SR	28,7	46,4	9,7	4,4	10,8
2008	ČR	27,4	42,7	12,6	5,3	12,0
	SR	21,8	54,1	8,6	1,8	13,7

Q67A-Q67D Posudzovanie vybraných názorov na demokraciu

		(Q67A) Demokracia môže mať problémy, ale je lepšia ako iná forma vládnutia				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	38,3	50,7	6,5	,6	3,9
	SR	29,1	47,7	11,5	2,7	9,0
2008	ČR	30,0	46,7	12,4	1,9	8,9
	SR	26,6	52,9	6,5	1,3	12,7

		(Q67B) V demokracii zle funguje ekonomický systém				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	3,6	30,2	52,9	5,3	8,0
	SR	9,9	31,4	35,5	8,7	14,5
2008	ČR	7,2	27,3	41,9	10,3	13,3
	SR	2,2	25,2	45,2	8,3	19,1

		(Q67C) Demokracie sú nerozhodné, je v nich priveľa nezhôd				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	6,1	41,6	40,9	4,6	6,9
	SR	13,2	34,8	31,9	7,1	13,0
2008	ČR	9,4	34,7	32,6	9,8	13,6
	SR	6,4	36,4	32,7	5,9	18,6

		(Q67D) Demokracie nie sú dobré na udržanie poriadku				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	7,0	44,7	39,5	4,0	4,8
	SR	10,7	26,5	35,7	15,3	11,8
2008	ČR	11,5	37,0	33,4	7,1	10,9
	SR	3,9	29,6	37,5	11,5	17,5

8. SPOLOČENSKÁ SPRAVODLIVOSŤ, SOLIDARITA A ŽIVOTNÉ PROSTREDIE

Zuzana Kusá

Táto kapitola je rozdelená do troch častí. V prvej časti sa zaoberáme vývojom chápaní spoločenskej spravodlivosti vo verejnej mienke. Komparatívny rozmer tejto časti je obmedzený, pretože údaje za Českú republiku sú dostupné len za rok 1999. Využívame tu však údaje z výskumu Kolektívne identity 2004⁴⁰, ktorý prevzal z EVS výskumu batériu otázok týkajúcu sa predstáv o spoločenskej spravodlivosti. V druhej časti porovnávame pocity záujmu o životné podmienky sociálnych skupín, ktoré sa líšia blízkosťou a mierou abstrakcie. V tretej časti skúmame solidárne vzťahy so stavom prírodného prostredia.

8.1. Predstavy o spravodlivosti

Spravodlivosť je jedna zo základných hodnôt moderných spoločností a úsilie o jej čo definovanie podnecuje vývoj politického myslenia. Najbežnejší výklad spravodlivosti, v ktorom možno dospieť ku konsenzu, je, že spravodlivosť spočíva v uznávaní a rešpektovaní práv druhých. No otázke, aký rozsah práv má byť uznaný druhým spoluobčanom⁴¹ a aký druh nerovností v životných vyhlídkach ľudí sa dá považovať za legitímny a spravodlivý, sa už politické ideológie rozchádzajú.

Obrázok 1. Typológia teórií spravodlivosti

Zdroj: Merkel 2009

⁴⁰ Výskum bol súčasťou projektu „Transformácia identít v súčasnom historickom kontexte vo vzťahu k integračným procesom“. Jeho koordinátorom bol v rokoch 2003 – 2005 Ústav politických vied SAV a hlavným riešiteľom J. Marušiak.

⁴¹ V ére migrácie a otvorených spoločností typu Európskej únie rastie význam skúmania rozsahu práv, ktoré majú byť poskytnuté nečlenom národnej komunity. Rozsiahly výskum v tejto oblasti nadväzuje na priekopnícku konceptualizáciu „pokrytia“ sociálnymi právami R. Dahrendorfa. (Dahrendorf 1991)

Wolfgang Merkel rozdeľuje politické teórie spravodlivosti do štyroch kategórií podľa ich vzťahu k prerozdeľovaniu spoločenského bohatstva (prerozdeľovanie áno a prerozdeľovanie nie) a podľa toho, či je ťažiskom posudzovania spravodlivosti blaho jednotlivca alebo blaho spoločenského celku. (Merkel 2009).

Tabuľka 8.1. Spravodlivosť a trh v Programových vyhláseniach vlád ČSFR a SR

Obdobie	Frekvencia	Citácie
1990 – 1992	Spravodlivosť 3 x Trh 25 x	„Trhová ekonomika vyžaduje, aby si každý občan uvedomil, že v prvom rade on sám zodpovedá za svoj osud. Bude menej prostriedkov na prerozdeľovanie z úrovne štátu, ktoré má ako každé prerozdeľovanie v sebe prvky nespravodlivosti, ale ľudia i spoločnosť budú bohatší.“
1992 – 1994	Spravodlivosť: 4 x Trh: 42 x	Značná časť domácností je sociálne odkázaných a ich počet zatiaľ naďalej rastie. Je preto nevyhnutné posilniť ekonomickú a sociálnu suverenitu rodiny. Znamená to zvýšiť práva a zodpovednosť rodiny za jej fungovanie. Rovnako je však treba posilniť zodpovednosť každého občana za jeho vlastné ekonomické a sociálne postavenie.
1994 – 1998	Spravodlivosť 8 x Trh 48 x	Základným strategickým zámerom vlády v oblasti sociálnej politiky, rovnako ako v prípade vlády Slovenskej republiky, ktorá vzišla z parlamentných volieb v roku 1992, bude prechod od štátneho paternalizmu k sociálne spravodlivo usporiadanej spoločnosti a k posilňovaniu osobnej a skupinovej spoluzodpovednosti občanov za svoj sociálny osud. Za sociálne nespravodlivý považujeme fakt, že dávky sociálnej starostlivosti poberajú občania, ktorí môžu, ale nechcú pracovať. Podstatou prechodu od sociálnej starostlivosti k sociálnej pomoci je zvýšenie miery sociálnej starostlivosti, odstránenie sociálneho príživníctva a objektívne posudzovanie sociálnej odkázanosti občanov. (s. 49)
1998 – 2002	Spravodlivosť 9 x Trh 38 x	Rovnosť príležitostí a zodpovednosť pri nakladaní s bohatstvom národa je... tiež podmienkou znovunastolovania a zabezpečenia sociálnej spravodlivosti. (s. 8); Ide nám o štát, v ktorom ústredné miesto majú tieto hodnoty: sloboda, rovnosť, spravodlivosť, demokracia, tolerancia a predovšetkým solidarita so slabšími, ohrozenými a bezbrannými. (s. 3) Vláda bude pokračovať v transformácii sociálneho zabezpečenia vytvorením sociálne spravodlivého systému založeného na osobnej participácii, zodpovednosti občana, sociálnej solidarite a garancii štátu. (s. 25)
2002 – 2006	Spravodlivosť 8 x Trh 39 x	„Prísny, spravodlivý a efektívny výber daní a odvodov bude jedným zo základných predpokladov znižovania ich sadzieb“; „Vláda pripraví podmienky pre postupné vytvorenie bezpečného a spravodlivého dôchodkového systému postaveného na troch pilieroch, ktorý bude univerzálny pre všetkých ekonomicky aktívnych občanov“.
2006 – 2010	Spravodlivosť 18 x Trh 50 x	„Vláda SR si uvedomuje, že štát sa nemôže obmedzovať na starostlivosť o jednu časť občanov, ktorá je bohatá a prosperujúca, a zanedbávať druhú, ktorá predstavuje veľkú väčšinu spoločnosti; inak uráža spravodlivosť, ktorá prikazuje dať každému, čo mu patrí. Pri ochrane práv jednotlivcov bude vláda SR venovať osobitnú pozornosť slabým a chudobným. (s. 5); „Systém sociálnej politiky bude nastavený tak, aby bol sociálne spravodlivý, transparentný, trvalo finančne udržateľný a aby zabezpečil rovnosť príležitostí.“ (s. 25); „S cieľom dosiahnuť vytvorenie spravodlivého dôchodkového systému, ktorý bude udržateľný a financovateľný v meniacich sa ekonomických podmienkach s väčšou mierou solidarity, vláda zreformuje systém dôchodkového poistenia“. (s. 26)

Zdroj: Programové vyhlásenia vlád SR a ČSFR

Symbolické zdroje predstáv o spoločenskej spravodlivosti

Predstavy verejnosti o spoločenskej spravodlivosti sa vyvíjajú ako (viac či menej dialogická) recepcia dominujúcich politických ideológií. Mnoho pozorovaní dokladá, že po desaťročiach, v ktorých v Európe dominovalo sociálno-demokratické chápanie spravodlivosti, v ktorom hralo prerozdeľovanie kľúčovú úlohu pri zaisťovaní individuálnych práv a slobôd, v poslednej tretine 20. storočia získavajú silný vplyv ideológie, ktoré odmietajú prerozdeľovanie a masívne intervencie štátu do zabezpečovania životných podmienok obyvateľstva.

Libertariánske ideológie, zdôrazňujúce zodpovednosť jednotlivca a autoregulačnú úlohu trhu a pokúšajúce sa delegitimovať úlohu štátu rýchlo zaplnili ideologické vákuum, ktoré zostalo v postkomunistických štátoch po revolučnom odmietnutí štátnej marxistickej ideológie. Idey Hayeka a Friedmana rámcovali predovšetkým myslenie o ekonomike a ekonomický výklad čoskoro prenikol aj do ostatných oblastí spoločenského života. Presadzovali ich zahraniční poradcovia, nadnárodné organizácie a novovznikajúce think-tanky. Ich najvplyvnejším domácim apoštolom bol nepochybne Václav Klaus.

Ideológie sociálnej spravodlivosti namierené proti prerozdeľovaniu predstavovali vplyvné perspektívy, ktoré prenikali do vládnych programov rovnako ako do obsahu vysokoškolského štúdia⁴². Pre absolventov vysokoškolského štúdia sa v uplynulých dvoch desaťročiach stali samozrejmom perspektívou, či svetonázorom, z ktorého pozícií neboli kritizované len alternatívne ideológie, zdôrazňujúce potrebu prerozdeľovania ale aj postoje občanov, ktoré favorizovali takúto ideológiu.

Tabuľka č. 8.1 zobrazuje frekvenciu výrazu spravodlivosť a trh v programových vyhláseniach vlád po roku 1990. Do tabuľky sme pôvodne chceli zahrnúť aj posledné programové vyhlásenie vlády Československej socialistickej republiky (1986), no výraz spravodlivosť sa v ňom nevyskytoval.⁴³ Ani v programových vyhláseniach vlád po roku 1990 sa pojem spravodlivosť nevyskytuje často, najmä ak porovnáme jeho výskyt s výskytom výrazu trh.

Programové vyhlásenie prvej federálnej vlády po slobodných voľbách roku 1990 už dokumentuje obrat k libertariánskej koncepcii spravodlivosti. Citácia uvedená v tabuľke 8.1 zdôrazňuje individuálnu zodpovednosť a čo je zvlášť dôležité, pripisuje „každému prerozdeľovaniu“ prvky nespravodlivosti. O nutnosti zvýšiť zodpovednosť jednotlivca a rodiny sa hovorí aj v Programovom vyhlásení vlády SR z roku 1992. Podtitul kapitoly Sociálna politika tohto Programového vyhlásenia kladie sociálnu spravodlivosť do protikladu ku štátnemu paternalizmu (s. 22). A hoci sociálnu spravodlivosť ďalej nekonkretizuje, z podtitulu kapitoly a jej textu je zrejmé libertariánska koncepcia spravodlivosti. Kritiku prerozdeľovania a dôraz na individuálnu zodpovednosť obsahuje aj Programové vyhlásenie pre roky 1994 – 1998. Sociálnu spravodlivosť v oblasti sociálnej politiky spája s posilňovaním osobnej a skupinovej spoluzodpovednosti a naznačuje sa jej nezlučiteľnosť so „štátnym paternalizmom“. Za sociálne nespravodlivý sa označuje fakt, ak dávky poberajú občania, ktorí „môžu, ale nechcú pracovať“. Programové vyhlásenie prvej Dzurindovej vlády (1998 – 2002) hovorí o sociálnej spravodlivosti už v Preambule a hovorí o jej „znovunastolení“. Takéto silné tvrdenie, ktoré predchádzajúce vládne obdobia spätne definuje ako obdobia, ktoré sa princípom sociálnej spravodlivosti neriadili, je výrazom silného štiepenia politických síl na Slovensku v 90. rokoch a dominujúceho diskurzu potreby *nápravy* politických, ekonomických a sociálnych pomerov, ktorí presadzovali oponenti vlád V. Mečiara, ktorí túto vládu širokej protimečiarovskej koalície zostavili. Zvýšené očakávania agilnejšej úlohy štátu pri zaisťovaní sociálnej ochrany, ktoré

⁴² Zaujímavým výskumom, ktorý by pomohol objasniť súvislosti ideologickej premeny, by mohol byť výskum transformácie bývalých katedier marxizmu-leninizmu a na katedry humanitných predmetov, a nahrádzania takzvaného povinného základu vysokoškolského štúdia, ktorý za komunistického režimu tvorila výučba marxistickej filozofie, politickej ekonómie a dejín robotníckeho hnutia a ateizmu.

⁴³ Vo všetkých dokumentoch sme zahrnuli výskyty tohto slova vo všetkých kontextoch, vrátane situácií ak sa vzťahovali na rovnomenný rezort vlády.

EVS 1999 zaznamenalo na Slovensku (pozri kapitola Politika) boli pravdepodobne povzbudené týmto diskurzom sľubujúcim nápravu.

Tak ako v predchádzajúcich programových vyhláseniach, aj v Programovom vyhlásení vlády pre roky 1998 – 2002 sa výraz spravodlivosť vyskytuje v súvislosti s avizovanou transformáciou sociálneho zabezpečenia. Jej princípy sú stanovené všeobecnejšie ako súčasné uplatňovanie zodpovednosti jednotlivca, záväzkov štátu a solidarity. Je to zatiaľ prvé programové vyhlásenie, ktoré obsahuje formulácie – aj keď len na všeobecnej rovine v texte Preambuly – so zjavne sociálno-demokratickým charakterom a spája spravodlivosť aj s hodnotou rovnosti. Na druhej strane je potrebné dodať, že toto programové vyhlásenie hovorí o spravodlivosti najkonkrétnejšie v súvislosti so sľubovanou zmenou podmienok účasti na „nakladaní s bohatstvom národa“, čím sa v danom kontexte myslí proces privatizácie.

Programové vyhlásenie druhej vlády M. Dzurindu (2002 – 2006) neobsahuje výraz spravodlivosť v úvodnej všeobecnej časti. Používa ho len v konkrétnejších kontextoch. V sociálnej oblasti je spravodlivosť použitá ako charakteristika pripravovaného nového výberu daní a ako princíp sľubovanej reformy dôchodkového systému. V súvislosti s výberom daní sa pod spravodlivosťou zrejme myslí dômyselnejšia ochrana pred daňovými únikmi, zrušenie daňových výnimiek a rovná daň. V reforme dôchodkového systému sa pod spravodlivosťou myslí uplatňovanie zásluhového princípu, ktorý univerzálnosť dôchodkovej schémy obmedzuje na „ekonomicky aktívnych občanov“. Výklad spravodlivosti ako rovnosti pred zákonom a zásluhovosti je príznačný pre libertariánsky model spravodlivosti a naznačuje dovŕšenie ideologickej transformácie tohto pojmu.

Programové vyhlásenie vlády R. Fica (2006 – 2010), počas ktorej sa uskutočnilo zisťovanie EVS 2008, možno charakterizovať ako pokus o sociálno-demokratický obrat v chápaní sociálnej spravodlivosti. Nájdeme v ňom formulácie o tom, že polarizácia spoločnosti „uráža spravodlivosť“ a že viac spravodlivosti vyžaduje väčšiu mieru solidarity, teda prerozdeľovania.

Chápanie princípov spravodlivosti podobne ako ďalšie politické viery slovenskej a českej verejnosti sa vyvíjali v reflexii prebiehajúcich zmien v spoločenskom diskurze a jeho rámcových ideách. Diskurz favorizujúci trh a jeho schopnosť zaistiť rovnaké zaobchádzanie a rovnaký prístup k príležitostiam, predstavoval v oboch republikách najdostupnejší a politicky oceňovaný zdroj predstáv o sociálnej spravodlivosti. Je preto zdôvodnené očakávať, že porovnávanie zistení jednotlivých výskumov EVS ukáže rastúci význam meritokratického chápania spravodlivosti a pravdepodobne aj klesajúcu podporu tých koncepcií spravodlivosti, ktorý predpokladajú vysokú mieru prerozdeľovania.

Empirická analýza predstáv o spravodlivosti

Aj keď spravodlivosť patrí k základným európskym hodnotám, výskum európskych hodnôt sa k jej skúmaniu zatiaľ staval pomerne macošsky. Batéria otázok, ktoré skúmajú dôležitosť rôznych princípov a podmienok spravodlivosti (Q86_skA-Q86_skD) bola zaradená do dotazníka EVS až v zisťovaní realizovanom v roku 1999. Pri príprave zisťovania EVS 2008 bola tieto otázky opäť vyradené a nahradené inými otázkami. Český tím toto rozhodnutie privítal.⁴⁴ Slovenský tím vnímal túto zmenu ako ochudobnenie zisťovania a blok otázok o sociálnej spravodlivosti zaradil do dotazníka v rámci voliteľných národných otázok.

⁴⁴ Ako sme už uviedli v Úvode, dotazník EVS sa pri príprave nového zisťovania čiastočne obmieňa. Rozhodnutie o zmenách je výsledkom kolektívnej diskusie. Pri príprave EVS 2008 zohrával český koordinátor aktívnu úlohu. Naopak slovenský koordinátor nevyužil možnosť a na pri príprave dotazníka sa nezúčastňoval. Výsledná zámena otázok je pozoruhodná: otázky týkajúce sa princípov spravovania spoločnosti boli nahradené otázkami zameranými na oblasť prežívania osobnej intimity. Tento vývoj dokumentuje určitú „privatizáciu“ pozornosti výskumného spoločenstva a ilustruje ako sami vedci prispievajú k odklonu záujmu verejnosti od otázok týkajúcich sa spoločnosti ako celku a k presunu jej záujmu k sfére súkromného. (Pozri aj Fischer-Rosenthal 1997)

Motivovala ho k tomu aj možnosť porovnávať nové zistenia aj zo zisteniami výskumu Kolektívne identity 2004, v ktorom bola použitá identická batéria otázok. V tejto časti preto analyzujeme najmä slovenské údaje a české zisťovanie slúži len na lepšiu reflexiu slovenských dát.

Batéria otázok Q86_skA-Q86_skD sa pýta na nasledujúce štyri podmienky spravodlivej spoločnosti: *odstránenie veľkých príjmových nerovností* medzi občanmi; *zaručiť všetkým uspokojovanie základných potrieb* ako jedlo, bývanie, oblečenie, vzdelanie, zdravie; *zabezpečiť ľuďom uznanie podľa ich zásluh* (za výsledky ich práce), *oceňovať ľudí za ich výkon* zo spoločenskej aj finančnej stránky a *zaistiť pre všetkých mladých ľudí bez ohľadu na rodinný príjem rovnakú príležitosť vzdelávať sa*. Respondenti mali k dispozícii päťbodovú stupnicu, na ktorej určovali dôležitosť jednotlivých podmienok pre to, aby spoločnosť mohla považovaná za spravodlivú. Bod 1 stupnice znamená, že posudzovaná podmienka je podľa respondenta pre spravodlivý charakter spoločnosti veľmi dôležitá, bod 2, že je skôr dôležitá, bod 3 že nie je ani dôležitá, ani nedôležitá. Bod 4 znamená, že je skôr nedôležitá a bod 5 znamená, že táto podmienka nie je vôbec dôležitá. Respondenti si okrem toho mohli vybrať aj odpoveď *neviem* alebo *vôbec neodpovedať*.

Pozrime sa teraz na vývoj názorov na dôležitosť jednotlivých podmienok spravodlivej spoločnosti. Okrem popisu dynamiky názorov na túto podmienku a ďalšie podmienky spravodlivej spoločnosti sa zaujíame aj o ich súvislosti so sociálno-demografickými charakteristikami respondentov a hodnotovými orientáciami.

Odstránenie veľkých príjmových nerovností

Obrat k libertariánskemu výkladu spravodlivosti a zoslabovanie súvislosti medzi spravodlivosťou a rovnosťou v politickom a spoločenskom diskurze azda najvýznamnejšie ovplyvnili dynamiku názorov na odstraňovanie príjmových nerovností ako podmienku spoločenskej spravodlivosti⁴⁵. Táto podmienka spravodlivej spoločnosti (Q86sk_A) zaznamenala najväčší pokles dôležitosti a v roku 2008 bola najslabšie podporovanou podmienkou spravodlivej spoločnosti. Ak spojíme tých, ktorí túto podmienku považujú za veľmi dôležitú a tých, ktorí ju považujú za skôr dôležitú, má síce podporu takmer 83% súboru SR. Veľmi dôležitou podmienkou je však len pre necelých 40% slovenských respondentov. Na druhej strane je odstránenie veľkých príjmových nerovností skôr nedôležitou alebo úplne nedôležitou podmienkou spravodlivej spoločnosti len pre 3% slovenských respondentov

Pokles v súbore SR bol v roku 2004 v porovnaní s rokom 1999 mierny a odstránenie veľkých príjmových nerovností stratilo časť svojich „čiastočných“ podporovateľov (pokles o 6 percentuálnych bodov). V roku 2008 však podiel respondentov, ktorí tejto podmienke pripisovali veľkú dôležitosť, klesol o 15 percentuálnych bodov: z 56% v roku 2004 na spomínaných necelých 40%. Podiel tých, ktorí považujú odstránenie veľkých príjmových nerovností za veľmi dôležitú podmienku spravodlivej spoločnosti klesol vo všetkých vekových a vzdelanostných kategóriách, medzi obyvateľmi sídel všetkých veľkostných typov a takisto aj medzi respondentmi hlásiacimi sa k pravicovej aj ľavicovej politickej orientácii. Vo všetkých týchto kategóriách však neklesol rovnako strmo.

Názor na dôležitosť odstraňovania veľkých príjmových nerovností mal vo všetkých zisťovaniach uskutočnených na Slovensku významnú súvislosť s výškou vzdelania. Rozdiely v podieloch respondentov s nižším vzdelaním a s vysokoškolským vzdelaním, ktorí pripisujú veľkú dôležitosť tejto podmienke spravodlivej spoločnosti, sa zväčšili z 29,5 percentuálnych

⁴⁵ Rovnostárske postoje boli v 90. rokoch označované za jednu z kultúrnych prekážok spoločenskej transformácie. Pripisovanie dôležitosti znižovaniu veľkých príjmových nerovností sa považovalo za ukazovateľ týchto postojov. Róbert Roško na základe empirickej analýzy ukázal, že tvrdenie o špecifickom rovnostárstve slovenskej populácie nie je dostatočne podložené údajmi a označovanie slovenskej spoločnosti či slovenských voličov za rovnostárskych patrí k novodobým „vedeckým“ stereotypom. (Roško 1997)

bodov v roku 1999 na 35,9 percentuálnych bodov v roku 2008. Pokles dôležitosti tejto podmienky medzi vysokoškolsky vzdelanými respondentmi bol strmší ako u respondentov s nižším vzdelaním: ak v roku 1999 odstraňovanie veľkých nerovností považoval za veľmi dôležitú podmienku spravodlivej spoločnosti každý tretí slovenský vysokoškolák, v roku 2008 to bol len každý piaty.

Z pohľadu veku bol pokles najvýznamnejší v najmladšej vekovej kategórii. Aj v roku 1999 bol v najmladšej vekovej kategórii slovenských respondentov najvyšší podiel tých, ktorí deklarovali, že odstraňovanie nerovností nie je ani dôležité a ani nedôležité pre to, aby spoločnosť mohla byť považovaná za spravodlivú.

Z pohľadu sídelných kategórií bol pokles podielu tých, ktorí túto podmienku považujú za veľmi dôležitú, najvýznamnejší medzi obyvateľmi veľkých miest: ich podiel sa v roku 2008 zredukoval na polovicu ich podielu v roku 1999.

Objavila sa súvislosť s nezamestnanosťou: slovenskí respondenti, ktorí mali v ostatných piatich rokoch osobnú skúsenosť s nezamestnanosťou, tejto podmienke pripisovali väčšiu dôležitosť ako respondenti, ktorí túto skúsenosť nemali. Silnejší vplyv ako skúsenosť nezamestnanosti malo zaradenie sa respondenta do spoločenskej vrstvy: respondenti zaradujúci sa do nižších vrstiev pripisovali odstraňovaniu veľkých príjmových nerovností významne väčšiu dôležitosť ako respondenti zaradujúci sa do stredných vrstiev.

V časovom horizonte je zrejmý rast libertariánskeho zmýšľania u respondentov hlásiacich sa k pravici. V roku 1999 až 60% slovenských respondentov, ktorí sa hlásili k jasnej pravici, považovali odstraňovanie veľkých príjmových rozdielov za veľmi dôležitú podmienku spravodlivej spoločnosti. V roku 2004 a 2008 bol podiel takto zmýšľajúcich respondentov medzi respondentmi hlásiacimi sa k jasnej pravici len 23%. Medzi respondentmi hlásiacimi sa k jasnej ľavici podiel tých, ktorí túto podmienku považujú za veľmi dôležitú, poklesol zo 66% v roku 1999 na 55% v roku 2004 (v roku 2008 56%). K libertariánskemu obratu teda dochádza v období medzi rokom 1999 a 2004.

Ukázalo sa, že názor na dôležitosť tejto podmienky na Slovensku nesúvisí len s celkovým politickým svetonázorom ale významne súvisí aj s emóciami voči skupinám, ktoré sú najviac ohrozené núdzou a materiálnou depriváciou: respondenti, ktorí považujú odstraňovanie príjmových nerovností za veľmi dôležitú podmienku spravodlivej spoločnosti, významne častejšie prejavujú súcit so životnými podmienkami nezamestnaných na Slovensku a životnými podmienkami Rómov. Na druhej strane žiadne zo zisťovaní nepotvrdilo vzťah medzi názorom na dôležitosť tejto podmienky a tým, či sa respondent považoval za veriaceho alebo nie.

Údaje z českého zisťovania EVS 1999 ukazujú niektoré podobné súvislosti medzi pripisovaním dôležitosti tejto podmienke spravodlivej spoločnosti a sociálno-demografickými charakteristikami a názormi respondentov. Podobne ako na Slovensku aj českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním a obyvatelia najväčších miest považovali odstraňovanie veľkých príjmových nerovností za veľmi dôležité (tretina respondentov oboch kategórií). Až na vyšší príklon k veľkej dôležitosti tejto podmienky v kategórii nad 60 rokov, neboli medzi českými respondentmi rôzneho veku významnejšie rozdiely v tejto otázke. Podobne ako na Slovensku sa však ukázala významná súvislosť so zaradovaním sa respondentov do spoločenských tried: túto podmienku považuje za veľmi dôležitú každý druhý český respondent, ktorý sa zaradil do nižšej triedy a len každý štvrtý respondent, ktorý sa zaradil do strednej triedy (a len 15% tých, ktorí sa zaradili do vyššej strednej triedy). Podobne ako na Slovensku ani tu sa neobjavila žiadna súvislosť s tým, či sa respondent pokladá za veriaceho alebo nie.

Zabezpečenie základných potrieb pre všetkých

Zaručenie základných potrieb pre všetkých považuje za dôležitú podmienku spravodlivej spoločnosti väčšina súboru SR. Zdôrazňovanie tejto podmienky ako veľmi dôležitej však v súbore SR kleslo zo 78% v roku 1999 na 64% v roku 2004 a 59% v roku 2008. V roku 2008 však významne narástol podiel tých, čo túto podmienku pokladajú za „skôr dôležitú“: z 25,5% v roku 2004 na 38%.

Pokles vnímania zabezpečenia uspokojovania základných potrieb pre každého ako veľmi dôležitej podmienky spravodlivej spoločnosti bol najstrmší medzi rokom 1999 a 2004. V tomto období boli uskutočnené hlavné reformy redukujúce mieru sociálnej ochrany, ktoré boli obhajované rétorikou zdôrazňujúcou osobnú zodpovednosť, kritizujúcou zneužívanie sociálneho systému a označujúcou prerozdelenie za trestanie úspešných.

Vyššie vzdelanie respondentov sa vo všetkých zisťovaniach spája s „vlažnejším“ zdôrazňovaním tejto podmienky spravodlivej spoločnosti, no nie s jej spochybňovaním: v kategóriách s vyšším vzdelaním sa nezvyšuje podiel respondentov, ktorí tvrdia, že zabezpečenie základných potrieb pre všetkých je skôr alebo úplne nedôležité. Ak vek na Slovensku v roku 1999 nemal diferencujúci vplyv na chápanie dôležitosti tejto podmienky spravodlivej spoločnosti, v roku 2008 je už tento vplyv významný. Medzi mladšími respondentmi významne klesá dôležitosť tejto podmienky spravodlivej spoločnosti. Medzi respondentmi zaradujúcimi sa do rôznych spoločenských vrstiev sú len nevýznamné rozdiely v názore na dôležitosť tejto podmienky.

Ak v roku 1999 boli medzi respondentmi hlásiacimi sa k ľavici a k pravici len slabo významné rozdiely v pripisovanej dôležitosti tejto podmienky spoločenskej spravodlivosti, v roku 2008 je už tento rozdiel veľmi významný. Ak v roku 1999 spomedzi respondentov hlásiacich sa k jasnej pravici až 77% považovalo túto podmienku za veľmi dôležitú (podobne 70% respondentov hlásiacich sa skôr k pravici), v roku 2008 tak uvažovalo len 43% respondentov hlásiacich sa k jasnej pravici (a 47% respondentov hlásiacich sa skôr k pravici). No aj medzi respondentmi hlásiacimi sa jasnej ľavici a skôr k ľavici poklesla rozhodnosť presvedčenia, že k spravodlivej spoločnosti patrí zaistenie uspokojenia základných potrieb všetkým členom spoločnosti: z 82% na 70% v prípade jasnej ľavice a z 82% na 64% v prípade respondentov hlásiacich sa skôr k pravici.

Názor na dôležitosť zabezpečenia základných potrieb pre všetkých má ešte významnejšiu súvislosť s prejavovaným súcitom so životnými podmienkami nezamestnaných a životnými podmienkami Rómov ako to bolo v prípade názoru na odstraňovanie veľkých príjmových nerovností. V žiadnom zisťovaní sme nezaznamenali súvislosť medzi názorom na túto podmienku spravodlivej spoločnosti a náboženským seba zaradením respondenta.

Údaje z EVS 1999 v Českej republike ukazujú, že českí respondenti dosahujú v názore na túto podmienku spravodlivej spoločnosti vyšší konsenzus ako v prípade odstraňovania veľkých príjmových nerovností. Vek nezohráva diferencujúcu úlohu. Výška vzdelania síce diferencuje názory, no menej silno ako v otázke názorov na odstraňovanie príjmových nerovností: Ak odstraňovanie veľkých príjmových nerovností pokladal za veľmi dôležité každý desiaty český respondent s vysokoškolským vzdelaním, garantovať uspokojenie základných potrieb pokladajú za veľmi dôležité štyria z desiatich českých respondentov s vysokoškolským vzdelaním. Veľkosť sídla aj v tomto prípade súvisí s charakterom odpovedí: každý desiaty obyvateľ českých veľkých miest považuje zabezpečenie základných životných potrieb pre všetkých za skôr nedôležitú alebo úplne nedôležitú podmienku spravodlivej spoločnosti. Objavuje sa aj súvislosť so zaradením sa do spoločenskej triedy: českí respondenti, ktorí sa zaradili do strednej triedy a vyššej strednej triedy, túto podmienku považujú menej často za veľmi dôležitú. No aj tí, ktorí sa zaradili do vyššej strednej triedy, považovali túto podmienku v značnej miere za veľmi dôležitú (47%) a len zanedbateľný počet (1.6%) hlásiacich sa k vyššej strednej triede ju považoval za úplne nedôležitú.

V Česku nebol v r. 1999 rozdiel v náhľade na túto podmienku medzi veriacimi a neveriacimi ľuďmi či medzi ľuďmi so skúsenosťou nezamestnanosti a bez tejto skúsenosti.

Uznanie podľa zásluh

Princíp odmeňovania podľa zásluh a výsledkov práce ako podmienka spravodlivej spoločnosti má v slovenskej aj českej spoločnosti vysokú mieru univerzálnosti. Znamená to, že vek, vzdelanie, politická orientácia, či sebazaraďovanie do spoločenských tried a náboženská viera nespôsobujú rozdiely v jej chápaní. Pripisovanie veľkej dôležitosti tejto podmienke spravodlivej spoločnosti má na Slovensku len slabú súvislosť so súcitom ku skupinám najviac ohrozeným chudobou a veľkosťou sídla, v ktorom respondent žije. V českej spoločnosti táto súvislosť chýba.

V roku 2004 bol na Slovensku zaznamenaný významný nárast podielu tých, čo považujú tento princíp za veľmi dôležitý. V roku 2008 sa síce mierne znížil podiel tých, čo považujú zásluhový princíp za veľmi dôležitý, no zároveň významne narástol podiel tých, čo ho považujú za skôr dôležitý.

V roku 2004 respondenti hlásiaci sa k jasnej ľavici podporovali meritokratické princípy v rovnakej miere ako respondenti hlásiaci sa k jasnej pravici: v oboch politických kategóriách až 72% respondentov považovalo túto podmienku za veľmi dôležitú, kým priemer súboru SR bol 63%. Znamená to, že reformná rétorika, ktorá zdôrazňovala zásluhový princíp na dostatočne abstraktnej rovine, zahrála slovenskej verejnosti na dôverne známu strunu. Apely na zásluhovosť zvyšujú pravdepodobnosť úspechu politických ideológií, ktorých sú súčasťou.

Aj keď spravodlivosť chápaná ako zásluhovosť nemá takú vysokú mieru podpory ako nasledujúca podmienka rovných príležitostí pre vzdelávanie mladých, je natoľko univerzálna, že prísluby vyššej zásluhovosti oslovujú rovnako pozitívne veľkého zamestnávateľa ako dôchodku. Jeden v ňom vidí príslub zníženia vysokých odvodov, druhý zvýšenia nízkeho dôchodku. Bolo by zjednodušením tvrdiť, že zdôrazňovanie zásluhovosti respondentmi bez ohľadu na vek, vzdelanie a príslušnosť k spoločenskej vrstve dokazuje rozpojenie sociálneho statusu a politickej identity, ku ktorému podľa viacerých autorov dochádza v dôsledku nerovnako intenzívneho marketingu politických identít a podliehaní tomu svetonázoru, ktorý má lepšie inštitucionálne a organizačné podmienky pre kultiváciu a šírenie. Dožadovanie sa väčšej zásluhovosti a spravodlivejšieho odmeňovania má v zle platenej spoločnosti aj iné dôvody ako podliehanie politickej reklame. Sú to často jednoduché existenčné dôvody. Zdôrazňovanie veľkej dôležitosti zásluhovosti v odmeňovaní nemusí dokonca byť len prejavom „sebeckého individualizmu“. Môže byť výrazom solidarity s ľuďmi pracujúcimi v sektoroch ako školstvo a zdravotníctvo a tiež solidarity s najstaršou generáciou.

Bližší pohľad na údaje ukazuje, že požiadavka odmeňovania podľa zásluh nevystupuje v uvažovaní o spravodlivej spoločnosti ako požiadavka, ktorá by sa vylučovala s požiadavkou odstrániť veľké príjmové nerovnosti. Ak sa tieto požiadavky na abstraktnej rovine javia ako vzájomne si protirečiacie, je to tým, že na tejto rovine nezohľadňujeme možnosť, že ľudia môžu považovať znižovanie priveľkých príjmových rozdielov za dôležité aj pre to, že príjmy v niektorých sektoroch či na niektorých pozíciách vnímajú ako *nezaslúžené* vysoké a iné príjmy (napríklad vlastné príjmy) za *nezaslúžené* nízke, pretože nezohľadňujú ich skutočný výkon (namáhavosť práce, dômysel a pod.). Vysoká miera dôležitosti, ktorú ľudia hlásiaci sa k nižším vrstvám pripisuje odmeňovaniu podľa zásluh, naznačuje, že zásluhovosť je chápaná ako cesta k spravodlivejšiemu ohodnoteniu tých, ktorí majú nízke príjmy.

Zaistenie rovnakej príležitosti vzdelávať sa pre všetkých mladých ľudí

Rovnaký prístup k vzdelaniu pre všetkých mladých ľudí patrí ku kľúčovým princípom, ku ktorým sa hlásia moderné demokratické spoločnosti. Rovnaký prístup k vzdelaniu sa považuje za kľúčový predpoklad a nástroj vyrovnávania príležitostí pre sociálny vzostup

a predstavuje zásadnú odlišnosť dnešných spoločností od feudálnych či kastových spoločností, v ktorých bol osud človeka predurčený narodením. Rovnaké príležitosti vzdelávať sa bez ohľadu na rodinný pôvod patria aj základným predpokladom legitimacy spoločenského poriadku. Ideu, že každé dieťa má právo vzdelávať sa a rozvíjať svoje schopnosti, obsahujú medzinárodné charty ľudských práv a práv dieťaťa a tiež, ako ukazujú naše zistenia, je táto idea pevnou súčasťou predstáv slovenskej a českej verejnosti o spravodlivej spoločnosti. Fakt, že kľúčový význam vzdelania pre budúce životné šance mladých ľudí a ich vzostupnú sociálnu mobilitu zdôrazňovali aj všetky ponovembrové vlády všetkých politických orientácií a poukazovanie na význam vzdelania nechýba v žiadnom významnejšom politickom prejave, je ďalším vysvetlením pevného miesta rovnakých príležitostí vzdelávať sa v predstavách o podmienkach spravodlivej spoločnosti.

To všetko objasňuje, prečo sa slovenská verejnosť pripisuje otázke rovnakých príležitostí vzdelávať veľkú dôležitosť: v roku 1999 túto podmienku považovalo za veľmi dôležitú 82% súboru SR, v roku 2004 83% a v roku 2008 72% respondentov.

Slovenská a česká spoločnosť dosahujú v tejto otázke silný konsenzus. Českí respondenti sa v intenzite zdôrazňovania dôležitosti vzdelania neodlišujú podľa veku, vzdelania a ani podľa veľkosti sídla, v ktorom bývajú. Dôležitosť vzdelania v rovnakej miere zdôrazňujú respondenti, ktorí sa zaradili do rôznych spoločenských tried a taktiež veriaci v Boha a tí, ktorí neveria.

Vzdelanie, vek a viera nerozrôzňujú ani postoje slovenských respondentov k rovnakým príležitostiam vzdelávať sa. Rozdiely medzi slovenskými respondentmi hlásiacimi sa k ľavicí a k pravici nie sú významné. Pravícovo aj ľavicovo orientovaní respondenti sú približne rovnako citliví k tejto podmienke spravodlivej spoločnosti. Ak EVS 1999 nezaznamenalo rozdiely medzi respondentmi žijúcimi v sídlach nerovnakej veľkosti, v r. 2008 sa obyvatelia najväčších miest líšia od priemeru jednoznačnou podporou veľkej dôležitosti rovnakého prístupu ku vzdelaniu. Nadpriemernú podporu veľkej dôležitosti rovnakého prístupu ku vzdelaniu prejavujú aj respondenti zaraďujúci sa do strednej triedy.

Všeobecný a rovnaký prístup mladých ľudí k vzdelávaniu bez ohľadu na príjmy ich rodičov sú otázkou, v ktorej je v spoločnosti všeobecný konsenzus. Problémom môžu byť len nástroje, organizačné formy a právne úpravy, ktoré by túto všeobecnú rovnosť príležitostí mohli zaručiť a tiež to, či budú dobre zvážené a prediskutované.

Zhrnutie

Porovnanie názorov na jednotlivé podmienky spravodlivej spoločnosti zaznamenaných v rokoch 1999, 2004 a 2008 ukazuje, že slovenská spoločnosť prechádza v chápaní spoločenskej spravodlivosti značnou dynamikou. Táto dynamika mala na jednej strane charakter úbytku podpory a legitimacy. Na druhej strane sa pod vplyvom zmien v diskurze aj v skúsenosti objavili nové súvislosti medzi chápaním spravodlivosti a niektorými osobnými charakteristikami respondentov.

Ak spojíme odpovede ktoré považujú jednotlivé podmienky za veľmi dôležité a skôr dôležité, je zrejmé, že všetky štyri podmienky spravodlivej spoločnosti mali v slovenskej spoločnosti v roku 2008 väčšinovú podporu. Najsilnejšiu a jednoznačnú podporu majú rovnaké príležitosti pre vzdelávanie mladých ľudí bez ohľadu na príjmy ich rodiny. *Rovné príležitosti pre vzdelávanie sú na Slovensku považované za podstatný princíp spravodlivej spoločnosti.* Veľkú všeobecnú podporu má aj uznanie podľa zásluh/výsledkov práce a zaistenie uspokojenia základných potrieb pre všetkých. Miera ich podpory je však slabšia. Najslabšiu podporu ako podmienka spravodlivej spoločnosti má podmienka *odstránenia veľkých príjmových nerovností* medzi občanmi. Ako sa zdá, hodnota rovnosti sa ešte nezbavila negatívnej povesti, ktorú jej prisúdilo kompromitujúce spojenie s komunistickým režimom a potlačenie dôstojnej tradície, ktorú má idea rovnosti v európskom politickom myslení a histórii.

Tabuľková príloha ku kapitole 8.1.

Q86_skA – Q86_skD Dôležitosť vybraných podmienok spravodlivej spoločnosti

		(Q86_skA) Odstrániť veľké príjmové nerovnosti medzi občanmi				
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Ani dôležité, ani nedôležité	Nie veľmi dôležité	Vôbec nie je dôležité
1999	ČR	29,9	26,3	24,5	13,2	6,0
	SR	56,1	30,3	9,3	3,6	0,8
2008	ČR	-	-	-	-	-
	SR	39,6	43,9	13,3	2,5	0,6

		(Q86_skB) Zaručiť, aby mal každý uspokojené základné potreby, teda aby mal každý stravu, bývanie, oblečenie, vzdelávanie, zdravotnú starostlivosť				
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Ani dôležité, ani nedôležité	Nie veľmi dôležité	Vôbec nie je dôležité
1999	ČR	52,9	27,2	14,1	4,8	1,0
	SR	77,5	19,7	2,1	0,5	0,2
2008	ČR	-	-	-	-	-
	SR	59	36,4	3,8	0,7	0,1

		(Q86_skC) Zabezpečiť ľuďom uznanie podľa ich zásluh (výsledkov ich práce)				
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Ani dôležité, ani nedôležité	Nie veľmi dôležité	Vôbec nie je dôležité
1999	ČR	65,2	26,6	6,2	1,5	0,5
	SR	54,9	34,5	8,0	2,1	0,6
2008	ČR	-	-	-	-	-
	SR	58	37	3,7	0,8	0,6

		(Q86_skD) Poskytnúť mladým ľuďom rovnakú príležitosť, aby mohli získať vzdelanie, bez ohľadu na príjmy ich rodiny				
		Veľmi dôležité	Skôr dôležité	Ani dôležité, ani nedôležité	Nie veľmi dôležité	Vôbec nie je dôležité
1999	ČR	79,4	16,2	3,3	,7	0,4
	SR	82,3	16,2	1,3	0,2	0,1
2008	ČR	-	-	-	-	-
	SR	72,2	24,2	2,9	0,4	0,3

8.2. Miera znepokojenia životnými podmienkami nerovnako blízkych skupín

Podľa Všeobecnej deklarácie ľudských práv a ďalších ľudsko-právnych dokumentov zaistenie základných životných podmienok umožňujúcich dôstojný život všetkým patrí k dôležitým princípom spravodlivej spoločnosti. Napĺňanie tohto princípu v konkrétnej spoločnosti závisí od mnohých faktorov. Jedným z nich je aj miera prežíanej spolupatričnosti – podpory tohto princípu vo vzťahu ku konkrétnym sociálnym skupinám. Táto podpora sa prejavuje v citlivosti verejnosti na zmeny v životných podmienkach týchto skupín a v osobnej pomoci členom týchto skupín či v podpore sociálnych programov, ktoré sú pre ne určené.

Zisťovanie EVS umožňuje skúmať mieru spolupatričnosti prostredníctvom batérie otázok Q83A-Q83F a Q84A-Q84E. Tieto otázky sa pýtajú na mieru, v akej respondentov znepokojujú životné podmienky rôznych sociálnych skupín. Batéria Q83A-Q83F sa pýta na skupiny, ktorých členom je každý jednotlivец, no niektoré členstvá sú bezprostredné a dôverne prežívané a iné abstraktné. Sú to rodina, susedstvo, obec, región, štát, Európa a celé ľudstvo. Druhá batéria Q84A-Q84E zisťuje mieru znepokojenia životnými podmienkami skupín, ktoré potrebujú osobitnú pomoc a vo väčšine spoločností k nim smeruje najviac programov sociálnej ochrany. Táto batéria otázok bola zaradená do zisťovania EVS až v roku 1999.

Pred interpretáciou zistení, ktoré priniesli tieto batérie otázok, je potrebné venovať pozornosť implikáciám prekladu použitej otázky. Pôvodná formulácia „To what extent do you have concern with...” bola v slovenskej a českej verzii dotazníka EVS 2008 zhodne preložená ako pýtanie sa na mieru znepokojovania sa respondentom. Tento preklad však obsahuje riziko, že respondent otázku pochopí ako pýtajúcu sa na konkrétne životné podmienky skupiny, a nie na to, či je preňho osobne dôležité, aby tieto podmienky boli dobré. Ak tento respondent uvedie, že ho životné podmienky konkrétnej skupiny znepokojujú, môže to znamenať, že ich považuje za dobré, a nie, že mu na nich nezáleží. Ak by sme túto možnosť pochopenia otázky prehliadli, mohli by sme dospieť k nepatričným záverom napr. o väčšej ľahostajnosti lepšie zabezpečených skupín či spoločností. Výraz „concern“ môže byť preložený aj ako „zaujímanie sa“. Tento preklad bol použitý vo výskume Kolektívne identity (2004). Aj takýto preklad obsahuje riziko zlého pochopenia. Otázka na mieru „zaujímania sa“ napr. o životné podmienky susedov môže vyvolávať pocit, že súhlasná odpoveď je priznaním nadmernej zvedavosti alebo je vyhradená pre tých respondentov, ktorí zámerne vyhľadávajú informácie o danej skupine. Takéto pochopenie otázky viedlo v spomínanom výskume k menšej miere priznávania záujmu o životné podmienky jednotlivých skupín. Takto posunuté pochopenie záujmu potvrdzuje aj fakt, že podiel zaujímajúcich sa o životné podmienky konkrétnych skupín bol vo viacerých prípadoch nižší ako podiel tých, ktorí boli ochotní niečo vykonať pre zlepšenie ich životných podmienok. To bol dôvod, pre ktorý sme sa priklonili k použitému prekladu výrazu concern. Pri interpretácii dáť však výraz záujem používame ako jeho synonymum.

V nasledujúcich odstavcoch sa pokúsime ukázať vývoj spolupatričnosti obyvateľov Slovenska a Česka s rôznymi skupinami. Snažíme sa aj zodpovedať otázku, aké okolnosti, viery, životné situácie podnecujú väčšiu či menšiu spolupatričnosť s jednotlivými skupinami.

Konkrétne a abstraktné vzájomnosti

Porovnanie miery spolupatričnosti s jednotlivými kategóriami umožňujú tabuľky Q83 a Q84 v prílohe tejto časti. Už na pohľad je zrejmý významný pokles podielu slovenských respondentov, ktorých znepokojovali životné podmienky ich príbuzných, susedov, obyvateľov z ich regiónu či ľudí žijúcich na Slovensku vôbec a tiež podmienky starých ľudí a nezamestnaných na Slovensku. Na druhej strane vidíme relatívne stabilný rozsah miery znepokojovania pri tých istých kategóriách v Českej republike. Keďže najvýznamnejší pokles znepokojovania

životnými podmienkami sa týka práve skupín žijúcich na Slovensku, môžeme sa domnievať, že odpovede slovenských respondentov z roku 2008 reflektujú ešte pokračujúce zlepšovanie sa ekonomickej situácie a životných podmienok domácností v krajine, ktoré – na rozdiel od situácie v roku 1999 – dávalo dôvody na optimizmus či aspoň na menšie znepokojovanie. Prejavovaná spolupatričnosť českých respondentov je výrazne stabilnejšia. Dôvodom väčšej stability je pravdepodobne v porovnaní so Slovenskom menej znepokojujúca ekonomická situácia v roku 1999 a aj načasovanie terénneho výskumu EVS 2008 do obdobia, v ktorom už bola reflektovaná hrozba finančnej a ekonomickej krízy.

Ďalším ľahko pozorovateľným fenoménom, ktorý v roku 2008 spája obe spoločnosti, je, že na Slovensku a v Česku nie sú významnejšie rozdiely v podiele respondentov, ktorých „veľmi znepokojujú“ životné podmienky obyvateľov vlastnej krajiny, Európy a celého ľudstva. Mohlo by to naznačovať klesajúci pocit spolupatričnosti s národnou spoločnosťou. Zdá sa, že „ľudia žijúci na Slovensku/v Česku“ predstavujú pre značnú časť respondentov rovnako abstraktnú skupinu ako „obyvatelia Európy“ či „ľudstvo“, ktoré sú zároveň natoľko heterogénne, že je s nimi takmer nemožné zažívať solidaritu.

Najbližší príbuzní

Najbližší príbuzní (Q83A) sú v oboch spoločnostiach skupinou, o životné podmienky ktorej sa prejavuje najväčšia starosť. Aj keď znepokojenie životnými podmienkami príbuzných v roku 2008 v porovnaní s rokom 1999 významne pokleslo, starosť o ich životné podmienky má naďalej univerzálny charakter: v jej miere sa respondenti významnejšie nelíšili podľa vzdelania, veľkostnej kategórie obce, v ktorej žijú, či podľa skúsenosti s nezamestnanosťou. Slovenské ženy sa však „veľmi znepokojujú“ významne častejšie ako muži. V roku 2008 sa posilnila súvislosť medzi definovaním sa ako veriaceho človeka a znepokojením životnými podmienkami príbuzných: tí, ktorí sa prihlásili za presvedčených ateistov, sa významne častejšie ako súbor SR „neznepokojovali vôbec“ (12% a 2,1%)⁴⁶. V r. 2008 menšiu mieru veľkého znepokojenia prejavili obyvatelia slovenských miest nad 100 tisíc obyvateľov a veková kategória 25-34 rokov. Táto veková kategória zároveň patrí k najoptimistickejšim a najšťastnejším. To by mohlo potvrdzovať, že nedostatok znepokojenia v prípade najbližších príbuzných odráža skôr (dobrý) stav ich životných podmienok ako citovú väzbu spolupatričnosti s touto kategóriou.

Aj v Česku malo znepokojovanie sa životnými podmienkami príbuzných najuniverzálnejší a rodovo špecifický charakter. Aj tu sa ukázali slabé rozdiely podľa veku – mladí ľudia mierne častejšie pripúšťajú, že ich životné podmienky najbližších príbuzných vôbec znepokojujú – a tiež podľa vzdelania, pričom súvislosť so vzdelaním v roku 2008 mierne zosilnela. V oboch zisťovaniach sa životnými podmienkami najbližších príbuzných najviac („do značnej miery“) znepokojovali respondenti so základným vzdelaním a vysokoškolsky vzdelaní Česi sa znepokojovali výrazne menej. Súvislosť s definovaním seba ako veriaceho sa nepreukázala. Na druhej strane sa v českom súbore objavila pomerne silná a v r. 2008 ešte silnejšia súvislosť s politickou orientáciou. V r. 2008 sa životnými podmienkami najbližších príbuzných v najväčšej miere znepokojovali Česi, ktorí sa nevedeli, či nechceli politicky zaradiť. Nedostatkom znepokojenia sa od priemeru najvýznamnejšie odlišovali Česi hlásiaci sa vpravo od stredu.

⁴⁶ Tu treba byť opatrní: táto súvislosť môže byť dôsledkom toho, že k ateistickému presvedčeniu sa prihlásili respondenti mladších vekových kategórií a reprezentatívnosť týchto kategórií sa zaistovala vážením, či došlo k zvýšeniu vplyvu určitých, možno jedinečných, konštelácií. Na druhej strane nižší vek zvyšuje pravdepodobnosť priaznivej rodinnej situácie, ktorá nedáva dôvody znepokojovať sa o najbližších príbuzných

Ludia zo susedstva

Znepokojovanie sa životnými podmienkami ľudí zo susedstva má na Slovensku podobné súvislosti ako starosť o životné podmienky najbližších príbuzných. Ženy prejavujú viac záujmu ako muži. Ani v jednom zisťovaní sa neobjavila súvislosť so vzdelaním alebo politickou orientáciou a len v roku 2008 sa objavila súvislosť s veľkosťou sídla: najviac sa o svojich susedov zaujímajú slovenskí respondenti z obcí do 2000 obyvateľov. Medzi ostatnými veľkostnými kategóriami obcí neboli rozdiely v miere znepokojovania životnými podmienkami susedov.

Vek neovplyvňuje záujem o životné podmienky susedov. Výnimkou je menší rozsah znepokojovania sa vo vekovej skupine 25-34 rokov zistení v roku 2008. V tomto roku ďalej zosilnela už v roku 1999 významná súvislosť s náboženským presvedčením: v oboch zisťovaniach sa veriaci významne častejšie „veľmi znepokojovali“ životnými podmienkami ľudí zo susedstva a v roku 2008 neveriaci a presvedčení ateisti niekoľkonásobne častejšie odpovedali, že životné podmienky susedov ich „vôbec neznepokojujú“ (11% a 25% oproti 5% u veriacich).

V českom súbore sa objavili sčasti podobné pravidelnosti: ani v jednom zisťovaní sa nepotvrdila súvislosť s vekom, súvislosť s rodom, aj to slabá, sa objavila len v roku 2008. Zaznamenaná bola slabá súvislosť so vzdelaním: čím je vyššie vzdelanie českých respondentov, tým sa v menšej miere znepokojujú životnými podmienkami susedov. Táto súvislosť je však slabšia ako súvislosť so znepokojovaním životnými podmienkami príbuzných. Inverzný vzťah vzdelania a miery znepokojovania životnými podmienkami upozorňuje na problém interpretačnej nejasnosti, ktorý sme spomínali v úvode tejto časti. Je ťažké určiť, či táto súvislosť odráža fakt, že susedia respondentov s vyšším vzdelaním sú takpovediac „za vodou“ a ich životnými podmienkami sa netreba znepokojsť, alebo je demonštrovaním taktnosti (vzdelaný človek nevyzvedá, nestrká nos do cudzích vecí) alebo je to prejav odstupu a ľahostajnosti. Neobjavila sa slabá súvislosť s náboženským presvedčením: presvedčení ateisti v r. 2008 častejšie nepociťovali žiadne znepokojenie životnými podmienkami svojich susedov.

Aj tu sa objavila pomerne významná, a v r. 2008 ešte silnejšia, súvislosť s politickou orientáciou. V roku 2008 sa životnými podmienkami svojich susedov nadpriemerne znepokojovali českí respondenti, ktorí sa nevedeli, či nechceli politicky zaradiť.

Ludia z regiónu

Na Slovensku sa v roku 1999 neobjavila žiadna a v roku 2008 len veľmi slabá súvislosť medzi mierou záujmu o životné podmienky ľudí z regiónu, v ktorom respondent žije (Q83C) a politickou orientáciou a vekom. Ani v jednom zisťovaní sa neobjavila súvislosť so vzdelaním. V roku 2008 sa objavila súvislosť s veľkosťou sídla; obyvatelia obcí do 2000 obyvateľov významne menej často odpovedali, že ich tieto podmienky vôbec neznepokojujú. Malé alebo žiadne znepokojenie nadpriemerne často deklarovali respondenti zo stredne veľkých miest (10 až 50 tisíc obyvateľov) a veľkých miest (nad 100 tisíc). Skúsenosť nezamestnanosti nemala vplyv.

V roku 2008 sa na Slovensku objavil slabý vzťah záujmu o životné podmienky ľudí z regiónu a príslušnosti k náboženstvu či cirkvi: respondenti hlásiaci sa k niektorej cirkvi prejavovali o niečo vyššiu mieru veľkého záujmu a menej často volili odpoveď veľmi málo alebo vôbec nie. V oboch zisťovaniach veriaci slovenskí respondenti významne zriedkavejšie odpovedali, že ich životné podmienky ľudí z ich regiónu len málo znepokojujú alebo vôbec neznepokojujú.

Porovnanie tabuliek 83C a 83D ukazuje, že českých respondentov znepokojuje situácia v regióne v rovnakej miere ako v celej Českej republike. V roku 1999 vek mierne diferencoval mieru znepokojenia životnými podmienkami v regióne (najviac sa zaujímali respondenti stredného veku a respondenti do 29 rokov a nad 60 rokov mali najväčší podiel negatívnych

odpovedí), no v roku 2008 vplyv veku zoslabol. V českom súbore sa neobjavila žiadna súvislosť s rodom či náboženským presvedčením. Vplyv vzdelania bol nepatrný, aj keď v roku 2008 vysokoškolsky vzdelaní Česi významne častejšie ako respondenti so základným vzdelaním odpovedali, že situácia ich „nie veľmi“ znepokojuje (47% a 30%). respondentov so základným vzdelaním. Aj pri tejto otázke sa v roku 2008 objavila silná súvislosť s politickým zaradením sa. resp. nezaradením: o životné podmienky ľudí z regiónu sa najintenzívnejšie zaujímali Česi, ktorí sa nevedeli, či nechceli politicky zaradiť.

Spoluobčania na Slovensku / v Česku

Na Slovensku na rozdiel od Českej republiky došlo k významnému poklesu podielov respondentov, ktorí sa cítia veľmi znepokojení životnými podmienkami svojich spoluobčanov. (Q83D). Tento pokles pravdepodobne súvisí s reflexiou výrazného zlepšovania ekonomickej a sociálnej situácie na Slovensku. Súvislosť s politickou orientáciou alebo vzdelaním sa v roku 2008 neobjavili. V roku 1999 sa objavila slabá súvislosť so vzdelaním (s výškou vzdelania respondentov klesal podiel odpovedí priznávajúcich slabý alebo žiaden záujem o životné podmienky spoluobčanov). V oboch zisťovaniach sa od priemeru sa odchyľujú respondenti zo stredne veľkých (10 až 50 tisíc) a veľkých miest (nad 100 tisíc). Títo respondenti častejšie deklarujú, že sa životnými podmienkami ľudí žijúcimi na Slovensku znepokojujú len málo alebo vôbec. Náboženské presvedčenie má pomerne významnú súvislosť: v roku 2008 veriaci respondenti významne zriedkavejšie ako neveriaci alebo presvedčení ateisti odpovedali, že životné podmienky ľudí na Slovensku ich neznepokojujú (8% ku 13% ku 30%).

V Česku vek v roku 1999 nediferencoval mieru znepokojovania životnými podmienkami spoluobčanov a v roku 2008 len v malej miere. Vzdelanie a náboženské presvedčenie nemá žiadnu súvislosť. V roku 2008 sa objavila určitá súvislosť s rodom: českí muži vo väčšej miere ako ženy pripúšťajú, že sa podmienkami svojich spoluobčanov vôbec neznepokojujú (22% a 16%). V oboch zisťovaniach bola zaznamenaná súvislosť s politickou orientáciou. V roku 1999 sa o životné podmienky občanov ČR vo väčšej miere zaujímali ľavicovo orientovaní Česi a v roku 2008 to boli respondenti, ktorí sa nevedeli, či nechceli politicky zaradiť. Najväčší podiel takých, ktorí odpovedali, že ich životné podmienky spoluobčanov vôbec neznepokojujú, bol medzi českými respondentmi hlásiacimi sa k jasnej ľavici – až 31%. V roku 1999 takto odpovedali len 4% hlásiacich sa k jasnej ľavici.

Obyvatelia Európy

Na Slovensku sa ani v jednom zisťovaní neobjavila súvislosť medzi mierou záujmu o podmienky života obyvateľov Európy (Q83E) a vekom, vzdelaním či politickou orientáciou. V r. 2008 sa objavila slabá súvislosť s veľkosťou sídla: obyvatelia sídiel nad 100 tisíc obyvateľov častejšie odpovedajú, že ich životné podmienky obyvateľov Európy vôbec neznepokojujú (každý piaty takýto respondent). Aj v prípade tejto skupiny sa v roku 2008 objavila pomerne významná súvislosť s náboženským presvedčením: veriaci významne menej často ako neveriaci a ateisti odpovedali, že životné podmienky Európanov ich vôbec nezaujímajú.

Podobný nedostatok významnejších súvislostí s odpoveďou na túto otázku je aj v oboch českých súboroch. Tak ako vo vzťahu k väčšine skupín, aj v prípade životných podmienok Európanov sa v roku 2008 objavuje pomerne silná súvislosť s politickou orientáciou. Aj tu najväčší záujem prejavovali českí respondenti, ktorí sa nevedeli, či nechceli politicky zaradiť a najväčší podiel tých, ktorí odpovedali, že sa životnými podmienkami Európanov vôbec neznepokojujú, bol opäť medzi respondentmi hlásiacimi sa k jasnej ľavici – 39%. V roku 1999 takto odpovedalo len 13,4% respondentov hlásiacich sa k jasnej ľavici.

L'udstvo

Znepokojenie životnými podmienkami celého ľudstva (Q83F) je skôr filozofickým postojom ako každodenne prežívanou starosťou. Predpokladali sme, že obavy o životné podmienky ľudstva budú v oboch spoločnostiach nadpriemerne často vyslovovať najmä respondenti s vysokoškolským vzdelaním a veriaci.

Tento predpoklad sa potvrdil len čiastočne. Na Slovensku sa v oboch zisťovaniach objavila slabá súvislosť so vzdelaním, no mala iný charakter ako sme očakávali: respondenti s vysokoškolským vzdelaním neprejavovali väčšiu mieru znepokojenia životnými podmienkami ľudstva ako celku, ale v porovnaní s respondentmi s nižším vzdelaním menej často uvádzali, že ich vôbec neznepokojujú: v roku 1999 slovenskí respondenti so základným vzdelaním odpovedali takto dvakrát častejšie ako vysokoškooláci (18% a 7%). V oboch zisťovaniach, a najmä v roku 2008 sa podľa očakávania prejavila pomerne významná súvislosť s náboženským presvedčením. No aj táto súvislosť sa prejavovala nie rastom znepokojenia ale menej častými odpoveďami „vôbec neznepokojujú“. Zdá sa, že veriaci rovnako ako vysokoškolsky vzdelaní respondenti citlivejšie vnímajú takúto odpoveď ako možný výraz morálne neprípustného alebo politicky nekorektného osobného nezáujmu o iných ľudí a preto si vyberajú miernejšie formy vyjadrovania nezáujmu. Ani v jednom zisťovaní sa na Slovensku neobjavila významnejšia súvislosť medzi mierou znepokojenia životnými podmienkami ľudstva a vekom, veľkosťou sídla⁴⁷ alebo politickou politickou orientáciou.

Tabuľka Q83F ukazuje, že v Česku sa podiel respondentov, ktorí vôbec sa vôbec nezaujímajú o životné podmienky ľudstva, v roku 2008 v porovnaní s rokom 1999 zdvojnásobil. Podobne ako na Slovensku ani tu sa v žiadnom zo zisťovaní neobjavila pozitívna súvislosť medzi výškou vzdelania a starosťou o ľudstvo ako celok. Deklarovanie záujmu o najabstraktnejší celok zjavne nepatrí k očakávanému správaniu vzdelaného človeka ani v jednej spoločnosti. Česi vo veku do 29 rokov dávajú najavo vo väčšej miere úplný nedostatok znepokojovania sa osudom ľudstva (každá piata odpoveď v tejto vekovej kategórii je „vôbec“). V roku 2008 sa aj tu objavila slabá súvislosť s rodom: českí muži častejšie pripúšťajú úplnú absenciu znepokojenia osudom ľudstva ako ženy (20% a 13%) a podiel takto odpovedajúcich sa v roku 2008 v porovnaní s rokom 1999 zdvojnásobil. Aj v českej spoločnosti náboženské presvedčenie znižuje tendenciu priznávať chýbajúce znepokojenie osudom celého ľudstva. Na druhej strane každý štvrtý český ateista otvorene priznáva, že ho osud ľudstva vôbec neznepokojuje. Starosť o osud ľudstva v českej spoločnosti pomerne silne súvisí s politickou orientáciou. Aj v prípade ľudstva sa situáciou najväčšmi znepokojujú Česi, ktorí sa nevedeli, či nechceli politicky zaradiť. Najväčší podiel tých, ktorí odpovedali, že životné podmienky ľudstva ich vôbec nezaujímajú, bol opäť medzi hlásiacimi sa k jasnej ľavici (v roku 2008 32%, kým v roku 1999 len 6%).

Zraniteľné skupiny

V predchádzajúcej časti sme hovorili o významnom poklese znepokojenia životnými podmienkami bližších aj vzdialenejších skupín, ktoré slovenskí respondenti v roku pociťovali v roku 2008 v porovnaní s rokom 1999. Podobný pokles môže byť vážnym signálom, ak sa dotýka sociálnych skupín, ktoré sa ktoré potrebujú celospoločenskú ochranu a podporu. Takýto pokles by mohol znamenať aj pokles verejnej podpory pre tieto programy a v dôsledku toho riziko, že sa tieto programy stanú terčom úsporných rozpočtových opatrení s všetkými negatívnymi dôsledkami, ktoré šetrenie v sociálnej oblasti prináša.

⁴⁷ Súvislosť s veľkosťou sídla bola slabá a nepravidelná. V roku 1999 sa životnými podmienkami ľudstva v menšej miere znepokojovali respondenti žijúci v obciach do 2000 obyvateľov. V roku 2008 sa malé obce nevymykali z priemeru a nadpriemerný nezáujem o ľudstvo prejavovali respondenti žijúci vo veľkých mestách – každého piateho životné podmienky ľudstva vôbec neznepokojovali.

Tabuľky so zisteniami pre blok otázok týkajúci sa zraniteľných skupín (Q84A-F a Q83F.sk) ukazujú, že pokles znepokojovania sa životnými podmienkami neobišiel ani túto oblasť a je opäť strmší na Slovensku. V Česku však pozorujeme aj opačný trend: zvýšenie citlivosti voči životným podmienkam starých ľudí (zo 14,5% na 19,9%).

Porovnanie distribúcie odpovedí pre jednotlivé skupiny ukazujú, že napriek tomuto poklesu v oboch spoločnostiach životné podmienky troch skupín pútajú nadpriemerné obavy. Týmito skupinami sú starí ľudia, chorí a zdravotne postihnutí a v roku 2008 pridaná kategória detí z chudobných rodín. Tieto tri skupiny majú najsilnejšiu legitimitu ako cieľ sociálnej solidarity.

Starí ľudia na Slovensku / v Česku

Zisťovanie EVS 2008 na Slovensku zaznamenalo významný pokles miery znepokojenia životnými podmienkami starých ľudí (Q84A). Narástla legitimita vyjadrovania úplného nezájmu (absencie znepokojenia): ak v roku 1999 len čosi cez 5% slovenských respondentov uviedlo, že ich nie veľmi ale vôbec nezaujímajú životné podmienky starých ľudí na Slovensku, v roku 2008 sa tento podiel zdvojnásobil. Pod tento pokles sa podpísal významný pokles starosti o životné podmienky starých ľudí práve vo vyšších vekových kategóriách. Tento pokles môže vyjadrovať aj dobovú dôveru seniorov voči systému dôchodkového zabezpečenia. V dôsledku tohto poklesu v roku 2008 významne zoslabla silná súvislosť medzi starosťou o životné podmienky starších a vekom. V roku 1999 bol podiel veľmi znepokojených životnými podmienkami starých ľudí vo vekovej kategórii 65 a viac rokov trikrát vyšší ako v kategórii do 24 rokov. V roku 2008 sa tento podiel v kategórii 65 a viac rokov znížil na polovicu jeho hodnoty v roku 1999 (zo 67% na 32%). Zisťovanie EVS 1999 zaznamenalo aj významnú negatívnu súvislosť medzi výškou vzdelania a starosťou o životné podmienky starých ľudí na Slovensku. Pričinil sa o ňu významne vyšší podiel veľmi znepokojených medzi respondentmi so základným vzdelaním: veľké znepokojenie vyjadroval každý druhý respondent, patriaci do tejto kategórie, no len každý tretí respondent so stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním. V roku 2008 súvislosť medzi vzdelaním a starosťou o životné podmienky starých ľudí mierne zoslabla v dôsledku výrazného úbytku veľmi znepokojených v kategórii respondentov so základným vzdelaním (z 50% na 21%).⁴⁸ Pokles veľmi znepokojených bol medzi respondentmi s vysokoškolským vzdelaním miernejší (z 33% na 17%), no na druhej strane sa v roku 2008 v porovnaní s rokom 1999 zdvojnásobil podiel respondentov s vysokoškolským vzdelaním, ktorí vyjadrujú len starosť len „do istej miery“ (41% v roku 2008). Fakt, že práve respondenti s vysokoškolským vzdelaním sa v najmenšej miere znepokojujú životnými podmienkami starých ľudí môže signalizovať pokles intelektuálnej podpory ich záujmov. Na druhej strane však vysokoškolsky vzdelaní respondenti v porovnaní s respondentmi s nižším vzdelaním menej často hovoria, že ich podmienky starých ľudí vôbec neznepestokujú. Ženy vyjadrujú obavy vo väčšej miere ako muži. Napriek spolitizovaniu témy dôchodkov a starnutia sa na Slovensku neobjavila súvislosť medzi intenzitou znepokojovania sa životnými podmienkami starých ľudí a politickou orientáciou.

Aj v českej populácii je veľmi silná súvislosť medzi vekom a záujmom o životné podmienky starých ľudí: podiel veľmi sa zaujímajúcich medzi mladými do 29 rokov bol v oboch zisťovaniach trikrát nižší ako medzi ľuďmi nad 60 rokov. Súvislosť so vzdelaním je v Česku slabšia ako na Slovensku: v Česku sa však v roku 2008 rozdiely medzi českými respondentmi s nerovnakou výškou vzdelania znížili v dôsledku nárastu podielu veľmi sa znepokojujúcich práve v kategóriách s vyšším vzdelaním. Českí respondenti s vyšším vzdelaním prejavujú mierne vyššiu starosť o životné podmienky starých ľudí ako respondenti s rovnakým vzdelaním na Slovensku. Rozloženie odpovedí na túto otázku medzi českými a slovenskými respondentmi s vysokoškolským vzdelaním je však veľmi podobné: aj českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním najčastejšie prejavujú len miernu starosť o životné podmienky

⁴⁸ V roku 2008 35% respondentov so základným vzdelaním malo viac ako 65 rokov. Pre 54% respondentov tejto vekovej kategórie bolo základné vzdelanie najvyšším dosiahnutým vzdelaním.

starých ľudí a v porovnaní s respondentmi so základným vzdelaním sú zdržanlivejší pri vyjadrovaní nezájmu o seniorov. Českí respondenti so základným vzdelaním päťkrát častejšie ako českí respondenti s vysokoškolským vzdelaním uvádzali, že životné podmienky starých ľudí ich vôbec neznepokojujú.

Podobne ako na Slovensku aj v českej spoločnosti sú v tejto otázke rodové rozdiely: českí muži význame častejšie ako ženy deklarujú slabý záujem a nezáujem o životné podmienky starých ľudí. Veriaci českí respondenti častejšie prejavujú veľký záujem a menej často žiaden záujem. Neveriaci majú „priemerné“ postoje, presvedčení ateisti nadpriemerne často deklarujú slabý alebo žiaden záujem. Súvislosť s politickou orientáciou bola nejednoznačná.

Nezamestnaní ľudia na Slovensku / v Česku

Sociálna ochrana nezamestnaných a osobitne dlhodobu nezamestnaných je na Slovensku nízka. Podľa zisťovaní príjmov a životných podmienok EU-SILC sú nezamestnaní skupinou s najvyšším rizikom príjmovej chudoby a materiálnej deprivácie a rozdiely medzi celkom populácie a domácnosťami nezamestnaných neustále rastú (EU-SILC 2008, 2009). Spolupatričnosť s nezamestnanými prejavovaná záujmom obyvateľstva o ich životné podmienky, alebo naopak nedostatok takejto spolupatričnosti, významným spôsobom ohraničuje utváranie verejnej politiky. Tam, kde je solidarita s nezamestnanými nízka, reštrikčné politiky majú otvorené dvere a zlepšovanie ich sociálnej ochrany sa presadzuje zložito, ak je v rozpore s verejnou mienkou.

Tabuľka Q84B ukazuje, že znepokojenie životnými podmienkami nezamestnaných na Slovensku bolo v roku 2008 výrazne nižšie ako v roku 1999. Tento pokles sa dá vysvetliť aj poklesom miery nezamestnanosti, ktorá bola v roku 2008 výrazne nižšia ako v roku 1999. Zistenia výskumu Kolektívne identity (2004) však ukazujú, že starosť o životné podmienky nezamestnaných na Slovensku klesá rýchlejšie ako klesá miera nezamestnanosti a nesúvisí s mierou sociálnej ochrany, ktorú si nezamestnaní môžu nárokovať. Najväčší pokles starosti o životné podmienky nezamestnaných bol v najmladšej vekovej kategórii do 24 rokov, kde podiel tých, čo prejavovali veľký záujem klesol z 18% na 4% a až 30% respondentov odpovedalo, že sa o životné podmienky nezamestnaných veľmi nezaujímajú alebo nezaujímajú vôbec. V roku 2008 najsilnejšiu starosť pociťovali respondenti vo vekových kategóriách 45-54 a 55-64 rokov (8% a 9%). Vyššiu mieru spolupatričnosti môže spôsobovať vedomie, že možnosť zamestnať sa je v týchto vekových kategóriách veľmi obmedzená. V súčite so životnými podmienkami nezamestnaných na Slovensku neboli ani v jednom zisťovaní zaznamenané rodové rozdiely.

V roku 2008 významne zosilneli rozdiely medzi respondentmi s nerovnakou výškou vzdelania. Respondenti so základným vzdelaním sa životnými podmienkami nezamestnaných veľmi znepokojujú štyrikrát častejšie ako respondenti s vysokoškolským vzdelaním. Respondenti s vysokoškolským vzdelaním sa životnými podmienkami nezamestnaných najčastejšie znepokojujú „do istej miery“ (45%) a podiel tých, čo sa znepokojujú „veľmi“ a „dost“ je takmer totožný s podielom tých, čo sa znepokojujú málo alebo vôbec.

V roku 2008 zosilnela aj súvislosť s náboženským presvedčením: veriaci významne častejšie prejavujú „dost veľký“ záujem a menej často slabý či žiadny záujem. V oboch zisťovaniach sa objavili rozdiely v spolupatričnosti respondentov žijúcich v sídlach rôznej veľkosti: obyvatelia najväčších miest prejavujú významne nižšiu starosť o životné podmienky nezamestnaných ako obyvatelia menších sídel. Obyvatelia veľkých miest sú na druhej strane politicky korektnejší a vyhýbajú sa odpovedi „vôbec nie“.

Na Slovensku sa v roku 1999 neobjavila a v roku 2008 sa objavila len slabá súvislosť medzi znepokojovaním sa podmienkami nezamestnaných a politickou orientáciou: respondenti hlásiaci sa k jasnej ľavici deklarovali vyšší záujem o životné podmienky nezamestnaných ako hlásiaci sa k iným politickým orientáciám, či nezaraďujúci sa politicky (11.6%, čo je dvojnásobok priemerného záujmu slovenských respondentov). Hlásiaci sa k pravici častejšie volili

odpoveď, že situácia nezamestnaných ich neznepokojuje vôbec (každý desiaty hlásiaci sa k pravici a každý dvadsiaty zo súboru SR). Azda najprekvapujúcejším zistením bola v roku 2008 len slabá súvislosť medzi skúsenosťou nezamestnanosti a znepokojovaním sa životnými podmienkami nezamestnaných. Slovenskí respondenti, ktorí boli v uplynulých piatich rokoch nejaký čas nezamestnaní, prejavovali len nepatrne viac veľkého záujmu a o čosi menej úplného nezájmu ako respondenti bez tejto skúsenosti, no inak sa ich odpovede od priemeru SR významnejšie neodlišovali.

Pokles starosti o životné podmienky nezamestnaných zaznamenalo aj české EVS zisťovanie. Aj keď znepokojovanie sa životnými podmienkami v Česku je nižšie ako na Slovensku, pokles bol menej prudký. V roku 1999 bol zaznamenaný slabý vzťah medzi výškou vzdelania a mierou záujmu o životné podmienky nezamestnaných, no v roku 2008 sa tento vzťah stratil. Je to najmä v dôsledku poklesu záujmu o životné podmienky nezamestnaných u respondentov so základným vzdelaním: v roku 1999 sa českí respondenti so základným vzdelaním veľmi znepokojovali významne častejšie ako ostatné kategórie respondentov, no v roku 2008 podiel „veľmi znepokojených“ klesol na polovicu úrovne roku 1999 (18% a 8%) a neodlišoval sa významnejšie od priemeru ČR. Je pozoruhodné, že rodové rozdiely sú v tejto otázke významnejšie ako v prípade otázky (Q84A). Ani v tejto otázke nie sú hlavným rozdielom odlišné podiely veľmi a dosť znepokojených ale rozdiel v prejavovaní „žiadneho znepokojenia“: muži takto odpovedajú častejšie. V českom súbore sú pomerne veľké rozdiely podľa veku: respondenti vo veku nad 60 rokov dvakrát častejšie prejavujú veľký alebo značný záujem o životné podmienky nezamestnaných ako respondenti vo veku do 29 rokov (37% a 17%). V roku 1999 sa neobjavil žiadny vzťah a v roku 2008 sa objavil slabší vzťah s náboženským presvedčením: veriaci častejšie prejavovali veľký a väčší záujem o životné podmienky nezamestnaných ako ostatné kategórie. Každý druhý presvedčený ateista sa o životné podmienky nezamestnaných v Česku zaujíma len veľmi málo alebo vôbec. Na rozdiel od Slovenska sa v Česku objavuje významná súvislosť tejto odpovede s politickou orientáciou. Táto súvislosť však mala v oboch zisťovaniach odlišný charakter: v r. 1999 hlásiaci sa k jasnej ľavici prejavovali významne silnejší záujem o životné podmienky nezamestnaných ako respondenti hlásiaci sa k iným politickým orientáciám a ako politicky nezaradení Česi. V roku 2008 najväčší záujem prejavovali politicky nezaradení a respondenti hlásiaci sa k miernej ľavici. Hlásiaci sa k miernej pravici a k jasnej pravici významne častejšie odpovedali, že sa životnými podmienkami nezamestnaných vôbec neznepokojujú. Neznepokojuje sa však aj takmer 15% českých respondentov hlásiacich sa k jasnej ľavici.

Priťahovalci na Slovensku / v Česku

Priťahovalci nie sú na Slovensku a v Česku kategóriou, ktorej životné podmienky vzbudzujú verejné emócie. Len nepatrný podiel slovenských a českých respondentov prejavil v oboch zisťovaniach veľkú alebo dosť veľkú starosť o životné podmienky priťahovalcov (Q84C). Priťahovalci a Rómovia sú sociálne kategórie, o ktorých životné podmienky nemá vôbec starosť alebo má len malú starosť najväčší podiel respondentov – takto odpovedala viac ako polovica slovenských respondentov. Rodové rozdiely boli v oboch zisťovaniach nevýznamné. Zisťovanie EVS 1999 nezaznamenalo žiadnu súvislosť s vekom. V roku 2008 sa však významne zvýšila citlivosť najmladšej vekovej kategórie respondentov voči životným podmienkam priťahovalcov: viac ako 20% respondentov vo veku do 24 rokov vyjadruje veľké alebo dosť veľké znepokojenie životnými podmienkami priťahovalcov. To je dvakrát viac ako podiel takto odpovedajúcich respondentov v súbore SR⁴⁹. EVS 2008 zaznamenalo aj významnejší vzťah medzi odpoveďou na túto otázku a výškou vzdelania. Výška vzdelania ovplyvňuje súcit so životnými podmienkami priťahovalcov skôr záporne: kým takmer 14% respondentov so základným vzdelaním pociťuje veľmi veľké alebo dosť veľké znepokojenie životnými

⁴⁹ Je lákavé pripísať tento rozdiel pôsobeniu osvetových programov školy a mimovládnych organizácií. S týmto vysvetlením musíme pracovať opatrne, pretože postoje najmladších kategórií respondentov v súbore EVS 2008 sú značne ovplyvnené vážením. Pozri objasnenie v Úvode publikácie.

podmienkami prisťahovalcov, medzi respondentmi s vysokoškolským vzdelaním pociťovalo takéto znepokojenie len 7% a žiaden nepociťoval veľmi veľké znepokojenie. Ohľady voči prisťahovalcom na Slovensku nie sú zjavne pociťované ako súčasť spoločnej kultúry.

V slovenskom zisťovaní EVS 2008 sa objavila pomerne silná súvislosť medzi odpoveďami na túto otázku a náboženským presvedčením: najväčší podiel veľmi znepokojených životnými podmienkami prisťahovalcov je medzi nábožensky nezaradenými a presvedčenými ateistami (10%, 7%). Medzi ateistami je však aj najväčší podiel tých, ktorí sa o životné podmienky prisťahovalcov vôbec nezaujímajú (33% ateistov a 15% veriacich či neveriacich). Obyvatelia väčších a veľkých miest menej často deklarujú úplný nezáujem o životné podmienky prisťahovalcov. Slovenskí respondenti so skúsenosťou nezamestnanosti významne častejšie odpovedali, že životné podmienky prisťahovalcov ich vôbec neznepokojujú (25% oproti 16% súboru SR). Súvislosť medzi politickou orientáciou a starosťou o podmienky prisťahovalcov je na Slovensku zanedbateľná.

V žiadnom z EVS zisťovaní v Českej republike sa neobjavila štatisticky významnejšia súvislosť s vekom a vzdelaním. Podobne ako pri odpovediach na ostatné otázky tohto bloku sa aj tu objavili určité rodové rozdiely – českí muži častejšie ako ženy odpovedajú, že nepociťujú žiadne znepokojenie. Českí respondenti, ktorí sa označujú za veriacich, prejavujú významne vyššiu mieru znepokojenia životnými podmienkami prisťahovalcov ako českí respondenti, ktorí sa považujú za neveriacich a ateistov. Ani v jednom zisťovaní sa v Českej republike nepotvrdila významnejšia súvislosť s politickou orientáciou.

Chorí a zdravotne postihnutí na Slovensku / v Česku

Chorí a zdravotne postihnutí patria k skupinám, ktoré najviac mobilizujú starosť a súcit Slovákov a Čechov (Q84D). Zisťovania EVS 2008 však v oboch spoločnostiach zaznamenalo pokles znepokojovania sa životnými podmienkami chorých a zdravotne postihnutých a zvýšenie podielu tých, ktorí sa zaujímajú len málo alebo vôbec. Ani v jednom zisťovaní EVS na Slovensku sa neobjavili štatisticky významné rodové rozdiely v odpovedi na túto otázku. Nepotvrdilo sa teda kultúrne stereotypné očakávanie, že ženy prejavujú viac záujmu a starosti o tých, ktorí potrebujú pomoc, ako muži⁵⁰. Zisťovanie EVS 2008 ukazuje určitú súvislosť medzi odpoveďou na túto otázku a vekom: respondenti vo veku do 35 rokov najčastejšie prejavujú malý alebo žiadny záujem o životné podmienky chorých a zdravotne postihnutých – takto odpovedajú takmer dvakrát tak často ako súbor SR. Obe zisťovania zaznamenali súvislosť medzi odpoveďou na túto otázku a výškou vzdelania, pričom v roku 2008 bola táto súvislosť významnejšia: respondenti so základným vzdelaním sa životnými podmienkami chorých a zdravotne postihnutých znepokojujú v najväčšej miere: veľmi veľké znepokojenie prejavilo 29% respondentov so základným vzdelaním a 17% respondentov s vysokoškolským vzdelaním. Súvislosť s náboženským presvedčením je pri tejto skupine slabšia ako pri predchádzajúcich skupinách a v roku 2008 oproti roku 1999 ešte zoslabla. Podiely respondentov, ktorých veľmi znepokojovali životné podmienky chorých a zdravotne postihnutých, boli medzi veriacimi, neveriacimi a ateistami v roku 2008 podobné. Medzi veriacimi bol však významne vyšší podiel „dosť sa zaujímajúcich“ a významne menší podiel „nie veľmi sa zaujímajúcich“ o životné podmienky chorých a zdravotne postihnutých. V roku 1999 sa objavila určitá súvislosť s politickou orientáciou respondentov. Slovenskí respondenti hlásiaci sa k jasnej ľavici a k miernej ľavici sa častejšie zaujímali o životné podmienky tejto skupiny (36%, resp. 35%) ako súbor SR (27%). V roku 2008 bola súvislosť s politickou orientáciou nevýznamná.

⁵⁰ Samozrejme, vec je zložitejšia, pretože prejavovanie záujmu o abstraktnú kategóriu je druhovo iná situácia ako konfrontácia s človekom potrebujúcim opateru tvárou v tvár. Druhá situácia je však menej „čistá“ pokiaľ ide o slobodné rozhodovanie: to, že ženy častejšie opatrujú tých, čo opateru potrebujú, býva nezriedka dôsledkom toho, že iná možnosť zaistenia opateru nie je dostupná.

Zisťovanie EVS v Českej republike ukázalo, že starosť o životné podmienky chorých a zdravotne postihnutých sa aj tu zvyšuje s vekom. V roku 2008 českí respondenti vo veku nad 60 rokov v porovnaní s respondentmi vo veku do 29 rokov cítili veľké znepokojenie trikrát častejšie (31%, 10%). Generačný rozdiel sa oproti roku 1999 výrazne zvýšil (20%, 28%). U respondentov do 30 rokov narástol podiel otvoreného priznávania malého alebo žiadneho záujmu o životné podmienky chorých a zdravotne postihnutých (zo 7% v roku 1999 na 17% v roku 2008). Na rozdiel od Slovenska súvislosť medzi vzdelaním a starosťou o životné podmienky chorých a zdravotne postihnutých v roku 2008 zoslabla: v dôsledku poklesu mieru záujmu u respondentov so základným vzdelaním a jej udržania v ostatných kategóriách výška vzdelania nemá vplyv na mieru záujmu, ktorý českí respondenti prejavujú voči tejto skupine. Rodové rozdiely sú slabé - české ženy častejšie deklarujú mierny záujem a českí muži mierny nezáujem. Podiel mužov, ktorí odpovedali, že ich vôbec neznepokojujú životné podmienky chorých a zdravotne postihnutých, je však výrazne nižší ako pri iných skupinách (len 7%). Českí respondenti, ktoré sa označujú za veriacich, prejavujú významne vyšší záujem o životné podmienky chorých a zdravotne postihnutých ako Česi bez vyznania. Odlišnosť postojov presvedčených ateistov v roku 2008 vzrástla. Žiadne znepokojenie životnými podmienkami chorých a zdravotne postihnutých napríklad pociťovalo 7,5% veriacich a až 24% presvedčených ateistov. V českom súbore sa aj v tejto otázke objavila určitá súvislosť s politickou orientáciou. Táto súvislosť však nie je stála. Kým v roku 1999 súcitné postoje prejavovali vo zvýšenej miere respondenti hlásiaci sa k jasnej ľavici, v roku 2008 to boli respondenti, ktorí sa nevedeli alebo nechceli politicky zaradiť.

Deti z chudobných rodín na Slovensku / v Česku

Otázka (Q84D) pýtajúca sa na znepokojenie životnými podmienkami detí z chudobných rodín bola do zisťovania EVS zaradená až v roku 2008. Toto zaradenie môžeme vidieť ako odpoveď výskumníkov EVS na výskumy životných podmienok, ktoré upozorňujú na významne horšie životné podmienky detí, ktoré vyrastajú v mnohodedných domácnostiach a domácnostiach s nízkou pracovnou intenzitou⁵¹ a tiež ako odpoveď na iniciatívy v oblasti politiky sociálnej inklúzie. Analýza odpovedí na túto otázku môže ukázať, akú mieru podpory majú programy vyrovnávania životných podmienok adresované deťom z chudobných rodín.

Porovnanie odpovedí v tabuľke Q84D s odpoveďami na iné otázky z batérií Q83 a Q84 ukazuje, že táto kategória patrí medzi tie, ktoré pútajú najsilnejšiu pozornosť slovenských a českých respondentov. Takáto miera pozitívneho záujmu znamená vysokú potenciálnu podporu programov odstraňovania chudoby detí.

V obavách o životné podmienky detí z chudobných rodín nie sú na Slovensku rodové rozdiely. Objavila sa slabšia súvislosť s vekom a vzdelaním: respondenti vo veku do 34 rokov prejavujú častejšie slabý alebo žiadny záujem (no je to len mierne viac než každý desiaty respondent) a respondenti so základným vzdelaním prejavujú väčšiu mieru veľkého znepokojenia ako respondenti s vyšším vzdelaním. Objavila sa pomerne významná súvislosť s náboženským presvedčením: respondenti, ktorí sa označujú za veriacich prejavovali významne vyššiu mieru veľkého znepokojenia a ko respondenti, ktorí sa označovali za neveriacich. Objavila sa slabá a rozporná súvislosť s politickou orientáciou: respondenti hlásiaci sa k jasnej pravici sa v nadpriemernej miere veľmi znepokojovali životnými podmienkami detí z chudobných rodín, kým respondenti zaraďujúci sa k jasnej ľavici a k miernej pravici nadpriemerne často odpovedali, že ich podmienky detí z chudobných rodín vôbec neznepokojujú. Obyvatelia sídiel nad 50 tisíc obyvateľov prejavili slabší záujem o podmienky detí z chudobných rodín ako obyvatelia ostatných sídiel, no vyslovený nezáujem deklarovala len malá časť obyvateľov najmenších obcí (3,3%) a malých miest (5%).

⁵¹ Pravidelné správy o životných podmienkach detí publikuje UNICEF. Pozornosť životným podmienkam detí v EÚ venujú aj Správy o sociálnej situácii a Spoločné správy o sociálnej ochrane a sociálnej inklúzii.

Aj v českej populácii je pomerne veľký konsenzus v tom, že životné podmienky detí z chudobných rodín sú znepokojujúce. V tejto otázke sa neobjavili rozdiely medzi respondentmi s rôznou výškou vzdelania a rodové rozdiely sú taktiež okrajové (tak ako pri iných otázkach aj tu muži častejšie deklarujú absenciu znepokojenia). Objavili sa mierne rozdiely medzi názormi respondentov rôznych vekových kategórií: respondenti vo veku do 29 rokov prejavovali veľké znepokojenie podpriemerne často (12%) a respondenti vo veku nad 60 rokov nadpriemerne často (27%) v porovnaní so súborom ČR (20,2%). Najsilnejšie rozdiely boli tak ako na Slovensku medzi veriacimi a neveriacimi: veľkú starosť o situáciu detí z chudobných rodín malo 29% veriacich českých respondentov a 15% neveriacich.

Rómovia na Slovensku

Otázku skúmajúcu mieru znepokojenia životnými podmienkami Rómov sme do zisťovania EVS zaradili ako národnú voliteľnú otázku až v roku 2008. Zistenia za rok 2008 však môžeme porovnávať so zisteniami z výskumu Kolektívne identity (2004), do ktorého bola táto otázka zaradená spolu s prevzatými batériami otázok EVS, ktorými bola aj inšpirovaná. Porovnanie rozloženia odpovedí na otázky v tejto časti jasne ukazuje, že miera starosti o životné podmienky Rómov je blízka starosti, ktorú slovenská populácia pociťuje vo vzťahu k životným podmienkam prisťahovalcov.

V žiadnom zisťovaní sa nepotvrdili rodové rozdiely v tejto otázke: slovenské ženy a muži sa v podobnej miere zaujímajú respektíve nezaujímajú o životné podmienky Rómov. V oboch zisťovaniach sa potvrdil silný a negatívny vplyv vzdelania v tom zmysle, že vyššie vzdelanie na Slovensku neprináša viac záujmu a starosti o životné podmienky Rómov. V roku 2004 aj 2008 podiel tých, ktorí prejavujú veľkú starosť o životné podmienky Rómov, bol najvyšší medzi respondentmi so základným vzdelaním (v roku 2008 15%). Len 2,5% respondentov s vysokoškolským vzdelaním vyjadrilo v r. 2008 veľké znepokojenie životnými podmienkami Rómov a ďalších necelých 10% vyjadruje „dosť veľké“ znepokojenie. Nízky podiel vysokoškolsky vzdelaných respondentov, ktorí sú citovo mobilizovaní v tejto otázke, naznačuje, že presadzovanie programov zameraných na zlepšovanie životných podmienok Rómov nemá na Slovensku podporu ani u vzdelaných ľudí. To zvyšuje riziko, že takéto programy budú tak ako doteraz odkladané a realizované len polovičato.

Objavil slabý vzťah s vekom, ktorý však mal v každom zisťovaní iný charakter. Ak v roku 2004 najvyššiu mieru záujmu prejavovali respondenti nad 70 rokov, v roku 2008 nadpriemerne veľký záujem o životné podmienky Rómov prejavovali respondenti vo veku 25-34 rokov (14,3%), čo je takmer dvojnásobok priemeru SR (7,3%). Tento výsledok však podobne ako väčší záujem o životné podmienky prisťahovalcov môže byť efektom silného váženia respondentov tejto vekovej kategórie (pozri úvod). Vo všetkých vekových kategóriách s výnimkou kategórie 55-64 ročných prevažuje nezáujem o životné podmienky Rómov. Kategória 55-64 ročných sa v porovnaní so súborom SR zaujímala nadpriemerne často „do istej miery“ (40,2% oproti 32% SR). V roku 2008 sa objavila súvislosť s veľkosťou obce: najviac záujmu o životné podmienky Rómov prejavujú respondenti z menších miest, medzi ktorými je 24% veľmi alebo dosť znepokojených, kým v obciach do 2000 obyvateľov je takto znepokojených 16% respondentov. Absencia náboženského presvedčenia ovplyvňuje odpovede na túto otázku: medzi neveriacimi je menej takých, ktorí prejavujú veľký záujem o životné podmienky respondentov. V roku 2008 sa objavila deliaca čiara medzi respondentmi so skúsenosťou a bez skúsenosti nezamestnanosti. Respondenti, ktorí majú skúsenosť s nezamestnanosťou prejavovali výrazne nadpriemerné znepokojenie so životnými podmienkami Rómov: veľmi veľkú alebo dosť veľkú starosť pociťuje až 36% takýchto respondentov a až 20% respondentov s touto skúsenosťou pociťuje veľmi veľkú starosť. Medzi respondentmi bez skúsenosti s nezamestnanosťou sú len 4% podobne vnímavých. No aj medzi respondentmi so skúsenosťou s nezamestnanosťou je až 42% takých, ktorých životné podmienky Rómov znepokojujú len málo alebo vôbec.

Tabuľková príloha ku kapitole 8.2.

Q83A-Q83F Miera znepokojenia životnými podmienkami územných skupín

		(Q83A) Vašich najbližších príbuzných				
		Veľmi	Dost'	Do istej miery	Nie veľmi	Vôbec nie
1999	ČR	12,2	17,8	32,5	28,5	9,0
	SR	64,7	24	9,7	0,9	0,7
2008	ČR	16,3	16,7	26,3	24,7	16
	SR	46,4	28,9	16,6	6	2,1

		(Q83B) Ľudí z vášho susedstva				
		Veľmi	Dost'	Do istej miery	Nie veľmi	Vôbec nie
1999	ČR	1,6	10,0	37,5	39,4	11,5
	SR	15,4	31,7	41,7	8,5	2,7
2008	ČR	3,9	14,0	30,9	31,4	19,8
	SR	6,4	27,7	39,7	19,5	6,6

		(Q83C) Ľudí v regióne, v ktorom žijete				
		Veľmi	Dost'	Do istej miery	Nie veľmi	Vôbec nie
1999	ČR	1,9	9,7	42,4	35,7	10,3
	SR	8,9	24,6	45,9	15,3	5,3
2008	ČR	1,8	11,2	32	34,2	20,8
	SR	2,6	19,4	44,7	25,3	8,1

		(Q83D) Vašich spoluobčanov na Slovensku/v Česku				
		Veľmi	Dost'	Do istej miery	Nie veľmi	Vôbec nie
1999	ČR	3,2	14,2	54,5	21,6	6,4
	SR	7,7	21,6	50,9	14,3	5,5
2008	ČR	1,4	10,4	36,6	32,9	18,6
	SR	2,0	14,5	45	28,2	10,3

		(Q83E) Obyvateľov Európy					
		Veľmi	Dost'	Do istej miery	Nie veľmi	Vôbec nie	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	2,0	8,2	39,0	34,0	12,2	4,7
	SR	3,8	11,0	41	27,1	11,7	5,4
2008	ČR	1,9	6,7	27,0	34,6	22,5	7,4
	SR	1,7	8,6	41,9	32,2	13,6	1,9

		(Q83F) Celé ľudstvo					
		Veľmi	Dost'	Do istej miery	Nie veľmi	Vôbec nie	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	7,8	19,9	42,8	18,1	7,7	3,8
	SR	6,0	12,6	40,1	22,4	12,1	6,9
2008	ČR	4,6	11,1	37,5	23,1	14,9	8,8
	SR	2,9	9,9	42,8	28,4	13,9	2,2

Q84A-Q84E Miera znepokojenia životnými podmienkami znevýhodnených skupín

		(Q84A) Starých ľudí na Slovensku					
		Veľmi	Dost'	Do istej miery	Nie veľmi	Vôbec nie	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	14,5	32,7	38,0	12,6	1,8	0,3
	SR	39,0	29,1	25,6	4,0	1,3	1,0
2008	ČR	19,9	26,8	35,1	12,0	4,1	2,3
	SR	17,1	34,9	32,6	8,5	2,5	4,5

		(Q84B) Nezamestnaných na Slovensku					
		Veľmi	Dost'	Do istej miery	Nie veľmi	Vôbec nie	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	12,3	31,0	40,9	12,5	2,8	,5
	SR	21,3	27,5	38,6	8,9	2,7	1,0
2008	ČR	7,1	18,5	36,9	24,4	10,4	2,6
	SR	5,5	26,1	42,4	19,3	5,3	1,4

		(Q84C) Prist'ahovalcov na Slovensku					
		Veľmi	Dost'	Do istej miery	Nie veľmi	Vôbec nie	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	2,4	10,4	36,6	34,1	14,1	2,5
	SR	3,6	7,6	37,0	33,4	15,4	2,9
2008	ČR	4,0	10,0	30,5	31,7	17,6	6,3
	SR	1,7	9,3	36,1	35,0	15,7	2,1

		(Q84D) Chorých a zdravotne postihnutých ľudí					
		Veľmi	Dost'	Do istej miery	Nie veľmi	Vôbec nie	Nevie + neodpovedal
1999	ČR	21,0	42,9	28,6	5,1	1,4	1,0
	SR	27,2	32,7	32	4,4	1,5	1,9
2008	ČR	18,5	29,8	34,5	10,1	4,4	2,6
	SR	21,3	39,2	29,5	7,3	1,8	0,9

		(Q84E) Detí v chudobných rodinách					
		Veľmi	Dost'	Do istej miery	Nie veľmi	Vôbec nie	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	20,2	26,6	32,6	13,2	4,1	3,3
	SR	24,8	38,6	26,1	7,0	2,3	1,2

		(Q83_sk) Rómov na Slovensku					
		Veľmi	Dost'	Do istej miery	Nie veľmi	Vôbec nie	Nevie + neodpovedal
SR	2004	3,8	7,5	18,5	21,5	47,6	1,1
	2008	7,2	9,9	31,6	27,3	22,5	1,5

8.3. Vzťah k životnému prostrediu

Výskum EVS od prvej vlny obsahoval otázky, ktoré sa týkali vzťahu k životnému prostrediu. (Q85A-G) V roku 1991 sa zisťovala ochota respondentov zriecť sa časti svojho príjmu za podmienky, že by mali istotu, že sa tieto prostriedky použijú na ochranu pred znečisťovaním životného prostredia.

Odpovede v Českej a Slovenskej republike mali v roku 2008 podobné rozloženie. V oboch krajinách úplný súhlas so zrieknutím sa časti príjmov v prospech ochrany životného prostredia dáva každý desiaty respondent. Podiel nesúhlasiacich s týmto návrhom je takmer identický, len v Česku viac respondentov „čiastočne“ nesúhlasí, kým na Slovensku viac respondentov (takmer 20%) nesúhlasí vôbec.

Porovnanie s predchádzajúcimi vlnami EVS ukazuje, že ochota zriekať sa časti príjmu v prospech ochrany životného prostredia sa mení. V Českej republike bol najväčší podiel súhlasiacich s možnosťou, že by sa zriekli časti svojho príjmu v prospech ochrany životného prostredia v roku 1991 a postupne sa znižoval. Vlna EVS 2008 zaznamenal aj významne zvýšený podiel nesúhlasiacich.

Tento trend, postupne klesajúca ochota zriekať sa časti svojho príjmu v prospech lepšej ochrany životného prostredia sa nedá jednoznačne interpretovať. Záporná odpoveď nutne neindikuje ľahostajný vzťah k životnému prostrediu. Nesúhlas môže byť dôsledkom toho, že respondenti príjmy nie sú dostatočné na to, aby pokryli jeho vlastné potreby a potreby jeho blízkych, alebo by sa nedostatočnými stali, ak by sa zriekol časti príjmov.

Klesajúca ochota zriekať sa individuálnych zdrojov v prospech ochrany životného prostredia však môže súvisieť aj s presvedčením, že jeho najväčšími poškodzovateľmi nie sú jednotlivé domácnosti, ale veľké korporácie a ich prečiny voči životnému prostrediu by sa mali naprávať predovšetkým z ich vlastných prostriedkov a nie s prostriedkov bežných občanov.

Možných vysvetlení neochoty zriekať sa časti vlastných finančných zdrojov v prospech ochrany životného prostredia je ešte viac. Do úvahy prichádza aj možnosť, že nesúhlas tu môže byť aj výrazom pochybnosti o tom, že publikované fakty o nevratnom poškodzovaní prírody sú pravdivé a a presvedčenia, že príroda má silné regeneračné schopnosti a súčasné narábanie so životným prostredím nenarušajú prírodnú rovnováhu.⁵²

V snahe poznať všeobecnejšie predpoklady o stave životného prostredia a dôsledkov ľudskej činnosti a legitímite zasahovania do životného prostredia, s ktorými ľudia pristupujú k podobným otázkam a diskusiám týkajúcim sa životného prostredia, bola v roku 2008 do dotazníka EVS zaradená nová batéria výrokov 85B až G, s ktorými mal respondent vyjadriť mieru svojho súhlasu či nesúhlasu. Ako vidíme v tabuľkách v prílohe 8.3 tejto kapitoly, slovenskí aj českí respondenti sú si podobní v skeptickom postoji k oprávnenosti človeka zasahovať do prírody a vnímajú negatívne dôsledky takýchto zásahov. Vo väčšine sa prikláňajú k názoru, že ak ľudia zasahujú do prírody, má to často katastrofálne dôsledky (úplne alebo skôr súhlasí takmer 85% slovenských a 77% českých respondentov) a tiež k názoru, že ak veci pôjdu naďalej rovnakým smerom, čoskoro zažijeme veľkú ekologickú katastrofu (úplne alebo skôr súhlasí takmer 68,2%. Slovenských a 62,4% českých respondentov).

Slovenskí ani českí respondenti sa však už menej jednoznačne prikláňajú ku katastrofickým víziám, pokiaľ ide o preľudnenie a stratu schopnosti Zeme ľudí uživiť. S výrokom, že sa už približujeme ku hraničnému počtu ľudí, ktorý Zem dokáže uživiť, slovenskí aj českí respondenti súhlasia aj nesúhlasia opatrnejšie. Podiel tých, čo sa nevedeli vyjadriť, dosahuje na Slovensku takmer 20%, v Česku prekračuje 15%. Opatrný optimizmus je charakteristický aj pre českú reakciu na predstavu, že ľudská vynaliezavosť zabezpečí, že Zem zostane vhodným miestom na život. Aj keď podiel úplných súhlasov je menší (7,2%), celkovo s touto

⁵² Ďalšiu analýzu týchto otázok možno nájsť v Klocoková – Tížik 2009.

predstavou súhlasí 53% českých respondentov. Na Slovensku je súhlas slabší. Podiel tých, čo sa k výroku nevedia vyjadriť, v oboch krajinách dosahuje takmer 15 percent.

Ešte slabší súhlas je v oboch spoločnostiach s predstavou, že rovnováha v prírode je dostatočne silná na to, aby sa vyrovnala s dopadmi pôsobenia moderných priemyselných štátov, a opäť je slabší na Slovensku. Väčšina respondentov na Slovensku aj v Česku nesúhlasí s predstavou, že ľudia boli predurčení na to, aby vládli nad ostatnou prírodou. V Česku je však mierne vyšší podiel tých, ktorí s výrokom úplne alebo skôr súhlasia (34,7% a 27,3%).

Zistená podpora výrokov týkajúcich sa stavu a vyhliadok životného prostredia a legitímnosti zásahov moderných spoločností ukazuje, že veľká časť oboch spoločností zdieľa skôr kritický pohľad na dôsledky pôsobenia človeka na prírodu a nie je presvedčená o oprávnenosti ľudstva sledovať pri využívaní prírody len svoje potreby. To znamená, že zaznamenaný trend klesajúcej ochoty zriekať sa individuálnych zdrojov v prospech ochrany životného prostredia nemožno považovať za prejav ľahostajnosti verejnosti k ekologickým témam či dokonca za výraz ekologického optimizmu. Názory slovenskej ale aj českej spoločnosti zistené v EVS 2008 rozhodne neposkytujú legitimitu pre podceňovanie alebo ignorovanie ekologických výziev.

Tabuľková príloha ku kapitole 8.3.

Q85A –Q85G Miera súhlasu s vybranými tvrdeniami o životnom prostredí

		(Q85A) Zriekol by som sa časti svojho príjmu, ak by som mal istotu, že sa tieto peniaze použijú na ochranu pred znečisťovaním životného prostredia				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
1991	ČR	24,9	58,6	11,1	2,2	3,1
	SR	19,3	50,4	17	4,7	8,6
1999	ČR	16,2	58,3	17,7	3,8	3,9
	SR	14,9	39,2	24,5	17,1	4,2
2008	ČR	10,7	39,2	25,8	15,1	9,2
	SR	9,5	35,9	20,7	19,5	14,5

		(Q85B) Približujeme sa ku hraničnému počtu ľudí, ktorý Zem dokáže užiť?				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	13,1	35,9	27,2	6,9	16,8
	SR	10,7	37,1	22,4	9,3	20,6

		(Q85C) Keď ľudia zasahujú do prírody, často to má katastrofálne následky				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	24,9	52,1	13,9	3,6	5,5
	SR	35,3	49,6	7,3	1,9	5,9

		(Q85D) Ľudská vynaliezavosť zabezpečí, že Zem zostane vhodným miestom na život				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	7,2	45,8	23,4	6,7	16,9
	SR	5,8	36,7	31,2	11,1	15,9

		(Q85E) Rovnováha v prírode je dostatočne silná na to, aby sa vyrovnala s dopadmi pôsobenia moderných priemyselných štátov				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	6,8	28,0	38,1	12,0	15,2
	SR	4,3	23,1	39,4	18,3	14,9

		(Q85F) Ľudia boli určení na to, aby vládli nad ostatnou prírodou				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	6,7	28,0	35,3	20,2	9,7
	SR	4,3	23,0	32,6	29,9	10,2

		(Q85G) Ak veci pôjdu naďalej rovnakým smerom, čoskoro zažijeme veľkú ekologickú katastrofu				
		Úplne súhlasím	Skôr súhlasím	Skôr nesúhlasím	Vôbec nesúhlasím	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	21,4	41,0	18,4	3,5	15,7
	SR	22,1	46,1	12,7	4,0	15,1

9. STATUS A SOCIÁLNA MOBILITA

Katarína Strapcová

V hodnotových orientáciách, postojoch alebo názoroch jednotlivcov sa často odráža ich pozícia v spoločenskej hierarchii. Hierarchické usporiadanie spoločností je ich univerzálnym znakom. Pri výskume zameranom na vybrané hodnoty a postoje ľudí sa preto nezaobídeme bez špecifických otázok, na základe ktorých môžeme indikovať pozíciu respondenta v spoločenskej hierarchii. Vo všeobecnosti je skúmanie procesov sociálnej stratifikácie, teda toho, ako sa daná hierarchia vytvára a aké základné sociálne skupiny (vrstvy, triedy) v nej možno identifikovať, stabilnou súčasťou sociológie. Výslednú hierarchiu označujeme najčastejšie ako systém sociálnych nerovností. Rozhodujúcimi faktormi vytvárania a fungovania sociálnych nerovností sú vo všeobecnosti najmä ekonomické a kultúrne faktory (Fraser 2000, 2007; Fraserová a Honneth 2004).

Ekonomické faktory sa týkajú nerovnomernej distribúcie ekonomických zdrojov, na základe čoho sa produkuje hierarchia statusov podľa príjmov, resp. majetku jednotlivcov. Kultúrne faktory poukazujú na širšie súvislosti vytvárania spoločenských hierarchií a týkajú sa napr. problému rodových nerovností, etnických a rasových nerovností, nerovností súvisiacich s vekom a pod. V súčasných stratifikačných teóriách sa zdôrazňujú najmä ekonomické faktory sociálnych nerovností. Príjem a majetok, samozrejme, úzko súvisí aj s typom zamestnania, resp. vykonávanej profesie, ktorá zvyčajne odráža aj dosiahnuté vzdelanie respondenta. Vzdelanie, profesia a príjem patria medzi kľúčové statusy jednotlivcov a spolu tvoria základné premenné stratifikačnej triády (Matějů a Vlachová 2000).

Pri analýze sociálnych nerovností je dôležitý fakt, na ktorý upozornil Machonin, teda, že ide o analýzu rozdielov medzi skupinami ľudí, pričom nie každý rozdiel vytvára nerovnosti medzi sociálnymi skupinami. Aj preto často rozlišujeme *horizontálnu a vertikálnu dimenziu sociálnej diferenciácie*. Medzi horizontálne faktory sociálnej diferenciácie patrí napr. typ sídla, región, zloženie domácnosti, vek a pod. *Vertikálna sociálna diferenciácia* (sociálna hierarchia) je založená na spomenutých sociálnych statusoch (vzdelanie, profesia, príjem, majetok a pod.), na základe ktorých môžeme rozlišovať postavenie jednotlivcov v pojmoch lepšie – horšie, nižšie – vyššie, významnejšie – menej významné a pod. Veľké spoločenské skupiny – ako sú triedy, vrstvy alebo statusové skupiny – vznikajú, ak sa vybrané faktory nerovností do istej miery spoja a ustália. Podľa Machonina sa tak vytvára *sociálna štruktúra*, v rámci ktorej sú vzťahy relatívne ustálené a dajú sa považovať za charakteristické pre danú spoločnosť (Machonin 1996, 2003).

9. 1. Vzdelanie a intergeneračná mobilita

Vzdelanie respondenta

Vzdelanostná štruktúra respondentov je dôležitým znakom výberovej vzorky. Náhodný výber respondentov je po realizácii výskumu v teréne upravený prostredníctvom štatistických techník váženia tak, aby vzdelanostná štruktúra výberovej vzorky kopírovala vzdelanostnú štruktúru skúmanej populácie.

Pri pohľade na vzdelanostnú štruktúru respondentov v oboch krajinách možno sledovať, že podľa očakávaní postupne klesá podiel populácie s najnižším vzdelaním (základné a neukončené základné), ktoré sa často vyskytuje u najstarších respondentov. Naopak, podiel vysokoškolsky vzdelaných respondentov stúpa, čo zodpovedá rastu kvality vzdelania

v celkovej populácii, a najmä v mladších vekových kohortách. Skvalitňovanie vzdelanostného profilu obyvateľstva súvisí s celkovo vyššou dostupnosťou terciárneho vzdelávania. Dynamický nárast počtu študentov vysokoškolských foriem štúdia v oboch krajinách ilustruje nasledujúca tabuľka. Ako možno sledovať, podiel študentov VŠ v Česku narástol v priebehu rokov 2000 – 2007 o približne 43%, na Slovensku to bol nárast dokonca 60%. V oboch krajinách zároveň v skupine študentov VŠ postupne prevážili ženy nad mužmi.

Tabuľka 9.1. Nárast počtu študentov v tretom stupni vzdelávania: univerzitné a neuniverzitné formy (v tis. osôb)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Česká republika	253,7	260,0	284,5	287,0	318,9	336,3	337,4	362,6
z toho ženy (%):	49,8	50,1	51,2	50,7	51,2	52,6	53,8	54,7
Slovensko	135,9	143,9	152,2	158,1	164,7	181,4	197,9	218,0
z toho ženy (%):	50,4	51,3	52,1	53,1	54,1	55,3	57,7	58,9

Zdroj: Eurostat database (Population and Social Condition, online prístup 11/2009)

Vzdelanie otca respondenta

Vzdelanie rodičov nám približuje širší kontext rodinného prostredia, v akom respondent vyrastal. Umožňuje nám tiež určiť to, aká bola pôvodná štartovacia pozícia respondenta vzhľadom na jeho súčasný sociálny status. Indikátor vzdelania rodičov, resp. jedného z rodičov sa sledoval vo výskume EVS nepravidelne a menila sa aj metodika sledovania tohto znaku v oboch krajinách. V roku 1991 sa sledovalo vzdelanie oboch rodičov na jednoduchej 4-stupňovej škále (základné, stredné bez maturity, stredné s maturitou, vysokoškolské vzdelanie + odpoveď neviem). V roku 1999 sa vzdelanie rodičov vo výskume nesledovalo vôbec. V roku 2008 sa sledovalo vzdelanie otca, resp. matky (ak bola jediným rodičom v domácnosti), a to na 15-stupňovej škále, s podrobným opisom dosiahnutého vzdelania. Na účely porovnania sú preto údaje v tabuľke filtrované a týkajú sa len otcov respondentov.

V porovnaní s dosiahnutým vzdelaním respondentov je úroveň vzdelania otcov znateľne nižšia, a ako taká sa prejavuje celkovo nízkym podielom vo vyšších kategóriách vzdelania. Pri pohľade na základné údaje možno tiež sledovať, že vzdelanostný profil otcov respondentov je rozdielny, pričom v Česku u otcov dominuje v oboch vlnách výskumu stredné vzdelanie bez maturity. Na Slovensku je vzdelanostný profil otcov horší – v oboch vlnách u nich výrazne dominuje základné vzdelanie. Aj napriek tomu možno pozorovať podobný trend ako u respondentov, teda, že kvalita vzdelania u otcov sa postupne zvyšuje. Súvisí to, samozrejme, s postupným rozvojom a reformami v oblasti vzdelávania, napr. s postupným rozvojom stredoškolského a vysokoškolského vzdelávania, s predlžovaním povinnej školskej dochádzky a pod.

V súvislosti s porovnávaním vzdelanostných profilov respondentov a ich rodičov je tiež zaujímavé sledovať údaje o intergeneračnej vzdelanostnej mobilitě. Tieto údaje nám približujú napríklad fakty o tom, ako dokázali potomkovia preklenúť nevýhodu nízkého vzdelania svojich rodičov. V prípade zvýšenia kvality vzdelania hovoríme o vzostupnej vzdelanostnej mobilitě (krátka mobilita – o jeden stupeň, resp. dlhá mobilita – o viac stupňov a pod.). V prípade zníženia kvality vzdelania hovoríme zas o zostupnej mobilitě a nakoniec – v prípade zhody vzdelania rodiča a potomka hovoríme o stabilite.

9.2. Ekonomická aktivita, nezamestnanosť a sociálna pomoc

Zamestnanie

Ekonomická aktivita alebo neaktivita respondentov spolu s bližšími charakteristikami ich profesie sú dôležitými indikátormi ich celkového sociálno-ekonomického statusu. Ako konštatuje sociologička Cromptonová, charakteristiky zamestnania tvoria jadro súčasných triednych prístupov, pričom „zamestnanie a jeho hlavné charakteristiky sú často používané ako indikátor materiálnej úrovne, spoločenského postavenia a životných šancí v modernej spoločnosti“. (Crompton 1998:56)

Údaje v tabuľke sumarizujú vývoj podielov respondentov v troch vlnách výskumov EVS, a to na základe ich ekonomickej aktivity a neaktivity. Môžeme sledovať, že v porovnaní s rokom 1991 poklesol podiel zamestnancov na vyšší úväzok (30 a viac odpracovaných hodín týždenne) v oboch krajinách. Naopak, podľa očakávaní sa výraznejšie posilnil podiel nezávislej činnosti, teda podiel podnikateľov, ako aj podiel študentov. Súvisí to s postupným rozvojom podnikateľského sektora počas transformácie v oboch krajinách. Na Slovensku bol okrem toho výrazný tiež nárast podielu nezamestnaných respondentov, čo zodpovedá jeho vyššej miere nezamestnanosti oproti Čechám.

Štatistický nástroj, ktorý slúži na podrobné sledovanie vývoja súčasnej štruktúry zamestnaní v populácii (ako aj vo výskume EVS), označujeme ako tzv. klasifikácia zamestnaní (skrátene KZAM). Táto klasifikácia zamestnaní sa používa tak v Českej republike ako aj na Slovensku⁵³. Je odvodená z klasifikácie ISCO-88 (*International Standard Classification of Occupations*), ktorá je medzinárodnou klasifikáciou zamestnaní Medzinárodnej organizácie práce pri OSN (ILO – *International Labour Organization*). Ako taká sa používa na štatistické účely a na účely medzinárodného porovnávania štatistických ukazovateľov. Oficiálna klasifikácia pracuje so 6 číselnými kódmi, v EVS sa však používajú ich 4 číselné redukcie a redukcia na hlavné triedy.

Tabuľka 9.2. Klasifikácia zamestnaní podľa ISCO-88: hlavné triedy zamestnaní

1.	Zákonnodarcovia, vedúci a riadiaci zamestnanci
2.	Vedeckí a odborní duševní zamestnanci
3.	Technickí, zdravotnícki, pedagogickí zamestnanci a zamestnanci v príbuzných odboroch
4.	Administratívni zamestnanci (úradníci)
5.	Prevádzkoví zamestnanci v službách a obchode
6.	Kvalifikovaní robotníci v poľnohospodárstve, lesníctve a v príbuzných odboroch (okrem obsluhy strojov a zariadení)
7.	Remeselníci a kvalifikovaní výrobcovia, spracovatelia, opravári
8.	Obsluha strojov a zariadení
9.	Pomocní a nekvalifikovaní zamestnanci
0.	Príslušníci armády

Zdroj: Nová klasifikácia zamestnaní, EPOS, Bratislava 2001

V klasifikácii môžeme sledovať, že dôležitým znakom pre zaradenie respondenta je odvetvie hospodárstva, resp. ekonomický sektor. Na základe údajov z Eurostatu možno sledovať, že Čechy a Slovensko patria medzi krajiny s vyšším podielom zamestnávania v sektore priemyslu. Naopak, napriek vyššiemu podielu zamestnávania v sektore poľnohospodárstva na začiatku transformácie, v súčasnosti je tento podiel v oboch krajinách nižší, ako je priemer

⁵³ Na Slovensku sa ISCO-88 na účely štatistiky oficiálne používa až od roku 2001 – nadobudla platnosť vo februári 2001, na základe opatrenia Štatistického úradu SR č. 16/2001. V Česku sa klasifikácia používala už skôr – bola zavedená na základe opatrenia Českého štatistického úradu č. 20/1994.

EU27. Zamestnávanie v sektore služieb v oboch krajinách postupne narastá, pritom v Česku je nárast o niečo dynamickejší. Najvýraznejšie rozdiely možno pozorovať pri podnikaní, resp. samozamestnávaní pracujúcich. Už v polovici deväťdesiatych rokov bolo podnikanie výrazne rozšírenejšie v Česku ako na Slovensku, čo možno pripisovať negatívnym dôsledkom hlbkej ekonomickej recesie na Slovensku.

Tabuľka 9.3. Vývoj podielov pracujúcich v sektoroch hospodárstva (% všetkých pracujúcich)

	1995	1999	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Priemysel									
SR	37,1	35,7	34,8	34,6	34,6	34,0	33,9	34,3	34,4
ČR	40,5	39,8	39,1	38,3	38,4	38,3	38,3	38,1	38,0
EU27	28,7	27,3	26,9	25,7	25,5	25,2	25,1	25,1	24,9
Poľnohospodárstvo									
SR	9,0	6,3	5,7	4,5	4,5	4,4	4,0	3,6	3,6
ČR	6,4	5,2	4,8	4,2	4,0	3,8	3,7	3,6	3,5
EU27	8,4	7,4	7,2	6,8	6,4	6,3	5,9	5,7	5,7
Služby									
SR	53,9	58,0	59,4	60,9	60,9	61,6	62,1	62,1	62,0
ČR	53,1	55,0	56,0	57,5	57,6	57,9	58,0	58,3	58,6
EU27	63,0	65,3	66,0	67,5	68,1	68,5	69,0	69,1	69,4

Zdroj: Eurostat (Labour Force Survey Adjusted Series – Annual Averages, online prístup 9/2009)

Tabuľka 9.4. Vývoj podielov samozamestnaných osôb (% všetkých pracujúcich)

	1995	1999	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008
SR	6,6	8,0	8,3	10,1	12,3	13,0	12,9	13,2	13,8
ČR	13,8	17,1	17,4	19,1	18,8	18,2	18,2	18,1	18,0
EU27	17,8	16,8	16,7	16,6	16,4	16,3	16,0	15,8	15,7

Zdroj: Eurostat (Labour Force Survey Adjusted Series – Annual Averages, online prístup 9/2009)

Skúsenosť s nezamestnanosťou

Skúsenosti respondentov s nezamestnanosťou sa vo výskumoch sledovali rôznym spôsobom, pričom metodika sa menila a údaje nie je možné jednoducho porovnať. V EVS 1991 sa sledovala nezamestnanosť len ako momentálna forma pracovnej aktivity/neaktivity respondentov (viď tabuľka „Zamestnanecký status respondenta“). V EVS 1999 sa sledoval charakter nezamestnanosti podrobnejšie a zisťovalo sa aj trvanie nezamestnanosti respondentov. Otázka priamo sledujúca dlhšiu (aspoň 3-mesačnú) skúsenosť s nezamestnanosťou v priebehu posledných 5 rokov sa použila len vo výskume EVS 2008. Ako možno sledovať na údajoch v tabuľke, podľa očakávaní mali častejšie skúsenosti s nezamestnanosťou respondenti na Slovensku (18,2%) než v Česku (13,7%). To znamená, že na Slovensku mal v priebehu posledných 5 rokov skúsenosť s nezamestnanosťou takmer každý piaty opýtaný respondent, kým v Česku to bol každý siedmy respondent.

Častejšia skúsenosť s nezamestnanosťou, ako aj vyšší podiel nezamestnaných respondentov vo vzorke Slovenska sú dané dynamikou vývoja nezamestnanosti v oboch krajinách. Kým vývoj nezamestnanosti v Česku bol v rámci transformujúcich sa krajín výnimočný pomalým nárastom podielu nezamestnaných, na Slovensku bol tento rast jeden z najrýchlejších. Rozdiel bol výrazný už na začiatku transformácie, pričom Česká republika si dlhodobo udržovala nízku mieru nezamestnanosti, kým Slovensko sa stalo v rámci Európy práve opačným príkladom. O zmiernovaní rozdielov možno hovoriť až v posledných rokoch, čo sa dá pripísať najmä výraznejšiemu ekonomickému oživeniu na Slovensku v dôsledku veľkých investícií (najmä do automobilového priemyslu).

Tabuľka 9.5. Vývoj nezamestnanosti v Česku a na Slovensku v rokoch 1990 – 2008

	Miera nezamestnanosti podľa výber. zisťov. pracovných síl (%)		Registrovaná nezamestnanosť (%)	
	ČR	SR	ČR	SR
1990	-	-	0,73	1,6
1991	-	-	4,13	11,8
1992	-	-	2,57	10,4
1993	4,3	-	2,95	14,4
1994	4,3	13,7	3,30	14,6
1995	4,0	13,1	2,99	13,1
1996	3,9	11,3	3,08	12,8
1997	4,8	11,8	4,28	12,5
1998	6,5	12,5	6,04	15,6
1999	8,7	16,2	8,54	19,2
2000	8,8	18,6	9,02	17,9
2001	8,1	19,2	8,54	18,6
2002	7,3	18,5	9,15	17,4
2003	7,8	17,4	9,90	15,6
2004	8,3	18,1	10,24	13,1
2005	7,9	16,2	8,97*	11,4
2006	7,1	13,3	8,13	10,4
2007	5,3	11,0	6,62	8,4
2008	4,4	9,6	5,45	7,7

Zdroj: Český statistický úřad a Štatistický úrad SR

* Od roku 2005 zmena metodiky pri určovaní miery registrovanej nezamestnanosti v ČR.

Skúsenosť s poberaním dávok sociálnej pomoci

Otázka o skúsenostiach respondentov s poberaním sociálnych dávok sa sledovala len v poslednej vlne výskumov EVS, teda v roku 2008. Poberanie sociálnych dávok v posledných 5 rokoch sa týkalo len stavu hmotnej núdze (netýkalo sa poberania podpory v nezamestnanosti, starobných a invalidných dôchodkov). Ako možno sledovať na údajoch v tabuľke, podiel respondentov – poberateľov dávok bol v Česku a na Slovensku na približne rovnakej úrovni.

Tento fakt nie je prekvapujúci, najmä ak sa pozrieme na indikátory štruktúry chudoby a príjmových nerovností v oboch krajinách. Indikátory vychádzajú z medzinárodného zisťovania EU-SILC (*European Union Statistics on Income and Living Conditions*) a označujú sa aj ako tzv. Laekenské indikátory chudoby a sociálnej inklúzie. Ako možno sledovať, nerovnomernosť v rozložení príjmov obyvateľstva meraná Gini koeficientom je v Česku a na Slovensku na približne rovnakej úrovni 25%. Podobne je to aj s podielom najbohatšieho a najchudobnejšieho kvintilu v rámci celkovej distribúcie príjmov – v oboch krajinách by si najbohatších 20% obyvateľov rozdelilo približne 3,5-krát väčší balík príjmov ako najchudobnejších 20% obyvateľov. Podobná hodnota miery rizika chudoby – meranej ako podiel osôb s ekvivalentným disponibilným príjmom⁵⁴ pred/po sociálnych transferoch pod hranicou 60%

⁵⁴ Ekvivalentný disponibilný príjem je priemerným príjmom každého člena domácnosti, ktorý zohľadňuje zloženie domácnosti. Pri jeho výpočte sa používa tzv. ekvivalentná škála. V EU-SILC sa koeficient 1 použije pre prvého dospelého člena domácnosti, 0,5 pre druhého a každého dospelého člena domácnosti, 0,5 pre 14-ročných a starších a 0,3 pre každé dieťa mladšie ako 14 rokov. Viac informácií publikácia *EU SILC 2007: Zisťovanie o príjmoch a životných podmienkach domácností v SR. ŠÚ SR, 11/2008*.

mediánu ekvivalentného disponibilného príjmu – znamená, že v oboch krajinách je podiel osôb pod hranicou rizika chudoby približne rovnaký.

Tabuľka 9.6. Indikátory príjmových nerovností a chudoby v SR a ČR (EU-SILC 2005 a 2007)

	SR		ČR	
	2005	2007	2005	2007
Nerovnosť v rozdelení príjmov – Gini koeficient	26	24	26	25
Nerovnosť v rozdelení príjmov - pomer kvintilov S80/S20	3,9	3,5	3,7	3,5
Miera rizika chudoby pred sociálnymi transfermi	22	18	21	20
Miera rizika chudoby po sociálnych transferoch	13	11	10	10

Zdroj: Eurostat (metodika výskumu EU-SILC)

9. 3. Ekonomický a kultúrny kapitál

Príjmy respondentov

Príjem je dôležitým indikátorom celkového socioekonomického statusu respondentov. Pri meraní príjmov musíme brať do úvahy najmä to, aký príjem meriame – či je to príjem jednotlivca alebo jeho domácnosti, či ide o príjem pred zdanením alebo po zdanení a povinných zrážkach (odvodoch), či ide o mesačný alebo ročný príjem a pod. V EVS sa metodológia sledovania príjmov menila, čo komplikuje vzájomné porovnávanie ich vývoja. Možno však konštatovať, že v oboch krajinách boli príjmy v každom roku sledované rovnakým spôsobom, preto možno spolu porovnať aspoň údaje za Čechy a Slovensko v jednotlivých rokoch.

V EVS 1991 bola Česká a Slovenská republika v spoločnom federálnom štáte, otázka príjmov sa teda sledovala na rovnakých príjmových pásmach a v rovnakej mene (Kčs). Respondenti mali za úlohu zaradiť sa do príjmového pásma na základe celkového mesačného príjmu svojej domácnosti pred zdanením a povinnými zrážkami. Na základe údajov v tabuľke môžeme sledovať, aká bola distribúcia domácností respondentov v rámci daných príjmových pásiem. Môžeme sledovať, že podiel domácností vo vyšších príjmových pásmach je v Česku o niečo vyšší ako na Slovensku. Nadpolovičná väčšina domácností sa umiestnila v oboch krajinách do úrovne čistých mesačných príjmov 6 000 Kčs, pričom na Slovensku bol celkový podiel domácností v pásmach 1 až 4 o 5,6% vyšší ako v Česku (zásluhou vyššieho podielu v kategórii č. 3). Výraznejší rozdiel podielov domácností českých a slovenských respondentov sa prejavil najmä v kategórii č. 6, kde bol podiel v Česku o 4% vyšší ako na Slovensku. Podiel chýbajúcich hodnôt (bez odpovede + neviem) bol v roku 1991 relatívne nízky a pohyboval sa na úrovni +/- 4%.

V EVS 1999 sa na rozdiel od roku 1991 sledoval čistý mesačný príjem domácnosti po zdanení a zrážkach. V oboch krajinách sa príjem sledoval v rámci 10 príjmových pásiem, ktoré sú definované v tabuľke. Distribúcia príjmov domácností v Česku má opäť priaznivejšiu štruktúru, čo však už súvisí aj s celkovo odlišným vývojom priemerných príjmov, ako aj nezamestnanosti v oboch republikách.

V roku 2008 sa vo výskume EVS sledoval opäť čistý mesačný príjem domácnosti po zdanení a zrážkach. Príjmové intervaly sa určili prepočtom zo spoločnej meny eurozóny (Euro). Oproti predchádzajúcim rokom výrazne vzrástol podiel chýbajúcich hodnôt (bez odpovede + neviem), ktoré sa na Slovensku zvýšili na takmer 30% a v Česku na takmer 25%. Otázku nechávali častejšie bez odpovede tak ekonomicky aktívni ako aj neaktívni respondenti. Keďže celkovú distribúciu príjmov domácností ovplyvňuje aj vývoj priemerných príjmov v národnom hospodárstve, nasledujúca tabuľka približuje jeho stručný prehľad.

Tabuľka 9.7. Vývoj priemerných nominálnych príjmov a inflácia v SR a ČR 1990 – 2008

	Vývoj priemerných nominálnych príjmov*		Vývoj inflácie	
	ČR	SR	ČR	SR
1990	3 286	3 278	9,7	9,9
1991	3 792	3 770	56,6	56,6
1992	4 644	4 543	11,1	11,1
1993	5 904	5 379	20,8	25,1
1994	7 004	6 294	10,0	11,7
1995	8 010	7 195	9,1	7,2
1996	9 473	8 154	8,8	5,4
1997	10 503	9 226	8,5	6,4
1998	11 371	10 003	10,7	5,6
1999	12 165	10 728	2,1	14,2
2000	13 219	11 430	3,9	8,4
2001	14 378	12 365	4,7	6,5
2002	15 524	13 511	1,8	3,4
2003	16 430	14 365	0,1	9,3
2004	17 466	15 825	2,8	5,9
2005	18 344	17 274	1,9	3,7
2006	19 546	18 761	2,5	4,2
2007	20 957	20 146	2,8	3,4
2008	22 691	21 782	6,3	4,4

Zdroj: Český statistický úřad a Štatistický úrad SR

*Do konca roku 1992 príjmy v Kčs, potom národná mena.

Kultúrny kapitál: vybrané aktivity rodičov respondenta v čase jeho detstva

Otázky podrobnejšie sledujúce aktivity rodičov v čase, keď mal respondent 14 rokov poukazujú na typ rodinného prostredia a kultúrne zázemie rodiny, v ktorej dieťa vyrastalo. Pojem kultúrny kapitál používa Pierre Bourdieu⁵⁵ (Bourdieu – Passeron 2000) v rámci širšej teórie spoločenskej reprodukcie na označenie nemateriálnych foriem kapitálu, ktoré sú zdedené od rodičov, resp. vyplývajú z rodinného prostredia, v ktorom dieťa vyrastá. Deti z vyšších vrstiev, prípadne deti vzdelaných rodičov vyrastajú zvyčajne v dostatočne podnetnom kultúrnom prostredí (prístup ku knihám, masmédiám, výpočtovej technike a pod.), osvojujú si hodnoty a kultúru tohto prostredia, čo sa následne odráža na prirodzene vyššej úrovni ich kultúrneho kapitálu (napr. bohatá slovná zásoba, počítačové zručnosti, prehľad o spoločenskom dianí a pod.). Kvalita kultúrneho kapitálu následne ovplyvňuje napr. úspechy v škole, dosahovanie vyššieho vzdelania a uplatnenie sa v žiadaných profesiách. Takto sa zároveň reprodukuje výhoda vyššieho postavenia v rámci sociálnej hierarchie.

Vybrané aktivity rodičov respondenta v čase jeho detstva boli vo výskume EVS sledované len v poslednej vlne výskumov v roku 2008. Medzi indikátory kultúrneho kapitálu boli zaradené – čítanie kníh rodičmi, sledovanie aktuálneho diania prostredníctvom správ, diskusie s rodičmi o politike. Okrem toho sa sledovali tiež znaky poukazujúce na úroveň ekonomického kapitálu, resp. materiálneho blahobytu alebo nedostatku, teda finančného a hmotného zabezpečenia rodiny (problém rodičov vyjsť s peniazmi, problém nahradiť drahšie pokazené veci ako TV, chladnička, práčka). Z hľadiska spokojnosti s finančným zabezpečením rodiny v čase detstva konštatujú respondenti v Česku (22,1%) jednoznačné ťažkosti rodičov vyjsť s peniazmi častejšie ako na Slovensku (13,4%). Naopak, Slováci boli spokojnejší a výrazne

⁵⁵ Okrem kultúrneho kapitálu definuje Bourdieu aj význam sociálneho, ekonomického a politického kapitálu.

častejšie konštatovali, že rodičia problém s peniazmi nemali (35,3%, v Česku 18,1%). V podobnom duchu sa nesú aj rozdiely v názore na ťažkosti s nákupom drahších pokazených vecí do domácnosti. Tu však musíme upozorniť na možný vplyv rozdielov v položenej otázke, ktorá je v českom dotazníku formulovaná všeobecnejšie než v slovenskej verzii dotazníka. Celkovo sa však zdá, že z hľadiska hmotného zabezpečenia vnímajú Slováci svoje detstvo ako bezproblémové výrazne častejšie než respondenti v Česku.

Čo sa týka záujmu rodičov o čítanie kníh, respondenti v oboch krajinách vnímajú častejšie matku ako rodiča so záujmom o čítanie pri porovnaní s otcom. Na Slovensku je podiel odpovedí indikujúcich nezáujem oboch rodičov o knihy vyšší ako v Česku, a to približne o 10%. V prípade záujmu o politiku sa zdá, že respondenti považujú túto sféru skôr za doménu otcov ako matiek, s otcom o politike teda diskutovala nadpolovičná väčšina respondentov v oboch krajinách. Podobne aj sledovanie správ vnímajú respondenti častejšie ako aktivitu otcov, len približne 11% opýtaných v oboch krajinách nesúhlasí s tým, že by otcovia radi sledovali správy. V prípade matiek dosahoval nezáujem o sledovanie správ vyšší podiel (približne 25% v oboch krajinách). Pri detailnejšom pohľade na to, ako v komunikácii detí a rodičov rezonuje téma politiky je zrejmé, že v oboch krajinách bolo rozprávanie sa s rodičmi o politike skôr nezvyčajné a zriedkavé. Svedčí o tom vysoký podiel jednoznačne negatívnych odpovedí, ktorý indikuje nezáujem prípadne neochotu diskutovať politické témy v rodinnom prostredí. Ukazuje sa, že len necelá štvrtina respondentov sa s otcami „trochu“ rozprávala o politike, a takmer polovica respondentov v oboch krajinách sa o tejto téme s otcom nerozprávala „vôbec“. Podobne je tomu tak aj v prípade diskutovania o politike s matkami, kde je podiel negatívnych odpovedí respondentov ešte o niečo vyšší. Príčiny nezáujmu o politické dianie u rodičov a detí môžu byť rôzne. V našom prípade však pri hodnotení kultúrnych vplyvov na respondentov v čase ich detstva musíme brať do úvahy aj historický kontext fungovania bývalej ČSSR, a teda širšie spoločensko-politické súvislosti života a dospievania v totalitnom režime s mocenským monopolom komunistickej strany a cenzurovanými masmédiami.

Tabuľková príloha ku kapitole 9.

Q110 Vzdelanie respondenta

		(Q110) Najvyššie dosiahnuté vzdelanie respondenta			
		Základné	Vyučení, stredné bez maturity	Stredné s maturitou	Vysokoškolské
1991	ČR	21,7	39,7	30,2	8,5
	SR	26,4	34,3	30,4	8,8
1999	ČR	19,3	39,0	31,3	10,4
	SR	29,3	35,6	26,1	9,0
2008	ČR	17,0	43,8	28,5	10,7
	SR	23,3	31,7	34,5	10,6

Q127 Vzdelanie otca

		(Q127) Najvyššie dosiahnuté vzdelanie otca			
		Základné	Vyučení, stredné bez maturity	Stredné s maturitou	Vysokoškolské
1991	ČR	32,3	46,4	15,3	6,1
	SR	58,5	25,4	11,5	4,6
2008	ČR	19,1	47,9	25,1	7,9
	SR	42,2	34,0	16,1	7,7

Q117 Zamestnanecký status respondenta

		(Q117) Zamestnanecký status respondenta							
		Zamestnanie 30 a viac hod./týžd.	Zamestnanie menej ako 30 hod./týžd.	Súkrom. podnikanie	Starobný, invalid. dôchodca	Osoba v domácnosti	Študent	Nezamestnaný	Iné
1991	ČR	59,2	2,6	2,6	26,2	4,7	1,4	2,7	0,7
	SR	57,2	3,1	1,9	25,5	4,7	1,1	4,5	1,9
1999	ČR	48,8	3,1	5,8	26,8	2,9	5,3	4,7	2,5
	SR	50,9	3,1	3,3	24,3	2,0	4,4	10,9	1,1
2008	ČR	46,4	1,7	5,5	25,2	3,4	12,5	3,9	1,5
	SR	46,5	1,9	5,8	25,2	2,7	6,6	8,2	3,0

Q121 Nezamestnanosť respondenta v priebehu posledných piatich rokov

		(Q121) Boli ste v priebehu posledných 5 rokov nezamestnaný/á nepretržite dlhšie ako 3 mesiace		
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	13,7	83,9	2,6
	SR	18,2	81,0	0,8

Q123 Poberanie sociálnych dávok v priebehu posledných piatich rokov

		(Q123) Boli ste za posledných 5 rokov odkázaný na sociálnu pomoc?		
		Áno	Nie	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	10,3	87,5	2,2
	SR	11,2	86,7	2,2

EVS 1991: Podiel domácností v príjmových pásmach
(mesačný príjem domácností pred zdanením a povinnými zrážkami)

Príjmové pásma (8 kategórií, v Kčs)	Slovensko		Česko	
	SR: Podiel domácností (%)	SR: kumulatívne %	ČR: Podiel domácností (%)	ČR: kumulatívne %
1. do 1 600 Kčs	1,7	1,7	1,1	1,1
2. 1 601 – 3 000	12,8	14,5	13,9	15,0
3. 3 001 – 4 500	27,7	42,2	22,0	37,0
4. 4 501 – 6 000	25,4	67,6	25,0	62,0
5. 6 001 – 8 000	19	86,6	20,3	82,3
6. 8 001 – 12 000	7,3	93,9	11,3	93,6
7. 12 001 – 20 000	1,5	95,4	1,9	95,5
8. 20 001 a viac	0,1	95,5	0,3	95,7
Neodpovedal/a	4,3	99,8	3,9	99,7
Nevie	0,2	100,0	0,3	100,0
SPOLU	100,0		100,0	

EVS 1999: Podiel domácností v príjmových pásmach
(čistý mesačný príjem domácností po zdanení a povinných zrážkach)

EVS 1999 – Slovensko		EVS 1999 – Česko	
SR: Príjmové pásma (v Sk)	SR: Podiel domácností (%)	ČR: Podiel domácností (%)	ČR: Príjmové pásma (v Kč)
1. do 5 999 Sk	11,9		
2. 6 000 – 7 999	8,6		
3. 8 000 – 8 999	7,2	14,8	1. do 8 500 Kč
4. 9 000 – 10 999	11,7	11,2	2. 8 501 – 10 500
5. 11 000 – 11 999	7,5	14,2	3. 10 501 – 12 500
6. 12 000 – 13 999	11,4	10,0	4. 12 501 – 14 000
7. 14 000 – 15 999	10,1	12,2	5. 14 001 – 16 000
8. 16 000 – 17 999	8,6	5,1	6. 16 001 – 17 500
9. 18 000 – 20 999	7,5	10,5	7. 17 501 – 20 000
10. 21 000 Sk a viac	8,0	4,5	8. 20 001 – 23 500
		4,2	9. 23 501 – 29 000
		3,9	10. 29 001 a více
Neodpovedal/a	4,7	7,2	Neodpověděl/a
Nevie	2,8	2,1	Neví
SPOLU	100,0	100,0	SPOLU

Q125 EVS 2008: Podiel domácností v príjmových pásmach
(čistý mesačný príjem domácnosti po zdanení a povinných zárážkach)

EVS 2008 – Slovensko		EVS 2008 – Česko	
SR: Príjmové pásma (v Sk)	SR: Podiel domácností (%)	ČR: Podiel domácností (%)	ČR: Príjmové pásma (v Kč)
1. menej ako 3 000 Sk	0,1	1,0	1. Méně než 4 000 Kč
2. 3 001 – 4 950	1,0	3,2	2. 4 001 – 8 000
3. 4 951 – 9 900	7,2	10,7	3. 8 001 – 13 000
4. 9 901 – 16 500	17,3	15,1	4. 13 001 – 20 000
5. 16 501 – 24 000	17,2	14,0	5. 20 001 – 26 000
6. 24 001 – 33 000	15,0	11,2	6. 26 001 – 33 000
7. 33 001 – 40 000	7,0	10,4	7. 33 001 – 39 000
8. 40 001 – 49 500	2,9	8,0	8. 39 001 – 52 000
9. 49 501 – 65 000	1,5	1,1	9. 52 001 – 65 000
10. 65 001 – 82 500	0,3	0,6	10. 65 001 – 78 000
11. 82 501 – 99 000	0,4	0,4	11. 78 001 – 100 000
12. 99 001 – 165 000	0,3	0,3	12. 100 001 – 130 000
13. 165 001 – 247 500	0,3	0,2	13. 130 001 – 195 000
14. 247 501 – 330 000	-	0,1	14. 195 001 – 260 000
15. 330 001 a viac	-	0,2	15. 260 001 a více
Neodpovedal/a	19,8	16,7	Neodpověděl/a
Nevie	9,8	6,9	Neví
SPOLU	100,0	100,0	SPOLU

Q132A-Q32H Vybrané aktivity rodičov respondenta v čase jeho detstva

		(Q132A) Moja matka rada čítala knihy				
		Áno	Do určitej miery	Trochu	Nie	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	38,2	21,7	19,8	12,7	7,7
	SR	30,4	20,2	23,0	22,5	3,9

		(Q132B) Doma sme sa s matkou rozprávali o politike				
		Áno	Do určitej miery	Trochu	Nie	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	4,2	13,5	23,5	51,7	7,1
	SR	4,6	10,7	20,3	61,7	2,7

		(Q132C) Detstvo: Moja matka rada sledovala správy				
		Áno	Do určitej miery	Trochu	Nie	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	16,6	26,7	23,4	24,5	8,8
	SR	21,5	20,9	27,9	25,1	4,6

		(Q132D) Detstvo: Moji rodičia mali problémy vyjsť s peniazmi				
		Áno	Do určitej miery	Trochu	Nie	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	22,1	30,2	19,2	18,1	10,5
	SR	13,4	21,3	23,6	35,3	6,5

		(Q132E) Detstvo: Môj otec rád čítal knihy				
		Áno	Do určitej miery	Trochu	Nie	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	24,7	21,4	22,7	23,3	7,9
	SR	21,7	17,1	23,3	33,7	4,2

		(Q132F) Detstvo: Doma sme sa s otcom rozprávali o politike				
		Áno	Do určitej miery	Trochu	Nie	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	6,8	16,4	24,4	44,9	7,4
	SR	12,9	14,7	23,9	45,2	3,2

		(Q132G) Detstvo: Môj otec rád sledoval správy				
		Áno	Do určitej miery	Trochu	Nie	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	34,7	30,0	15,5	11,6	8,1
	SR	42,3	25,0	17,9	11,2	3,5

		(Q132H) Detstvo: Moji rodičia (rodič) mali problémy s nahradením pokazených vecí (ako práčka, chladnička, TV) <i>Děťství: Když se něco rozbilo, bylo pro rodiče těžké to nahradit</i>				
		Áno	Do určitej miery	Trochu	Nie	Nevie + neodpovedal
2008	ČR	20,7	33,7	19,3	16,0	10,3
	SR	11,0	20,5	18,8	41,1	8,6

LITERATÚRA

- AGAFÓNOVÁ, M., 2001. Rodina a otázky chudoby v procese transformácie spoločnosti na Slovensku. In: Kráľová L. (Ed.) *Rodina v spoločenských premenách Slovenska*. FF PU Prešov, 113-119.
- ALLAN, G. – HAWKER, S. – CROW, G., 2001. Family Diversity and Change in Britain and Western Europe. *Journal of Family Issues* 22 (7), 819-837.
- ARTS, W. – HALMAN, L. – VAN OORSCHOT, W., 2003. The Welfare State: the willain or hero of the piece? In: W. Arts, J. Hagenaars, L. Halman (Eds.) *The Cultural Diversity of European Unity*. Brill Leiden Boston, 275-310.
- ARTS, W. – HALMAN, L., (Eds.) 1999. *New directions in quantitative comparative sociology*. Brill, Leiden.
- BAČOVÁ V., 2008. *Kvalita života a sociálny kapitál. Psychologické dimenzie*. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov.
- BAHNA, M., 2009. Migrácia zo Slovenska: Teoretické koncepcie a vysokokvalifikovaní migranti. In *Arch: o architektúre a inej kultúre* 14 (1), 48–51.
- BAHNA, M., 2009. Pracovná migrácia zo Slovenska po vstupe do EÚ v kontexte krajín EÚ 10 [elektronický zdroj]. Názov z obrazovky. Dostupné na internete: <<http://www.sociologia.sav.sk/publikacie.php?id=1216>>.
- BAUMAN, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Mladá fronta, Praha.
- BAUMAN, Z., 1997. *Myslet sociologicky: netradiční uvedení do sociologie*. Sociologické nakladatelství, Praha.
- BECK, U., 2004. *Riziková společnost. Na ceste k jiné moderně*. Sociologické nakladatelství, Praha.
- BEDNÁRIK, R., 1996. Predpoklady formovania sociálnej politiky na Slovensku. *Práca a sociálna politika* (4) 6, 2-4.
- BESLEY, C., 2001. Denaturalizing the family. *Cultural Studies* (4) 3, 289-303.
- BODNÁROVÁ, B., 2001. Nezamestnanosť a jej dôsledky pre rodinu. In: Kráľová L. (Ed.) *Rodina v spoločenských premenách Slovenska*. FF PU Prešov, 101-112.
- BOURDIEU, P. – PASSERON, J.-C., 2000. *Reproduction in Education, Society and Culture*. Sage, London.
- BOURDIEU, P. – WACQUANT, L., 2001. Commentary: NewLiberalSpeak: Notes on the new planetary vulgate. *Radical Philosophy*, 105.
http://www.radicalphilosophy.com/default.asp?channel_id=2187&editorial_id=9956
- BREZÁK, J., 1996. *Prehľad vývoja náboženskej príslušnosti obyvateľov Slovenska vo svetle štatistických čísiel*. Pax Christi Slovakia, Bratislava.
- BÚGELOVÁ T., 2001. Sociálna atmosféra v rodine v závislosti od miery jej ekonomickej saturácie. In: Kráľová L. (Ed.) *Rodina v spoločenských premenách Slovenska*. FF PU Prešov, 93 – 100.
- BÚTORA, M., 1994. Niektoré zahraničné súvislosti slovenských predčasných volieb. In: *Slovensko: voľby 1994. Príčiny – dôsledky – perspektívy*. Eds. Mesežnikov, G. – Szomolányi, S., Slovenské združenie pre politické vedy, Nadácia F. Eberta, Bratislava, 64-85.
- BÚTOROVÁ, Z. – KÚNOVÁ, S., 1996. *Ona a on. Ženský údel očami verejnej mienky*. FOCUS, Bratislava.
- CERAMI, A., 2005. *Social Policy in central and Eastern Europe*. The Emergence of a new European Model of Solidarity? Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der

- Sozialwissenschaft (Dr.rer.pol.) der Universität Erfurt, Staatswissenschaftliche Fakultät.
<http://www.db-thueringen.de/servlets/DerivateServlet/Derivate-4991/front.html>
- CERAMI, A., 2007. *The Politics of Reforms in Bismarckian Welfare Systems: The Case of Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia*. Paper presented on 5th Annual ESPAnet Conference 20 – 22 September 2007 Vienna, Austria.
- CROMPTON, R., 1998. *Class and Stratification: An Introduction to Current Debates*. (First Edition in 1993), Polity Press, Cambridge.
- DAHRENDORF, R., 1991 (1988). *Moderný sociálny konflikt*. Archa, Bratislava.
- DIAMOND, L., 2001. *How People View Democracy: Findings from Public Opinion Surveys in Four Regions*. Stanford Seminar on Democratization January 2001.
- DOGAN, M., 1993. Comparing the decline of nationalism in Western Europe: the generational dynamic, *International Social Science Journal* 136, 177-198.
- DOGAN, M., 1997. Erosion of Confidence in Advanced Democracies. In: *Studies in Comparative International Development*, (32) 3, 3-29.
- DOGAN, M., 2002. Dissatisfaction and mistrust in West European democracies. In: *European Review* (10) 1: 91-114.
- DŽAMBAZOVIČ, R. – TÍŽIK, M., 2008. Formovanie normality na Slovensku (Analýza normatívnych základov spoločnosti po roku 1989 na základe výskumov EVS). In *Sociálne deviácie a kriminalita ako aktuálne spoločenské problémy*. Editor Gabriela Lubelcová, Roman Džambazovič. IRIS, Bratislava, 188-213.
- ESMER, Y. – PETTERSSON, T., 2007. *Measuring and Mapping Cultures 25 Years of Comparative Value Surveys*. International Studies in Sociology and Social Anthropology, Brill, Leiden.
- EU-SILC 2008. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Bratislava, 2009.
- EU-SILC 2009. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Bratislava, 2010.
- FILADELFIOVÁ, J., 2001: Rodina 90. rokov na Slovensku. In: *Kráľová L. (Ed.) Rodina v spoločenských premenách Slovenska*. FF PU, Prešov, 41-70.
- FISCHER-ROSENTHAL, W., 1997. Potíže s identitou: Biografie jako řešení některých (post)moderních dilemat. *Biograf*, 12, 61 odst. <<http://biograf.institut.cz/clanky/clanek.pp?clanek=1201>>
- FLASH EUROBAROMETER DISCRIMINATION IN EUROPE – perceptions and experiences of discrimination in the areas of housing, healthcare, education... Február 2008: http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_232_en.pdf
- FORMISANO, R., 2001. The Concept of Political Culture. *Journal of Interdisciplinary History*, (21) 3, 393-426.
- FRASER, N., 2000. Rethinking Recognition. *New Left Review*, č. 3 (May – June), 107-120.
- FRASER, N., 2007. Rozvíjení radikální imaginace. Globální přerozdělování, uznání a reprezentace. *Filosofia - ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ*, nakladatelství Filozofického ústavu AV ČR, Praha.
- FRASEROVÁ, N. – HONNETH, A., 2004. *Přerozdělování nebo uznání?* Filosofia, Praha.
- FRIEDMANN J., 1996. Rethinking poverty: empowerment and citizen rights. *International Social Science Journal* 148, June 161-172.
- GARFINKEL, H., 1963. A Conception of, and Experiments With, "Trust" as a Condition of Stable Concerted Actions. In O. J. Harvey (Ed.): *Motivation and Social Interaction*, Ronald Press, New York.
- GERBERY, D., BODNÁROVÁ, B., 2008. *Názory verejnosti na úroveň, štruktúru a funkcie životného minima*. Záverečná správa VÚ č. 2226, Inštitút pre výskum práce a rodiny MPSVR SR, Bratislava.

- GIDDENS, A., 1991. *Modernity and Self Identity*, Polity Press, London.
- GURÁŇ, P., 1995. Súčasná rodina – problémy a paradoxy. In: *OSN a rodina*. MSŠR, Bratislava.
- GURÁŇ, P., FILADELFIOVÁ, J., 1997. Hlavné demografické trendy: Slovensko 1996. *Sociológia* (29) 5, 563-578.
- HARDING, S. – PHILLIPS, D. – FOGARTY, M., 1986. *Contrasting Values in Western Europe*. Macmillan, London.
- HAŠKOVÁ, H. – SAXONBERG, S., 2008. The long path: The institutional roots to post-communist family policy in the Czech and Slovak Republics, ECPR Conference Rennes, France, April 11-16, 2008.
- HENDERSON, K., 2002. *Slovakia Escape from Invisibility*. Routledge, New York.
- HLOUŠEK, V. – KOPEČEK, L., 2008. Cleavages in Contemporary Czech and Slovak Politics: Between Persistence and Change. In: *East European Politics and Societies*, Am. Council of Learned Societies, (22) 3, 518-552.
- CHORVÁT I., 1999. *Muž – otec v súčasnej rodine*, Ekonomická fakulta UMB, Banská Bystrica.
- INFORMACE Z VÝZKUMU Důvěra v armádu ČR se v letošním roce drží na historickém maximu. důvěřuje jí 69 % občanů. STEM TRENDY 9/2009 <http://www.stem.cz/clanek/1870>
- INGLEHART, R. – BAKER, E. W., 2000. Modernisation, cultural change and the persistence of traditional values. In: *American Sociological Review* (65) 1, 19-48.
- INGLEHART, R., 1977. *The Silent revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- INGLEHART, R., 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- KABELE J., 2005. *Od kapitalismu do socialismu a zpět – Teoretické vyšetřování přerodů Československa a České republiky*. Karolínium, Praha.
- KABELE, J., 1998. *Přerody – principy sociálního konstruování*. Karolínium, Praha.
- KELLER, J., 2010. *Tri sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. Sociologické nakladatelství, Praha.
- KLOCOKOVÁ, J. – TÍŽIK, M. 2009. Pohľad slovenskej verejnosti na životné prostredie a environmentálne problémy. In *Životné prostredie: revue pre teóriu a tvorbu životného prostredia* (43) 3, 157-163.
- KNORRINGA, P. – VAN STAVEREN, I., 2006. *Social Capital for industrial development operationalizing the concept*. United Nations Industrial Development Organization, Vienna.
- KREIDL, M., 2000. Změny v percepci chudoby, bohatství a životního úspěchu. In Matějů, P., Vlachová, K. et al.: *Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991 – 1998*. Sociologické nakladatelství, Praha.
- KRIVÝ, V., 1994. Parlamentné voľby 1994: profil prívržencov politických strán, profil regiónov. In *Slovensko: voľby 1994. Príčiny – dôsledky – perspektívy*. Eds.: Mesežnikov, G. – Szomolányi, S., Slovenské združenie pre politické vedy, Nadácia F. Eberta, Bratislava, 112-131.
- KUSÁ, Z. – ZEMAN, M. (zost.) 2008. *Výskum európskych hodnôt 2008. Slovensko*. Sociologický ústav SAV: Bratislava.
- KUSÁ, Z., 2004. Základné témy politického života a verejná mienka. In Rolková, N./ed./ *Desaťrocie Slovenskej republiky*. Matica Slovenská, Martin, 154-171.
- KUSÁ, Z., 2006. Boj s chudobou a súdržná spoločnosť. In *Chudoba v slovenskej spoločnosti a vzťah slovenskej spoločnosti k chudobe: zborník príspevkov z konferencie NK UNESCO MOST*. Sociologický ústav SAV, Bratislava, 262-288.
- KUSÁ, Z., 2008. Diskurz a zmeny sociálneho štátu. In *Sociológia* (40) 1, 5-34.

- KUSÁ, Z. – BÚZIK, B. – KOSTLÁN, D., 2010. Pride in citizenship in a new country. In Malina Vojcu, Loek Halman (Eds.) *Mapping Values and Orientation in Central and Eastern Europe*. Brill Academic Publishers, Leiden, 181-204.
- KUSÁ, Z., – KOSTLÁN, D., 2009. *Local Social Inclusion Partnerships: a tool for active employment policy?* Paper for Second ASPEN/ETUI conference: Activation and Security Stream 2 Employment friendly policies in Post-Communist Europe-activation as security? Brno, MU, 20.-21.3.2009 <<http://aspen.fss.uu.nl/conference2009/docs/ZuzanaKusa.doc>>
- KVAPILOVÁ, E., 2000. Rôznorodosť rodinných foriem – výzva pre sociálnu politiku. *Sociológia* (32) 5, 435-448.
- KVAPILOVÁ, E., 2001. Diskusia k charakteru koncepcie rodinnej politiky na Slovensku. *Sociológia* (33) 4, 375-377.
- LENTZOVÁ, T., 2001. K charakteru koncepcie rodinnej politiky na Slovensku. *Sociológia* (33) 4, 353-374.
- LEWIS, J. D., – WEIGERT, A., 1985. Trust as a social reality. *Social Forces* (63): 967-985.
- LIPOVETSKY, G., 1996. *Soumrak povinnosti. Bezbolestná etika nových demokratických časů*. Prostor, Praha.
- MACHONIN, P. 2003. Premeny sociálnych nerovností. In: Tuček, M. a kol. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Sociologické nakladatelství, Praha, 205-238.
- MACHONIN, P., 1996. Uvedení do problematiky. In: Machonin, P., Tuček, M. a kol. *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Sociologické nakladatelství, Praha, 15-35.
- MAJCHRÁK, J., 2004. Aktivity kresťanských mimovládnych organizácií. In: Majchrák, J., Strečanský, B., Bútora, M. (2004): *Keď ľahostajnosť nie je odpoveď. Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu*. IVO, Bratislava, 351-364.
- MARADA, R., 2003. *Kultura protestu a politizace každodennosti*. CDK, Brno.
- MATEJŮ, P. – VLACHOVÁ, K., 1995. Od rovnostářství k zásluhovosti. *Sociologický časopis* (31) 2, 215-239.
- MATEJŮ, P. – VLACHOVÁ, K., 2000. Úvodem: sociální transformace jako obnova souvislostí. In: Matějů, Vlachová et al: *Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991 – 1998*. Sociologické nakladatelství, Praha.
- MATULNÍK, J. – PASTOR, K., 1997. Pokles pôrodnosti na Slovensku ako deviácia a ako výskumný problém. *Sociológia* (29) 5, 549-562.
- MERKEL, W., 2009. Towards a Renewed Concept of Social Justice. In: Olaf Cramme –Patrick Diamond (eds.): *Social Justice in the Global Age*, Polity Press, Cambridge, 38-58.
- MEYER, T., 1998. Die Transformation der Sozialdemokratie. Eine Partei auf dem Weg ins 21. Jahrhundert. Bonn. Citované podľa: Merkel W. 2009 (c.d.)
- MOOR, DE, R. (Ed.), 1995. *Values in Western Societies*. Tilburg University Press, Tilburg.
- NISBET, R., A., 1953. *The quest for community: A study in the ethics of order and freedom*. Oxford University Press, New York.
- NOVÁ KLASIFIKÁCIA ZAMESTNANÍ, 2001. Opatrenie Štatistického úradu SR č. 16/2001 Z.z., Epos, Bratislava.
- OORSCHOT, VAN, W. – HALMAN, L., 2000: Blame or Fate, Individual or Social? An International Comparision of Popular Explanations of Poverty. *European Societies* (2) 1, 1-28.
- OTTO, H., 1970. The New Marriage: Marriage as a Framework for Developing Personal Potential. In H. A. Otto (Ed.), *The family in search of a future*. Norwalk, CT: Appleton-Century-Crofts, 111-118.

- PASTOR, K., 2005. Rodina, manželstvo a populačný vývoj. In: *Rodina na prelome tisícročia. Zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie* 16. – 17. máj 2005 v Bratislave. FSVZ UKF Nitra, SŠPR Bratislava, 540-549.
- PISCOVÁ, M., 2002. Marital and parental start and demographic behaviour in Slovakia (and in Europe) at the turn of centuries. *Sociológia* (34) 3, 251-268.
- POLÁK, M. Slovensko na ceste od Národného socializmu k EU liberalizmu. <http://www.hejrup.sk/rservice.php?akce=tisk&cislocianku=2004050307>
- PROGRAMOVÉ PROHLÁŠENÍ vlády ČSFR 3.7. 1990. Spoločná česko-slovenská digitálna parlamentná knižnica. <http://www.nrsr.sk/dk/>
- PROGRAMOVÉ VYHLÁSENIE vlády Slovenskej republiky 2006 – 2010. www.vlada.gov.sk
- PROGRAMOVÉ VYHLÁSENIE vlády Slovenskej republiky 1992. Spoločná česko-slovenská digitálna parlamentná knižnica. <http://www.nrsr.sk/dk/>
- PROGRAMOVÉ VYHLÁSENIE vlády SR 1998 – 2002 November 1998. www.vlada.gov.sk
- PROGRAMOVÉ VYHLÁSENIE vlády SR 2002 – 2006. www.vlada.gov.sk
- PUTNAM, R., 1995. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. In: *Journal of Democracy* (6) 1, 65-78.
- RABUŠIC, L., 2001. *Kde ty všetky deti jsou?* I. Sociologické nakladatelství, Praha.
- ROSE, R. – HAERPFER, CH. – MISHLER, W., 1997. *Getting Real: Social Capital in post-communist societies*. Centre for the Study of Public Policy, SPP 278, Aberdeen.
- ROŠKO, R., 1997. O demokratizme občanov Slovenska. *Sociológia* 29 (4), 331-352.
- ROTHSTEIN, B. – STOLLE, D., 2003. Introduction: social capital in Scandinavia. In: *Scandinavian Political Studies* (26) 1, 1-26.
- ROTHSTEIN, B. – USLANER, E. M., 2005. All for All: Equality and Social Trust. LSE Health and Social Care Discussion Paper Number 15, The London School of Economics and Political Science.
- RYŠAVÝ D., 2001. Obraz porevoluční/postkomunistické „krize důvěry“ v medzinárodných surveys a výzkumu veřejného mínění. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica Sociologica*. 49-71.
- SCANZONI, J., 2001. From the Normal Family to Alternate Families to the Quest for Diversity With Interdependence. *Journal of Family Issues* (22) 6, 688-710.
- SELZNICK, P., 1992. *The moral commonwealth: Social theory and the promise of community*. University of California Press, Berkeley.
- SLOVAK REPUBLIC – *Living Standards, Employment and Labor market Study*. Poverty Reduction and Economic Management Unit Europe and Central Asia Region. Document of the World Bank. 2001.
- STRAPCOVÁ, K., 2005. Percepčia nerovností a príčin chudoby na Slovensku. *Sociológia* (37) 5, 419-448.
- SURÍKOVÁ, M., 2005. Ekspresywność jako rozdaj zachowania moralnego w społeczeństwie indywidualistycznym. In: Agnieszka Wołk (red.): *Człowiek i społeczeństwo w dobie przemian*. Instytut Socjologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, 46-61.
- SURÍKOVÁ, M., 2007. Individual As a Model Category For Social Organization. In: *Sociológia* (39) 2, 136-160.
- SURÍKOVÁ, M., 2008. Regionálna kultúra v individualistickom kontexte. In *Sociológia* (40) 5, 417-434.
- SVETOŇ, J. 1969. *Vývoj obyvateľstva na Slovensku*. Výber z diela. Epona, Bratislava.
- SZOMOLÁNYI, S. 1999. Príliš veľa miesta pre politikov. *Slovo* č.2 <http://www.noveslovo.sk/archiv/1999-02/str05.html>

- SZOMOLÁNYI, S., 1993. Formovanie politických elít na Slovensku. In: *Sociológia* (25), 4-5, 327-341.
- SZTOMPKA, P., 1999. *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SZTOMPKA, P., 2001. Trust: Cultural Concerns. In: *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Elsevier Science Ltd., 15913-15917.
- ŠSTATISTICKÁ ROČENKA 1998. ŠÚ SR, Bratislava.
- ŠSTATISTICKÁ ROČENKA 2006. ŠÚ SR, Bratislava.
- ŠSTATISTICKÁ ROČENKA 2007. ŠÚ SR, Bratislava
- USLANER, E., 2002. *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge University Press, New York.
- VAŇO, B. a kol, 2009: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Infostat, Bratislava.
- VAŇO, B. a kol. 2001. *Obyvateľstvo Slovenska 1945 – 2000*. Edícia Akty. Infostat, Bratislava.
- WALLACE, C., KOVATCHEVA, S., 1998. *Youth in society*. Macmillan, New York.
- WILLIAMSON, O., E. 1993. Calculativeness, trust, and economic organization. *Journal of Law and Economics* (36): 453-486.
- WORLD BANK. 1998. *The initiative on defining, monitoring and measuring social capital; overview and program description*. World Bank, Washington, D. C.

Zdroje dát

- Český statistický úřad; <http://www.czso.cz>
- Databáza SLOVSTAT; <http://www.statistics.sk/pls/elisw/vbd> (vstup do databázy po prihlásení)
- Databáza EUROSTAT, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
- EUROPEAN VALUES STUDY. Databáza 1991 a 1990. Tilburg University a Sociologický ústav SAV, www.sasd.sav.sk
- Neziskový sektor v ČR <http://www.czech.cz/cz/ekonomika-podnikani-veda/vseobecne-informace/neziskovy-sektor>
- OBČANIA SR o nezamestnanosti. Marec 2002 Ústav pre výskum verejnej mienky pri ŠÚ SR.
- Slovenský archív sociálnych dát, www.sasd.sav.sk
- SOCIAL CONSEQUENCES OF TRANSITION - international project 1995. Sociologický datový archív. SoÚ ČR <http://archiv.soc.cas.cz/data/0041/0041.htm>
- Special Eurobarometer 296 Discrimination in Europe: perceptions, experiences, attitudes* 2008. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_special_en.htm
- ŠPVV Transformácia identít v súčasnom historickom kontexte so zreteľom na integračné procesy (ÚPV SAV -vedúci Juraj Marušiak 2003 – 2005) Databáza reprezentatívneho výskumu OMV SRO december 2004. Archív projektu.
- Štatistický úrad SR, <http://www.statistics.sk>
- Vývoj obyvateľstva v Českej republike 2008. ČSÚ http://www.czso.cz/csu/tz.nsf/i/vyvoj_obyvateľstva_ceske_republiky_v_roce_2008
- Informačný portál Neziskovky.cz; <http://www.neziskovky.cz>
- Zákon o rodine 174/1963 v zmysle následných novelizácií http://propravo.clanwars.cz/Zakon_o_rodine.doc

Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied

**Výskum európskych hodnôt 1991 – 1999 – 2008
slovenská a česká spoločnosť**

Pramenno-analytická publikácia

Zuzana Kusá - Miroslav Tížik (Eds.)

Počet strán 210, náklad 200 ks.

© Sociologický ústav SAV

Tlač: IRIS, Vydavateľstvo a tlač, s.r.o., Bratislava 2009

ISBN 978-80-85544-63-3

EAN 9788085544633

